

«Agarrar màquina»

Les dones de les fàbriques de
marroquineria de Pedreguer

Irene Martín de Vidales i Ortiz

La Dula

Autoria i coordinació

Irene Martín de Vidales i Ortiz

Assistència tècnica i suport en la redacció

La Dula, cooperativa d'investigació social

Disseny i maquetació

La Dula, cooperativa d'investigació social

Impuls i finançament

Projecte impulsat i finançat per l'Ajuntament de Pedreguer, a través de la Regidoria d'Igualtat i Polítiques Inclusives, amb la col·laboració de la Diputació d'Alacant.

Ajuntament
de Pedreguer

ISBN: 978-84-09-79869-8

Foto de la portada: Dones treballant en les màquines de cosir.
Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Col·laboracions

Josefina Pons Carrió
Josefina Carrió Fornés
Paquita Costa Gilabert
Josefina Pons Carrió
Pepa Cambrils Llambies
Isabel Sendra Siscar
Julia González Maillo
Esperanza Sancho Mut

Milagros Gisbert Vercher
Lola Mas Peris
Toñi Escortell Ferrer
Antònia Giménez Dalmau
Xaro Escortell Ferrer
Anna Aurora Pérez Gilabert
Anabel Ferragut Llompart

Agraïments

Josefa Pedro Avellà
Rosa Caselles
Rosa Mas
Rosa Artigues
Paquita Siscar
Paquita Torres
Associació Els Pòrxens
Carme Ivars Ronda
Teresa Ballester
Anna Ballester Riera
Sandra Simó Ribes

Gregoria Espín Fernández
Salvador Domènec Ribes
Leo Sala Cantó
Rosa Pons
Marifranç Torres Pérez
Lluís Pons, Guitarrer
Vicente Pons Roig
Rolser
Manufacturas Miralles SA
Román Rodríguez

Finalment, no podem tancar l'apartat d'agraïments sense expressar el nostre reconeixement profund a totes les dones que van fer possible el «fil industrial» de Pedreguer.

No sols a les que van treballar en la marroquineria, sinó també a totes les que, de manera directa o indirecta, han contribuït a eixe fil que uneix la llata amb la marroquineria; un fil que va transitar tota la comarca i que va recórrer carrers, fàbriques, «tallerets», portelles i domicilis particulars, connectant històries i vides.

Un fil que, a més, es teixia mentre sostenien la vida amb el treball de les cures: realitats que ara visibilitzem per a desbordar allò que les estadístiques van voler ignorar durant dècades —la centralitat del treball domèstic no remunerat com a possibilitat d'existència de l'economia capitalista.

Amb aquest treball volem que eixe fil industrial esdevinga un tapís col·lectiu, teixit —o repuntat— per mans de dones, des d'on poder llegir, interpretar i comprendre en tota la seua complexitat el desenvolupament industrial de Pedreguer.

Índex

1. Motivació i enfocament del treball	5
2. El «fil industrial» de Pedreguer	26
3. L'accés al treball fabril	80
4. Una cartografia del treball femení	110
5. Les condicions de treball a les fàbriques	139
6. Treballs de dones, treballs d'homes	180
7. Vincles dins i fora de la fàbrica	221
8. Moviment sindical i formes de lluita	260
9. Síntesi, línies obertes i epíleg	296
Bibliografia	313

Capítol 1.

Motivació i enfocament del treball

*«Això de que no estàvem
asseguraes, no hi ha que
dir-ho, no?»*

Aquest estudi naix amb la voluntat d'analitzar de forma crítica el desenvolupament econòmic industrial de Pedreguer durant la segona meitat del segle XX, centrant-se en les experiències de les dones que en formaren part. L'objectiu és repensar els relats oficials des d'una perspectiva de gènere, imprescindible per comprendre plenament l'esclat fabril del municipi.

Ens situem en un moment de transició, quan Pedreguer deixa enrere el seu model econòmic rural i preindustrial basat en el treball de la llata, per esdevenir un important centre de producció vinculat a la marroquineria, que acollia treballadores de tota la comarca i més enllà. Durant aquest període, des dels anys seixanta fins a l'inici del segle XXI, moltes dones començaren a treballar en fàbriques i «tallerets» ubicats a Pedreguer, però també en altres pobles de la rodalia. De fet, una part important de la producció es realitzava des de casa, en el que s'ha vingut a anomenar *putting-out system*, un model característic del període preindustrial que, no obstant això, es va mantenir durant la fase de consolidació fabril. El treball a domicili implicava una clara descentralització de la producció i es caracteritzava per una marcada feminització, poca valoració social i absència de drets laborals.

D'aquesta manera, les dones de Pedreguer i d'altres municipis participaven en l'elaboració de cabassos, barrets, bosses i altres peces, contribuint al teixit productiu des de diversos espais. Una gran part ho féu sense contracte ni protecció legal, immerses en l'anomenada economia submergida. Altres, recorden, van estar assegurades durant tot el temps que estigueren a la fàbrica. Amb el temps, a mesura que el sindicalisme prenia força, les condicions laborals dins els espais fabrils anaven millorant, però les irregularitats en les contractacions i les mancances en les cotitzacions provocaren, en molts casos, desenganys i dificultats en el moment de jubilar-se.

Si bé no pretenem oferir un estudi exhaustiu sobre el desenvolupament econòmic de Pedreguer, considerem necessari situar l'activitat de la marroquinera en el seu context per tal d'entendre millor el marc en què s'insereix. Cal reconèixer la complexitat d'aquesta realitat: l'esclat fabril del municipi no es pot comprendre sense tenir en compte la participació de les dones, ja que ambdós elements estan profundament entrelligats. Alhora, aquest procés s'emmarca en un context sociohistòric també complex: parlem dels anys de la Transició, dels moviments sindicals i les protestes als carrers, d'una llibertat que mai no acabava d'arribar, i del feminisme que començava a fer acte de presència. L'activitat industrial tingué tanta importància com el seu desenllaç, i per això, acompanyades de les veus de les dones entrevistades, intentem comprendre el procés i el seu impacte sobre elles, sobre el poble i sobre la comarca.

Aquesta evolució implica recuperar les seues vivències bressolades pel fil de la història: des del treball al carrer fins al treball dins les fàbriques i «tallerets»; de les condicions laborals inexistents a les primeres lluites col·lectives; l'ús dels diners i els usos del temps d'oci, els trajectes diaris per arribar a Pedreguer. Ens endinsem en la seua implicació i agència, tant dins com fora de la fàbrica; en la divisió sexual del treball, la doble jornada i les tensions entre les cures i el treball assalariat; en la disciplina dels cossos, les relacions amb la patronal, i també en les formes de suport, solidaritat o resistència que van sorgir entre elles.

Recollim com van viure aquells canvis, com es percebia —i percebien elles mateixes— el seu treball en aquell moment, i com l'interpreten ara, amb la perspectiva que dóna el temps. A partir d'ací, explorarem si aquestes vivències van donar lloc a una cultura laboral pròpia, amb xarxes de suport i valors compartits que sovint han quedat fora dels relats hegemònics. Una cultura que també ens permet traçar connexions amb els actuals

processos de deslocalització, on aquella mà d'obra barata, majoritàriament femenina, ha estat traslladada a escala internacional, i on les dones continuen sent explotades dins de les cadenes globals de producció i de cures.

Ho fem des d'una perspectiva etnogràfica, «a peu de carrer», atenent tant els aspectes professionals com els de la vida quotidiana, perquè considerem que recuperar les experiències personals de les dones és imprescindible per entendre processos col·lectius que han deixat una empremta en la història laboral i social d'un territori. Aquest treball, així, es construeix des d'una mirada situada i feminista, que fa valdre les trajectòries, els sabers i les paraules de les dones com a font fonamental per a repensar la història econòmica de Pedreguer. No és només una qüestió de rigor històric o de coneixement; és una qüestió de justícia.

1.1 Aproximació teòrica: la memòria en disputa

*«El boom de les fàbriques sense
les dones? No haguera pogut ser
eixe desenvolupament econòmic,
mai, sense eixes dones.»*

Reconstruir la memòria col·lectiva —i fer-ho, a més, des d'un enfocament de gènere— no és gens fàcil, com bé apunten autores com Nelly Richard (2010), qui assenyala que, per a fer memòria, abans cal desfer-la. El que pretenem, per tant, és reconstruir, però abans desfer la memòria «oficial»; és a dir, posar en qüestió els records sedimentats d'aquest període, interpretar-ne els silencis i les contradiccions, i problematitzar una etapa que, en general, ha estat recordada com a felicitat dins del període del *desarrollisme*, pel fet d'haver «donat treball a moltes dones». Algunes acadèmiques feministes han assenyalat que treballar la memòria col·lectiva suposa dur a terme un exercici de *contramemòria* (*countermemory*¹), precisament perquè es tracta de buscar l'oposició, la resistència i el qüestionament de les narracions hegemòniques de la realitat social (Bold, Knowles i Leach, 2002; Troncoso Pérez i Piper Shafir, 2015).

¹ Bold C, Knowles R, Leach B (2002) Feminist memorializing and cultural countermemory: the case of Marianne's Park. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28(1): 125–148.

Per això aquest treball és complex. No cerquem un relat feliç ni homenatges fàcils a les dones treballadores, ja que sovint la commemoració esdevé un mecanisme d'oblit, on els incidents violents i les opressions estructurals es redueixen a problemes individuals que, així, queden invisibilitzats i sobre els quals es deixa de parlar. És imprescindible que en els treballs de recuperació de la memòria es fomenti un record actiu, és a dir, que problematitzi i traspasse la memòria individual per avançar cap a una memòria col·lectiva. En aquest sentit, el present treball connecta les narratives recollides a Pedreguer amb les lògiques globals d'explotació, desigualtat i resistència, reafirmant el que sosté l'antropologia feminista crítica: fer valdre els sabers i pràctiques quotidianes significa convertir-los en motors de transformació social (Maquieira d'Angelo, 2001).

Cal remarcar en aquest punt que l'enfocament de gènere no es limita a l'estudi exclusiu de les dones, sinó que constitueix una perspectiva analítica fonamental que hauria de travessar tota recerca en ciències socials. Els imaginaris masculins i femenins es construeixen de manera recíproca, en relació i en oposició (Stolcke, 1996). Amb tot, això no resta importància a la necessitat de treballs que, com aquest, posen el focus en les experiències i condicions específiques de les dones, especialment en contextos, com el que ens ocupa, on elles conformaven la majoria de la classe treballadora dins l'univers fabril. S'obri així la porta a futures investigacions que incorporin també les representacions i vivències dels treballadors homes en el procés de desenvolupament fabril, amb l'objectiu de dialogar i entendre

millor les dinàmiques de la *tecnologia del gènere* (de Lauretis, 2024)².

Per acabar, l'enfocament de gènere s'enriqueix especialment amb la incorporació de la perspectiva interseccional (Parella, 2003), que obliga a tenir en compte, més enllà del gènere, la classe social i la cultura³. Tot i que durant el període estudiat no hi havia dones racialitzades migrants al municipi de Pedreguer, sí que apareixen referències a les dones migrants de l'interior de l'Estat espanyol («castellanes»), i les dones treballadores xineses que, des de la distància, van participar en la producció que després s'exportava a Pedreguer. A més, algunes entrevistades estableixen un paral·lelisme entre les condicions laborals d'aquell moment i les que avui pateixen moltes dones migrants, posant de manifest les continuïtats en les formes d'explotació i precarització laboral, la feminització de determinades feines i la invisibilització de les cures. Dinàmiques que, d'altra banda, es vinculen també amb la dependència econòmica actual de la nostra comarca respecte al turisme, la construcció i els serveis associats.

² El concepte de tecnologia del gènere va ser formulat per primera vegada per Teresa de Lauretis l'any 1987, per descriure els discursos, pràctiques i dispositius culturals que produeixen i regulen la identitat de gènere, tot presentant-la com a natural. El concepte apareix a la seua obra *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction* (Bloomington: Indiana University Press, 1987).

³ Diguem «cultura» sense perdre de vista la racialització i els efectes estructurals del racisme institucionalitzat que donen sentit a la perspectiva interseccional.

El treball fabril i més enllà

La recerca s'estructura a partir de la concepció teòrica del treball assalariat en el context fabril, però incorpora també, en el cas de les dones, el concepte de treball de la llar i les cures. Moltes pràctiques laborals de les dones de classes populars entre 1900 i 1960 es desenvolupaven en espais híbrids, on el treball remunerat —com cosir a casa— i les obligacions de la llar s'encreuaven i es fonien en una mateixa línia espaciotemporal. Aquesta fusió dificultava la delimitació de fronteres clares entre els temps i espais laborals i la vida personal. A més, quan abordem la memòria de les dones, especialment de les classes populars, és habitual que els relats, fins i tot quan se centren en l'àmbit del treball productiu, es configuren a partir de fites personals carregades de components emotius —casaments, naixements, festeig...— que evidencien fins a quin punt els condicionaments familiars, i per extensió socials, marcaven profundament la trajectòria vital (Comas d'Argemir et al., 1990). Com assenyala Silvia Federici (2013), el treball de cures constitueix la base material sense la qual no seria possible ni la producció capitalista ni la reproducció de la força de treball. Obviar aquest encreuament entre l'àmbit productiu i reproductiu o menysprear els relats biogràfics pel seu vincle amb l'esfera emocional, seria metodològicament poc rigorós. És precisament en aquesta intersecció —on la vida quotidiana esdevé política— que emergeixen mirades crítiques i estratègies de resistència que d'altra manera quedarien invisibilitzades.

Des d'aquesta mirada, analitzarem les diferències entre treballar a la fàbrica, als «tallerets» o a casa. Aquestes diferències no només impliquen condicions materials o salaris, sinó també implicacions en la gestió del temps, en la visibilitat del treball i en la percepció de pertinença a un col·lectiu. Si el treball submergit reforçava la invisibilitat i la precarietat, la fàbrica

podia representar una forma intermèdia entre autonomia i explotació.

Pel que fa específicament a l'àmbit fabril, veurem les tasques assignades per qüestió de gènere i la seua valoració. En ambdós casos, analitzarem la doble jornada que assumien les dones, així com la naturalització d'aquesta càrrega en el context de la cultura local. Recordem que la divisió sexual del treball, tant dins com fora dels espais productius, no responia només a una organització funcional, sinó que era també una expressió de jerarquies simbòliques i estructurals que situaven les dones en posicions subordinades enteses com a «naturals» (Comas, 1995; Scott, 1993). L'espai de treball compartit també era un lloc on s'aprenia i es transmetia coneixement pràctic, però alhora un espai de control, domesticació i vigilància sobre els cossos: des del seguiment del rendiment, la valoració moral o l'aspecte físic, fins a l'atenció a les particularitats pròpies de la salut de les dones. A més, les malalties i els accidents laborals derivats de l'activitat fabril constituïen un fet excepcional que trencava amb els malestars propis d'una economia preindustrial. Aquesta tensió entre autonomia i submissió es feia visible tant en l'organització interna del treball com en les relacions amb la patronal i amb els homes companys de feina. Alhora, les formes de relació entre dones —l'oci compartit, les aliances, el suport mutu— van configurar una cultura laboral pròpia, que permet recuperar certes pràctiques quotidianes com a formes de resistència situades.

Per acabar, resulta essencial situar les experiències laborals dins d'un context de lluites col·lectives i organització social. Tot i que la participació directa de les dones en sindicats, vagues i protestes era encara sovint limitada o condicionada, la memòria oral mostra un procés de politització a partir de diverses formes d'implicació que transcendiren l'espai de la fàbrica.

Amb aquest marc teòric, la memòria col·lectiva que recuperem no és només un relat del passat, sinó una eina per comprendre les relacions de poder que encara avui configuren el món del treball i les experiències de les dones.

1.2 Metodologia

Per tal de per tal de donar veu i centralitat a les dones que van viure en primera persona el procés de transformació econòmica i social de Pedreguer durant el període de desenvolupament industrial —especialment en relació amb l'etapa de la marroquineria—, aquest treball s'ha basat en una metodologia qualitativa, centrada en entrevistes en profunditat de tall etnogràfic. Com s'ha indicat a l'apartat anterior, aquest enfocament permet adoptar una mirada feminista i participativa, que reconeix les dones no només com a objecte d'estudi, sinó com a subjectes actius en la construcció del coneixement.

Les entrevistes de tall biogràfic han estat especialment útils per accedir a dimensions emocionals i corporals del treball fabril, així com per explorar les tensions entre els rols de gènere tradicionals i les noves formes de subjectivitat que es generaren a través del treball assalariat. En total, s'han realitzat dinou entrevistes, de les quals quinze han estat a dones treballadores de distints municipis de la comarca —com ara Pedreguer, Pego, Sagra, la Vall de Gallinera, Benissa o la Xara—. Les quatre restants s'han dirigit a persones vinculades al món empresarial, acadèmic, sindical i als moviments socials, amb la voluntat d'enriquir la mirada, obrir el focus i situar les veus de les treballadores dins d'un entramat més ampli de relacions econòmiques, polítiques i culturals.

Amb les entrevistes, es cobreix un ampli ventall generacional que abraça des de dones nascudes als anys quaranta fins a les nascudes als seixanta, amb trajectòries laborals que ens permeten resseguir les transformacions socials i econòmiques des de la postguerra fins al declivi industrial de finals del segle XX. Les dones entrevistades són de classes populars, procedents de famílies on, tot i que no faltava el mínim per viure, era habitual incorporar-se al món laboral des de ben menudes, sense poder triar continuar els estudis per molta gana que tingueren. Al llarg dels capítols, s'inclouen les cites literals recollides més significatives, reproduïdes sense alteracions per preservar-ne l'autenticitat. Això fa que hi apareguen expressions pròpies de la parla comarcal, castellanismes i altres trets lingüístics habituals en la comunicació oral quotidiana.

Amb la voluntat de transcendir el relat individual i teixir eixa narració compartida que buscàvem, s'organitzà també un taller de memòria col·lectiva amb algunes de les dones entrevistades i amigues i conegudes. Aquesta trobada ha tingut una doble funció: d'una banda, ha permès recuperar records, emocions i vivències que sovint apareixen amb més riquesa i complexitat en un espai compartit; de l'altra, ha reforçat la dimensió comunitària del projecte. Tot i que cada dona aporta una trajectòria singular, totes comparteixen elements comuns que s'entrellacen en la memòria col·lectiva. A més, aquest espai ha contribuït a dotar la recerca d'un caràcter més horitzontal, situant les participants com a subjectes actius i generadores de coneixement.

La investigació s'ha completat amb una recopilació de materials diversos, com ara fotografies, documents personals i arxius procedents d'institucions públiques i associacions locals. Aquesta documentació ha estat fonamental per complementar i

enriquir alguns relats orals, així com per oferir una base visual i contextual que contribueix a situar el treball dins la història.

Totes les entrevistes han estat codificades de manera que es respecta l'anonimat de les dones que hi han participat, però alhora es manté la contextualització necessària per a entendre els relats. Les cites que apareixen al llarg del treball es presentaran amb el format «Dona treballadora, any de naixement», la qual cosa permet una aproximació situada a cada veu, tenint en compte tant la seua trajectòria vital i el context generacional des d'on parla. Pel que fa a les entrevistes realitzades a altres perfils clau, les cites apareixeran identificades de forma genèrica segons el seu rol en la recerca, utilitzant les categories següents: «Empresariat», «Historiadora» i «Sindicalista. Moviments socials».

1.3 Les protagonistes

D'acord amb els objectius d'aquesta recerca, la selecció d'informants —les dones entrevistades— ha tingut en compte diversos eixos. En primer lloc, que foren dones treballadores, és a dir, cap propietària. Ens interessava recollir les experiències i els discursos que s'articulen al voltant del treball industrial de les dones que venien la seua força de treball. Es tracta de recuperar les trajectòries obreres femenines, en tant que subjectes actius i històrics dins del procés capitalista. Per què? Perquè això permet no sols comprendre millor el passat, sinó també qüestionar els relats dominants sobre el treball, la producció i el progrés, també en el present. I perquè, encara avui, en ple segle XXI, continua sent necessari lluitar pels drets laborals. Cal recordar que allò que tenim és fruit de lluites passades, que res no ens ve donat. Recollir i documentar allò que aquestes dones han viscut i poden contar és, per tant, una forma de fer justícia amb la memòria popular i comunitària, i especialment amb la de les dones treballadores, i alhora una eina imprescindible per pensar alternatives de futur.

En total, s'han entrevistat quinze dones d'entre cinquanta-vuit i vuitanta-cinc anys, una franja d'edat àmplia que reflecteix diferents moments històrics i vitals. Algunes van començar a treballar molt joves, pràcticament sent criatures, en un context en què l'escolarització finalitzava una vegada acabats els estudis primaris i col·laborar amb l'economia familiar era una necessitat. Altres, en canvi, s'hi van incorporar més tard, en una època en què la formació reglada començava a estendre's i les opcions laborals s'havien diversificat. Aquesta variabilitat

generacional ens ha permés captar les transformacions en les condicions laborals, els imaginaris sobre el treball, els canvis socials i econòmics, i també en la manera d'entendre què significava ser dona.

Les trajectòries laborals arreplegades són també molt diverses: hi ha qui va passar dècades en una mateixa empresa, mentre que altres van estar-hi només uns anys; hi ha qui treballava des de casa, en poblacions veïnes; qui va alternar períodes de feina amb baixes per casament o maternitat, per després tornar a la fàbrica. També hi ha dones que van estar assegurades des del primer dia i amb bones condicions, mentre que altres ho van estar de forma intermitent o mai. N'hi ha que van viure el declivi de la producció local des de dins —quan van perdre el lloc de treball— i moltes ho van experimentar ja des de fora. En tots els casos, el treball assalariat es combinava amb les tasques de la llar i les cures, fet que posa en evidència un sistema econòmic sostingut, en gran part, per l'esforç invisible i constant de les dones.

La majoria de les entrevistades són nascudes o residents a Pedreguer, però també s'ha recollit el testimoni de treballadores vingudes de poblacions veïnes —set de Pedreguer; dos de Pego; una de Sagra; tres de la Xara; una de Senija; una de la Vall de Gallinera. Aquesta diversitat territorial permet explorar la interacció entre mobilitat i treball, i alhora entendre quin era l'imaginari col·lectiu comarcal al voltant de Pedreguer com un pol d'atracció de mà d'obra.

La mostra no respon a una voluntat representativa en termes quantitatius, sinó que s'ha construït a partir de la cerca de veus diverses que permeten configurar una mirada coral sobre el treball femení a la indústria de Pedreguer. Tot i això, la riquesa dels relats recollits fa evident la necessitat de continuar ampliant aquesta recerca i incorporar moltes més veus.

A continuació, s'ofereix una breu presentació de cadascuna d'elles.

Josefina Pons Carrió

Josefina va ser testimoni directe dels inicis de la industrialització a Pedreguer, quan la feina es feia en riurals i llocs improvisats, amb condicions difícils i poca il·luminació, però on encara hi havia certa autonomia respecte als ritmes rígids de la producció industrial. Va començar a treballar molt jove i recorda que, malgrat les dures jornades, fins i tot diumenges, sovint guanyava més que els homes: *«Jo tota la vida he treballat com una negra a la fàbrica, fent faena com a carreters, domenges i tot... i guanyàvem més diners que el meu home»*.

Josefina Carrió Fornés

Josefina va formar part del gran grup de dones que treballava des de casa. Amb tres fills, començà a cosir barrets amb una màquina. La doble jornada implicava treballar sovint fins i tot els diumenges: *«Jo no vaig anar a cap de puesto a treballar (...) però vaig tindre vint-i-dos anys una màquina a casa i feia sombreros (...) i afanyat i afanyat, domenges i tot»*.

Paquita Costa Gilabert

Paquita va començar a treballar en la primera etapa de producció, en petites «fabriques» ubicades en espais improvisats que, encara que mancats del control industrial modern, oferien un ambient més flexible i espontani. Va treballar en aquestes petites fàbriques des dels quinze fins als vint-i-sis anys, moment en què va decidir deixar la feina després de la maternitat: *«Jo a l'any setanta ja treballava a casa, perquè*

va nèixer la meua filla, vaig parar l'any setanta per festes, vaig parar i no vaig tornar».

Josefina Pons Carrió

Amb només vuit anys ja treballava per a una fàbrica fent «americanets». Tot i no recordar amb exactitud l'horari, recorda que de vegades acabaven a les nou de la nit. Quan va fer divuit anys, va entrar a treballar a una de les fàbriques més conegudes i amb més trajectòria, on es va quedar fins a la jubilació: *«Jo vaig entrar a treballar a la fàbrica amb divuit anys i em vaig jubilar als seixanta»*. El primer que li va preguntar a l'amo va ser: *«Però, mos té que assegurar?»*. Li van dir que sí, i per això ella té una bona paga de jubilació.

Pepa Cambrils Llambies

Pepa va començar a treballar de ben menuda al magatzem de taronges, on li van dir una frase que també era molt habitual entre les dones de les fàbriques: *«quan veges un home en trage t'amaques»*. Més endavant, per casualitat, va començar a fer borses per a una dona de Pedreguer des de casa. Amb el temps, no podia donar a l'abast perquè, a més dels dos fills, cuidava també d'una persona gran i va haver de deixar-ho: *«Em pagaven a tant per bolso, segons els que repuntaves cobraves... era molta obligació, sempre tancada a casa, i el meu home portava bon jornal i vivíem bé, per això ho vaig deixar»*.

Isabel Sendra Siscar

Isabel va nèixer en una família humil que ella mateixa descriu com *«pobrets però honraets»*. Va estudiar fins als tretze anys i, com moltes joves del seu poble, va començar a treballar en magatzems de taronja, on les condicions eren precàries. Va

marxar a París a treballar, i en tornar va trobar feina a Pedreguer cosint bosses. Recorda que un autobús les recollia per portar-les a la fàbrica. Allà va estar quatre anys i va valorar molt positivament les condicions laborals: *«Quan vaig arribar a Pedreguer i vaig vore com es treballava, em va paréixer el cel»*.

Julia González Maillo

Amb dotze anys, Julia comença a treballar en una fàbrica de galetes a Salamanca, on va nàixer. Més tard, passa a una fàbrica de bosses, on s'introdueix en aquest món i, de forma autodidàctica, comença a estudiar disseny de patrons. Amb vint-i-quatre anys, l'any 1972, accepta un contracte de treball a Pedreguer per a tres mesos. Encara hui viu a Pedreguer. El seu relat ens introdueix una època en què les reivindicacions feministes començaven a prendre força, dins i fora de les fàbriques: *«La mateixa faena guanyava més l'home que la dona, això per a començar (...) encara guanyen més»*.

Esperanza Sancho Mut

Espe va nàixer en un poblet menudet tocant Pedreguer. Va acabar l'escola a catorze anys per començar a treballar, primer cosint amb una familiar modista del poble i, poc després, a una fàbrica de marroquineria de Pedreguer, com tantes altres dones joves de la comarca. A la fàbrica va estar vora huit anys i recorda que planxava pells de molta qualitat, com les de cocodril. Explica que moltes dones joves acudien a treballar a Pedreguer, cosa que va ajudar a construir la imatge d'un poble en plena eufòria econòmica: *«Pedreguer era el New York... vull dir, que tota la joventut nava, i en aquella època tindre un jornal era, pues lo més»*.

Milagros Gisbert Vercher

Mila va nèixer en una de les Valls de la Marina. Els seus pares van procurar-li una educació més enllà del que era habitual en aquell moment, especialment per a una dona, ja que estudià fins als setze anys quan va decidir, per voluntat pròpia, que volia treballar. Sempre li agradà cosir, i així començà la seua trajectòria laboral: primer, fent roba infantil per encàrrec, després en contacte amb les fàbriques de Pedreguer. Durant un temps tingué un taller propi, on treballaven altres dones de la Vall: *«Sempre m'ha agradat cosir... jo de menudeta agarrava un drap i li fea un trage a la nina»*.

Lola Mas Peris

Lola va nèixer al si d'una família treballadora vinculada al camp. Haguera volgut continuar estudiant, però les circumstàncies econòmiques no li ho van permetre. Tot just acabada l'escola, amb catorze anys, va rebre l'oferta d'anar a treballar a una fàbrica de Pedreguer. Un home que coordinava els autobusos des del seu poble va cridar: *«Xicones! Voleu vindre a la fàbrica? Estan buscant gent»*, i ella i una amiga van dir que sí sense pensar-s'ho dues vegades, sense ni tan sols avisar a casa. Quan li ho va contar al pare, la seua reacció encara la fa somriure: *«Xica! A la fàbrica? An lo xicoteta que eres!»*. Va treballar-hi durant uns huit anys. Poc després de deixar-ho, recorda, les fàbriques començaren a tancar.

Toñi Escortell Ferrer

Toñi va començar a treballar amb només catorze anys a la fàbrica, a Pedreguer. El seu testimoni aporta detalls valuosos sobre la transformació del sistema productiu, els canvis en el disseny interior de les fàbriques i les condicions laborals de les

dones. Recorda amb estima la convivència amb les companyes i la satisfacció pel treball ben fet: *«Feem una artesanía bonica, bolsos de cocodrilo, de serp, de tot... era un treball molt delicat (...) anaves contenta perquè estaves amb les companyeres, tenies la teua secció, el teu ritme... »*.

Antònia Giménez Dalmau

Antònia, coneguda com *«la filla del Guitarreret»*, va viure de prop la realitat obrera que envoltava la indústria local. Va treballar durant molts anys en diverses fàbriques del poble, on va exercir com a enllaç sindical. La seua trajectòria és un testimoni viu de les condicions de treball de les dones a les fàbriques i del seu compromís amb la lluita pels drets laborals i socials: *«També hi havia dones [al moviment sindical] (...) però encara no estava la qüestió feminista per les reunions sindicals, ahí no entràvem encara...»*.

Xaro Escortell Ferrer

Xaro va seguir el camí de la seua germana i començà a treballar en una fàbrica de Pedreguer amb només catorze anys. Recorda que haguera volgut continuar estudiant, però no va ser possible: *«Ja tenia el camí fet»*. Destaquem ací els vius records que guarda del primer dia a la fàbrica: *«La vaig trobar enorme... Estava ple de dones treballant en les taules i totes es giraven a mirar-te. Jo tenia gana d'anar-me'n, perquè catorze anys..., què trobes?»*.

Anna Aurora Pérez Gilabert

Anna forma part d'una generació que va créixer amb les fàbriques plenament instal·lades al poble. Va començar a treballar amb només catorze anys, per decisió pròpia. Recorda que en aquell moment es necessitava molta mà d'obra: *«Quan jo*

vaig començar era el boom, eixe temps era el boom (...) Les dones vaen passar de barxes a tindre una màquina a casa o anar a la fàbrica (...) Entonces la veïna sabia que jo havia parat d'estudiar (...) i vaen vindre al mateix dia a buscar-me de dos fàbriques perquè això, quan les xiquetes acabaven d'escola pues enseguida anaven a per elles».

Anabel Ferragut Llompart

Ana començà a treballar amb setze anys en un talleret que cosia borses per a Pedreguer. Més endavant, va entrar a treballar en una fàbrica de Pedreguer, on va estar quinze anys fins que va tancar. Ana va viure de primera mà la crisi que va provocar la desaparició de moltes fàbriques i, sobretot, l'acomiadament de les últimes treballadores, entre les quals estava ella: «*Quan vaig entrar (...) érem trenta-sis i quan va tancar vam quedar només quatre*».

Capítol 2.

El «fil industrial» de Pedreguer.

Context històric i territorial.

«El poble sencer era una fàbrica.»

Introducció

Criase en lo inculto con abundancia el palmito, planta útil que benefician los moradores del pueblo. Secan como 2.000 arrobas de ella y las hojas reducidas á pleyta sirven para esportillos, espuestas y otros utensilios que venden por el reyno, ó extraen fuera. En esta fábrica se ocupan casi todos los vecinos, que actualmente llegan á 239, y con lo que ella rinde y la agricultura subsisten sin miseria. (Cavanilles, 1795/2010, p. 216)

Les reflexions del botànic Cavanilles, fetes en l'any 1795 sobre el municipi de Gata, podrien ben bé estar parlant de Pedreguer, donades les característiques compartides d'aquestes dues poblacions en matèria econòmica. Les barxes i barrets, fets amb la fibra vegetal de la palma, són l'inici i referent de l'activitat fabril de les bosses de pell a Pedreguer, una activitat en què la mà d'obra femenina era majoritària, tant en la palma com, més tard, a la indústria de la marroquineria.

Aquest treball pretén donar veu a totes les dones que van impulsar i protagonitzar el període de desenvolupament fabril de Pedreguer. Abans, però, de submergir-nos en aquesta narrativa comunitària, oferim en aquest capítol una contextualització històrica —i especialment econòmica— del període que abasta el que considerem adient anomenar el «fil industrial» de Pedreguer, prenent el mot d'Ernest Lluch. Justifiquem aquesta introducció de caràcter econòmic perquè, al llarg de les entrevistes realitzades, s'expressa també un sentir popular de desconcert, tristesa i resignació davant la desaparició progressiva del teixit industrial de Pedreguer, que arribà a donar

feina a tantes persones: «Pedreguer ocupava l'any 1979 el segon lloc a nivell comarcal, després de Dénia quant a mà d'obra dedicada a la indústria» (Costa, Ballester i García, 2009, p.211). Aquesta contextualització ajudarà a bressolar i a donar sentit als següents capítols.

Així, presentem una línia temporal que ressegueix el «fil industrial» de Pedreguer, un concepte amb el qual volem subratllar el pas progressiu d'una economia domèstica i artesanal cap a una estructura productiva més organitzada. Tot i que ja a finals del segle XVIII, tal com descriu Cavanilles (1795), trobem una activitat manufacturera generalitzada basada en el treball de la palma i el vímet, amb una forta implicació de la població local, és a partir del segle XIX quan comença a configurar-se un teixit industrial pròpiament dit, amb la proliferació de «fabriquetes» i tallerets que introduïen una major especialització, una primera organització del treball i una vinculació més estreta amb les xarxes comercials. Aquest és el punt de partida del nostre recorregut, perquè és en aquest període on podem començar a parlar d'una primera configuració industrial del treball —encara parcial i artesanal—, però ja marcada per una divisió de tasques i una relació de dependència amb el mercat. Aquestes formes productives seran el germen de les fàbriques de marroquineria que, ja en el segle XX, es consolidaran i viuran els seus anys d'esplendor durant les dècades dels setanta i huitanta. En aquest capítol, caminem de la mà d'autores i autors especialitzats en la matèria econòmica i també de les aportacions d'alguns professionals del sector empresarial i de la història de Pedreguer amb els quals hem pogut conversar durant el treball de camp. Però també, i sobretot, escoltem les dones i les seues veus, que donen cos i sentit a aquesta reconstrucció històrica.

2.1 Orígens del teixit industrial i el treball de les dones (s.XIX-1936). Del carrer al taller.

*«De vespraes al meu carrer, a ma
casa baix, oberta de par en par,
set o huit dones totes fent llata.»*

Per començar a traçar aquest fil industrial, podem recórrer a Fuster i Lluç, dues veus que ajuden a entendre com s'ha percebut i analitzat l'economia valenciana, i en particular, l'activitat industrial. A Pedreguer, l'economia de subsistència es va basar majoritàriament en l'agricultura fins ben entrada la segona meitat del segle XX.

El camp ho és tot al País Valencià. La nostra, és una economia fonamentalment agrària i això determina en una bona mesura el caràcter i el comportament genèric de la societat (...) l'activitat industrial ja feia anys que anava prenent forma, tot i que no com alguns hagueren vullgut: El País Valencià ha quedat al marge de la revolució industrial... [la indústria que tenim] és una indústria desconcentrada, dispersa en petites empreses, en tallers gairebé familiars. Per dir-ho sense embuts: quan les estadístiques parlen d'indústria al País Valencià, hem de pensar que més aviat es refereixen a «artesania». (Fuster, 1962, p. 167)

Aquest podria ser perfectament la descripció dels primers tallers de llata *pedregueros*, per als quals moltes dones del poble ja treballaven. Aquests «jornalets», com a vegades s'ha tingut a bé anomenar per la poca retribució econòmica que representaven,

s'entenien com a complements econòmics de l'economia familiar, i per a les dones configuraven des de ben menudes la doble jornada laboral per raó de gènere: les tasques de la llar i de cures, les tasques agrícoles i la llata. No hi havia temps per a perdre el temps. No diem ací que la resta de membres de la família, incloent-hi els infants, no treballaren i contribuïren a l'economia familiar en l'activitat de la llata, i que aquests no foren injustament retribuïts o gaudiren de millors condicions laborals, però sí que volem fer notar com, les dones, sempre han estat presents en l'activitat fabril, i que mentre uns anaven guanyant drets laborals, les dones encara haurien d'esperar llargs anys per poder fer valdre el seu treball, és a dir, passar de «jornalets» a jornals.

Començàvem amb Fuster, per allò de l'eminència agrícola, però seguim ara amb Lluch, perquè els diàlegs entre dos punts de vista enriqueixen el context. En aquest sentit, Ernest Lluch (1962) considera que l'economia valenciana ja es caracteritzava durant eixos primers anys per la seua activitat industrial, i precisament formula el concepte del «fil industrial» per advertir que durant els anys seixanta, el País Valencià viu profundes transformacions estructurals econòmiques que no hagueren estat possibles sense una situació preindustrial més important de la que havia tingut en compte Fuster, la industrialització autòctona, la de les petites i mitjanes empreses, «l'existent»⁴.

⁴ Soler, Vicent. “Lluch i la via valenciana”. *Revista econòmica de Catalunya*, no. 42, pp. 46-49, <https://raco.cat/index.php/RECAT/article/view/400296>.

L'existent, a Pedreguer, era el treball de la palma, que anà especialitzant-se i generant cada cop majors ingressos, el que va donar pas al sorgiment de petits tallers o fàbriques ja als inicis del segle XX. A poc a poc, va arribant maquinària que permet especialitzar i acabar millor el producte, passant d'elaborar barrets i barxes bàsicament per al treball del camp i altres afers d'emmagatzematge, fins a la seua especialització i salt a altres camps on l'estètica i la singularitat del producte, junt amb els materials, cada vegada té més pes. Eixes «fabriquetes» de palma transiten a poc a poc cap a la manufactura de bosses, primer també de palma, després de vímet, però també de plàstic i d'hule, fins a arribar ja a les bosses de pell, un producte d'alta qualitat, amb unes exigències d'artesania excepcionals que requerien mà d'obra especialitzada, femenina per descomptat, i com veurem més endavant, barata i subjecta als determinants del gènere.

El Pedreguer del segle XIX era un poble eminentment agrícola, sent la pansa, els cereals i les garrofes els tres cultius principals a sobre els quals s'assentava el benestar i l'economia comunitària (Costa, Ballester i García. 2009). El conreu del cep de moscatell està datat al municipi des del segle XV (Costa Mas, J. 1977), això ens dóna informació de com d'important va ser aquest cultiu i, per tant, com va ser de greu l'arribada de la coneguda crisi de la fil·loxera.

Com és ben sabut, aquesta economia basada en la pansa, i en la resta de conreus, va influenciar tant l'arquitectura de les llars com els costums del veïnat, que arriben fins i tot a la segona meitat del segle XX. Així ens ho expliquen unes veïnes del poble, que recorden una vida molt diferent de l'actual —tot comparant-se amb les netes— marcada per la feina.

«Que me n'anava tot lo dia de quan eixia el sol del matí a plegar garrofes, metles (...) i els garrofers mos els guardàvem pel ple migdia, perquè anàvem allí, ascampàvem un sac (...) i féiem la recolzaeta allí damunt del sac quan cabàvem de dinar...» [Dona treballadora. 1940]

Expliquen com eren llavors les casetes i la vida que s'hi feia:

«Eixa caseta era dels meus uelos, i allí teníem el fornec d'ascaldar i féiem tot lo de l'estiu (...) mos gitàvem a les nou, perquè una que no calia vetlar, l'altra que no n'hi havia llum, a les nou estàvem gitats (...) Però tota la vida ham nat allí i tota la vida ham fet faena tot l'estiu! (...) La llum, a la caseta sense llum, amb lo carburero (...) al cresol, sempre, amb roba vella de bates anrollaves i fees una torçudeta (...) però clar, això feia una llumeta... No hi havia llum a cap de puesto, ni finestres, totes les casetes tenien només una finestra (...) que teníem una canya per a obrir-la i tancar-la, perquè no arribàvem. Hi havia un riurau, una nevà de caseta, sense una finestreta a cap de puesto (...) i tres nevàes de conills, gallines i brutea... I un quarto i en eixe quarto mos gitàvem ma uela i sempre tres, an dos llits, ma uelo baix l'escala (...) i mon tio o baix del garrofer o dalt la cambra...» [Dona treballadora. 1945]

Però també, al segle XIX, trobem una primera etapa d'industrialització com a alternativa a les crisis que començaven a assolir el cultiu de la pansa, el míldiu primer i la fil·loxera després, adobant-ho tot amb crisis climàtiques de sequera. Es tractava de petits tallers, les llavors de les futures fàbriques, que acabaven i perfeccionaven cabassos, bosses i barrets encetats en les llars del veïnat (Costa Mas, 1988). S'introdueixen les primeres màquines en sectors tèxtils, treballs més mecanitzats que, no obstant això, perviuen amb el caràcter manufacturer i artesanal dins les llars. Ja en l'any 1851, s'estipulen les ordenances que hauran de regular l'extracció de les palmes (Costa, Ballester i

Garcia. 2009). La mà d'obra necessària era nombrosa i principalment femenina, però tots els membres del nucli familiar hi participaven. Veiem, a la fi, el que podria anomenar-se una primera industrialització amb la introducció de la maquinària en el sector de la llata. En la següent cita, un empresari ens explica aquests inicis.

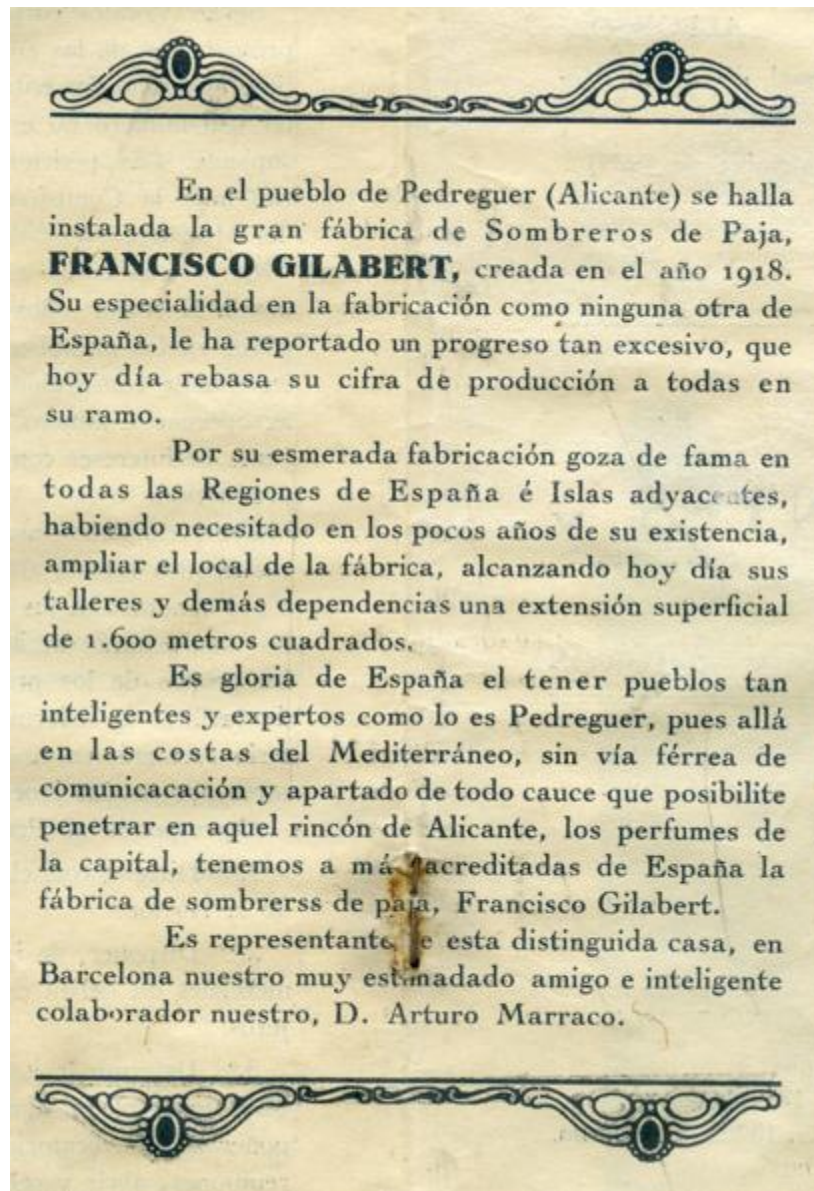
«L'activitat familiar ascomença en el 1888 (...) el meu bisabuelo comença en una tenda de comestibles i tenia la inquietud de comerciant i comença lo que es dia el trapitxeo, els canvis, no?, el trueque. Les dones portaven les palmes i el meu bisabuelo les comprava, portava les barxes i els sombreros fets de llata que és lo que es fea ací. Entonces ell els transformava un poc, va començar a transformar per a tornar a vendre-ho i després va començar a comprar màquines i a transformar i tot això.» [Empresariat]

Gaceta de la Sombrerería. 1929. Font: Els Pòrxens.

Gaceta de la Sombrerería. 1929. Font: Els Pòrxens.

Gaceta de la Sombrerería. 1929. Font: Els Pòrxens.

Homes portant palma. Font: Els Pòrxens.

Magatzem amb barrets i cabassos. Font: Els Pòrxens.

Dones fent cabassos. Fàbrica Vicente Simó Carrió. Font: Els Pòrxens.

També ens ajuda a entendre quines eren, aleshores, les tasques de les dones dins aquella indústria que tot just començava. Com hem dit, al principi hi havia molta feina per fer des de casa, en la qual participaven tots els membres de la unitat familiar i així, les cures i la feina assalariada es barrejaven en un mateix univers, sense horaris ni límits clars, però dins d'una dinàmica quotidiana que podia ser viscuda de manera més comunitària i compartida que en l'organització fabril posterior. Així van evolucionant els processos de producció a mesura que anaven canviant les necessitats d'usos i de consum de la societat.

«Les senyores en Pedreguer tenien la matèria prima que eren les palmes del margalló que es feien en les muntanyes nostres (...) per a ajudar un poc en l'economia familiar, l'home li portava les palmes. Allò tenia un procés de secat, de blanquejat, que ho feien en sofre i les dones pues feien un extra fent barxes. Antes de fer les barxes per a vendre pues ja es feien pa casa, els cabassos per a la renda, per a la vendímia, per a la pansa, també feien mauranets per a ventar el foc,

graneretes per a granar la sendra de les ximeneres... Després vaen ascomençar a fer barxes i ja venien els intermediaris que les compraven i les venien a tota Espanya.» [Empresariat]

No obstant aquest desenvolupament i l'augment de la demanda d'aquests productes fets amb llata, els sous o jornals que rebien les dones per aquestes tasques representaven, com elles mateixes expliquen, un complement a l'economia familiar, encara principalment agrícola. Les dones eren la mà d'obra barata, la mateixa que més tard es buscaria als mercats asiàtics quan ací començaren les mobilitzacions sindicals. Mentre contribuïen decisivament a l'economia local, el seu treball s'assumia com una tasca auxiliar, donat que estava pitjor pagat. De fet, eren elles qui sostenien no només la producció, sinó també la reproducció: havien de tindre fills —la mà d'obra del futur—, alimentar-los, fer-los créixer i preparar-los per a eixir al món. Aquesta desigualtat estructural feia que es valorara de manera diferent tindre un fill o una filla.

«I molts fills, però filles no volien tindre perquè les dones no guanyaven diners com els homes... Els homes nàven al bancal i guanyaven més que les dones fent llata a casa i cosint i lo que siga...» [Dona treballadora. 1940]

A poc a poc, la llata s'anava convertint en una activitat econòmica cada cop més seriosa. És ben cert que aquesta activitat, en l'inici, s'havia caracteritzat també pel seu vessant col·lectiu o comunitari, que reunia distintes generacions d'una mateixa família, així com a distintes dones de totes les edats del veïnat, al carrer. Algunes dones entrevistades, les més majors, recorden que fer llata també contribuïa a mantindre els vincles comunitaris, un espai per a la conversa i la relació. Aquests vincles, però, havien de traslladar-se a les fàbriques? Podem avançar que sí, s'estableixen vincles dins les fàbriques com es

veurà més endavant, però seran distints, modelats ja per l'espai fabril i les sirenes que marcaven els temps.

Dones fent cabassos de palma al carrer. Font: Els Pòrxens.

La divisió sexual del treball es va anar transformant alhora que evolucionaven els processos industrials. Entrar a treballar a un taller o a una fàbrica suposava que les cures —abans gestionades de manera més aviat comunitària, dins una esfera on el treball reproductiu i productiu coexistien a expenses de les dones— s'enclaustraren dins la fórmula de la família nuclear, marcant horaris i diferenciant espais perquè les cures no restaren temps a la jornada laboral, sinó a l'inrevés. Amb tot, moltes dones anaven combinant el treball des de la llar i el treball a la fàbrica, segons la temporada o segons les circumstàncies personals i també empresarials.

«De vespraes al meu carrer, a ma casa baix, oberta de par en par, set o huit dones totes fent llata o cosint barxes, allò era una unió de veïnat maravillosa, i si tenies falta de salsafrà, naves a casa la veïna, i ara per no anar a demanar salsafrà, faig l'arròs blanc. (...) Jo als huit anys, als dotze, als catorze feiem llata tot l'estiu, quan no feiem faena a la fàbrica, que a voltes dien: “Ara no hi ha faena, se n'heu d'anar a casa”, pues feem llata.» [Dona treballadora. 1945]

Entre els anys vint i trenta, arrossegant encara un context de dificultats econòmiques derivades de diverses crisis agrícoles —com l'arribada de la fil·loxera el 1904—, moltes famílies optaren per emigrar a la recerca de millors oportunitats. Durant el període comprés entre 1920 i 1929, la República Argentina, Alger i els Estats Units es convertiren en alguns dels principals destins. Algunes d'aquestes persones tornaren amb una petita fortuna que, en determinats casos, serviria d'impuls per a l'obertura de les primeres «fabriquetes».

«Tenia un uelo fuster que havia estat a New York i per tant tenia casa, allà treballant, i dels diners que havia fet pues tenia la casa i caseta i tenia terres (...) tenia tenda, i al mateix temps (...) portava gallines i també tenia, com si digueres fàbrica de barxes i sombreros, que també exportava.» [Historiadora]

2.2 Aixecament feixista, franquisme i control del treball femení (1936-1959).

El retorn a la llar.

«Es lo correcto ir con mangas largas, medias y traje honesto.»⁵

En transcórrer el temps, arribant als anys quaranta, junt amb l'especialització progressiva en les tasques relacionades amb la llata comença a notar-se una escassetat creixent de la palma procedent de les muntanyes autòctones a causa de l'explotació intensiva dels margallons, un recurs fins aleshores fonamental per a la producció. Així, es va establir una xarxa que combinava la compra de palma en subhastes municipals d'altres indrets, on també s'aplicava un primer processament de la matèria primera amb l'enviament i tractament posterior de la palma a Pedreguer, que havia de passar pel procés de blanquejament abans de ser transformada en els productes finals. Tot plegat va marcar un canvi estructural en la cadena de producció, donat que ara, a les fàbriques, l'activitat estava ja més enfocada al producte en si.

⁵ Text que apareixia en un cartell penjat a l'església de Pedreguer, adreçat a les dones.

«Ve l'escassesa de la palma, ací en la zona nostra n'hi havia massa demanda i no n'hi havia prou margallons, entonces mon anàvem... se'n vaen anar a Andalusia a les montanyes andaluses, per Coin, dalt de Fuengirola, sobretot Cadiz, Sevilla i Almeria ja va ser més cap ací. Entonces, lo que feen és que, per a recullir els margallons, per a recollir les palmes, es quedaven unes subastes dels ajuntaments, que treen montanyes a subasta i per a arreplegar tota la matèria prima, totes les palmes d'Algesires, per exemple, pues 30.000 pessetes. Es pagaven i teníem el dret de recollir tota la matèria prima. Després teníem un home que estava vivint allí tota la temporà de la collita, això era pel mes de per l'estiu, juny, juliol i agost (...) es collien els margallons, es secava la palma (...) es feen en fardos i en camions la portaven ací. Ací després la blanquejaven, un procés de blanqueo per a donar-li més vistositat a la prenda acabà i veníem a kilos i les dones i els homes, en ves d'anar a la montanya d'ací que ja no n'hi havia a penes margallons, mosatros donàvem la matèria prima. Les dones, clar, tenien molta matèria prima, feen més producció i anava tot més... Això jo he conegut, podria durar des de l'any 40 hasta... el 60 o 70... no, hasta l'any 67 o 68, per ahí...»
[Empresariat]

En general, entre el 1900 i el 1936, el País Valencià es viu una etapa de creixement i consolidació industrial, concretament dels sectors tèxtil, ceràmic i de calcer i especialment a Alcoi, Ontinyent, Elda i Elx. Amb el cop d'estat militar de 1936 i l'establiment de l'autarquia franquista, el desenvolupament industrial també es veu minvat respecte dels avanços previs, així com els drets laborals i socials que les dones havien anat lluitant durant la Segona República.

Targeta postal on apareix un aparador de bosses d'una fàbrica de Pedreguer. Font: fàbrica local Pedreguer

La situació laboral de les dones durant la instauració del règim franquista estava regida per l'anomenat *Fuero del Trabajo*, legislació laboral aprovada pel règim franquista en 1938 i inspirada en la *Magna Carta del Lavoro* de Mussolini (1928), que buscava sobretot tornar a «l'ordre patriarcal» que durant la Segona República s'havia aconseguit modificar. Cal recordar que durant el conflicte armat derivat de l'aixecament feixista van ser les dones les que assumiren, no solament la participació activa en la lluita revolucionària sinó també la tasca de tirar endavant les poques activitats econòmiques que hi quedaven actives, a més de les tasques de cures. L'estratègia franquista era tornar a «l'àngel de la llar», en paraules de Betty Friedan (2010), talment com el que va ocórrer als Estats Units després de la Segona Guerra Mundial. Era necessari insuflar mística a la feminitat, reubicar la condició social de les dones sota la figura masculina més propera (pare, germà, marit, retor...), romantitzar la dependència econòmica i prioritzar el matrimoni i la família

catòlica nombrosa com a principal recurs per a obtenir de nou la mà d'obra minvada durant la guerra.

«Durant la Segona República lo que pretenen elles són diferents coses, o siga, les dones pràcticament treballaven per no res, en aquell cas era els magatzems de pansa i lo que pretenen és, són unes bases de treball que regulen lo que cobren, sense plantejar-se mai cobrar lo mateix que un home, què va! Què va! (...) I després també regular un poc la maternitat, si tenien un fill, a què tenien dret, etc. No es fan vagues són manifestacions (...) es presenten les bases de treball, que les havien de firmar els delegats d'Alacant (...) un poc jo trobe que sí que aconseguixen coses, sí, més que res amparades en el sindicat de la UGT, que és el que més predominava ací a este poble. (...) Ve la guerra i això marca una fita, les dones són les que porten l'economia avant, els homes se'n van i elles sabien fer-ho tot, o siga, des de portar els bancals, que ací a Pedreguer hi han habut dones que han anat al bancal i han fet lo mateix que un home, o han anat amb un carro hasta portar les coses a Dénia, o siga, les dones eren les que portaven l'economia avant durant la guerra (...) perquè homes en quedaven molt pocs ací i els poquets que quedaven no podien portar tota l'economia avant.» [Historiadora]

El *Fuero del Trabajo*, que alliberarà a la dona casada del taller i de la fàbrica, legislava entre altres coses el següent⁶:

- Desigualtat jurídica en el matrimoni. El Codi Civil de 1889 subordinava la dona al marit, obligant-la a viure on ell decidira i prohibint-li gestionar els seus béns o comparéixer en judici sense el seu permís. Estes restriccions van ser

⁶ La herencia del Fuero del Trabajo y otras nuevas directrices jurídicas (1936-1958). (s.f.). Universitat de Barcelona. <http://www.ub.edu/ciudadania/hipertexto/evolucion/trabajos/9900/2/herencfuero.htm>

derogades per la Constitució de 1931, però el franquisme va restaurar la jerarquia familiar amb la Llei de Subsidis Familiars de 1938, que atorgava al marit el control econòmic i jurídic de la família (Nash, 1996).

- Encasellament i desvaloració laboral. Es limità la presència de les dones en el mercat laboral, tot tractant de reubicar-les cap al matrimoni i les tasques de la llar. El Decret llei de 1938 prohibia el treball de la dona casada si el marit tenia un cert nivell d'ingressos. Els Reglaments de 1939 i les Regulacions de 1942 obligaven les dones a deixar la feina en casar-se, oferint-les un dot nupcial o compensació econòmica a parer de l'empresari. La Llei de Contracte de Treball de 1944 les exclouïa de determinades ocupacions i limitava les hores laborals. A les dones formades a la universitat se'ls va impedir accedir a càrrecs com advocades de l'Estat, fiscals o jutgesses, però es permetia estudiar Magisteri, una de les professions llavors pitjor pagades. També oficialitzava una bretxa salarial del 80% respecte als homes i precaritzava el treball a domicili, considerant-lo una tasca familiar sense drets.

«Abans sí, quan la dictadura... no recorde com pagàvem els jornals... trobe que això venia de Madrid, del Ministeri de Treball, i les dones sí cobraven menos, eh?, sí... per llei cobraven menos, venia de dalt, jo trobe que sí...» [Empresariat]

- La Llei de 1957 reforçava la protecció moral i restringia encara més l'accés de les dones a certs oficis. S'imposa el Servei Social Femení (1940), una feina obligatòria per a dones de 17 a 35 anys en empreses privades o entitats estatals, amb activitats assistencials.
- Per a reforçar el destí femení cap al matrimoni i la reproducció, com més nombrosa la família millor, i es crea

la Llei de subsidis familiars del 18 de juliol del 1938, per la qual es cobrava un subsidi mensual per cada fill/a, a partir del segon. En cas que la dona treballara, aquest subsidi es veia automàticament denegat. Estes concepcions al voltant de la construcció del que era una dona, es veurien reforçades així mateix en l'àmbit laboral, com s'ha vist.

- Anul·lació del divorci i de les unions civils. Amb la Llei de Matrimoni Civil, de 12-3-1941 i el decret de 2-3-1938 d'anul·lació del divorci, el matrimoni cristià passa a ser l'únic model reconegut d'unió.
- Discriminació sexual en l'ensenyança. En l'any 1936 s'elimina la coeducació en les escoles primàries i més tard en els instituts. En l'any 1939, es prohibeixen les escoles mixtes, separant els xiquets i les xiquetes, així com assignant professorat del mateix sexe que l'alumnat. En 1942 s'estableix la matèria «llar» com a obligatòria.
- Penalització i prohibició de l'avortament. Amb la Llei de 24 de gener de 1941 per a la protecció de la natalitat contra l'avortament i la propaganda anticonceptiva.

Durant els anys cinquanta, la producció de bosses a les fàbriques i tallers de Pedreguer, Gata, Xàbia i el Poble Nou de Benitatxell es caracteritzava per una gran diversitat de materials i tècniques, que anaven des de l'hule i el plàstic fins a peces artesanals fetes a mà amb vímet o palma. Aquesta oferta, especialment les bosses de palma, gaudia d'una forta demanda als mercats internacionals, amb els Estats Units i Alemanya com a principals destinacions d'exportació.

«Bolsos de hule i de plàstic, bolso de mimbre fets a mà, bolso de palma, que exporten molt a Estats Units i a Alemanya. Estats Units era molt important als anys 60, ascomença la importació forta (...)

Osiga és artesanía de països subdesarrollats, Espanya en subdesarrollo en els anys 50 i 60 això era una pena, entonces els americans venien aquí i compraven tonallae i tonellaes de bolsos (...) recorde que en eixos anys un bolso de cocodrilo aquí el venien en tres-mil pessetes quan en Alemània estava en vint-i-cinc mil pessetes, entonces... en la Costa del Sol venien els alemanys i s'emportaven els bolsos de pell i cocodrilo com a xurros, perquè és que estaven al 20% del preu que estaven a Alemanya o en França, eh? (...) Això dura lo que Xina ascomença a produir, quan Xina ascomença a produir, açò s'acaba, perquè tot el mercat mundial se'n va a comprar a la Xina.» [Empresariat]

Les condicions polítiques i econòmiques a escala estatal, especialment durant la postguerra i els primers anys del franquisme, van dificultar molt el desenvolupament d'un teixit industrial diversificat al País Valencià. Azagra descriu així les conseqüències de l'autarquia franquista.

Poco de decir de la industria, asañetada por las restricciones energéticas, las carencias de tecnología, maquinaria o materias primas. No hará falta subrayar los despropósitos de aquella política que pretendía fijar los precios vía decretos y limitaba las transacciones a base de selectivas y arbitrarias licencias (...) el estraperlo no se daba sólo en los alimentos, también en la industria. La autarquía obstaculizó el desarrollo industrial de sectores en que se tenían ventajas comparativas al no poder importar materias primas e insumos no sustituibles. (Azagra, 2019, p. 15).

Estes dificultats es traduïen en problemes reals per als empresaris locals, com il·lustra molt bé el testimoni d'un empresari de Pedreguer sobre les famoses «llicències» per a la importació de matèria primera:

«I después les llicències que a vora quan te les donaven... Jo he anat a Madrid al Ministeri a pregar allí que em donaren les llicències. (...)

I entonces jo tenia la ventaja que tiràvem a Canàries, i això era com una exportació, allò ens servia... i jo: “-Escolte, tinc cent exportacions a Canàries! -Pues bé, pues te’n donarem tres enguany...-”. I después venien els xanxullos, els amics, hi havia empresaris d’ací que no li va faltar mai cap de llicència ni una, era amic del ministre no sé què, i aquell tenia totes les llicències que volia, i mosatros pues, ja te dic, jo he anat al Ministeri de Comerç, al Ministeri d’Indústria: “per favor, doneu-mos llicències que no tenim matèria prima!”» [Empresariat]

Mostrari de la fàbrica Pedro Costa Fayos «Manotes». Font: Els Pòrxens.

Mostrari de la fàbrica Pedro Costa Fayos «Manotes». Font: Els Pòrxens.

Mostrari de la fàbrica Pedro Costa Fayos «Manotes». Font: Els Pòrxens.

2.3 Desenvolupament industrial i incorporació massiva de dones al treball assalariat (1959-1975). Treballar com un home, cobrar com una dona.

En passar el temps, però, el règim va haver de matisar la seua oposició al capitalisme liberal, feia falta augmentar la competitivitat empresarial i es necessitava mà d'obra. Encara que convencionalment s'ha considerat que l'autarquia política del règim apostava per un intervencionisme total i una lluita contra el capitalisme liberal, la realitat fou diferent, cosa que es pot comprovar en les estadístiques de la despesa pública d'aquells anys (Sola, 2014:106). Més aviat, les paraules i el complex entramat de decrets i reglamentacions pretenien restaurar els privilegis de les elits empresarials que s'havien vist amenaçats durant la Segona República. Com assenyalen alguns autors, en la dialèctica franquista «hi havia una aversió a les formes, no al fons del capitalisme liberal» (Ros, 1977, citat en Sola, 2014, p. 106).

D'una banda, l'evolució econòmica i l'expansió industrial exigien més mà d'obra de la que els homes podien aportar. Així, el discurs de la domesticitat va començar a relaxar-se per a justificar que les dones pogueren accedir al treball remunerat fora de la llar. Tot i això, la càrrega de les cures va continuar sent una obligació femenina ineludible. Les dones quedaven situades en la cruïlla entre el treball remunerat i les responsabilitats

vinculades a la llar i al sosteniment de la vida. A partir dels anys seixanta, algunes dones començaren a reincorporar-se al mercat laboral, encara que sota fortes restriccions.

En 1961 sorgeix la *Ley de derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer* (1961), que inclou el principi de no discriminació per sexe ni estat civil. Es garanteixen els drets de la dona a prestar serveis laborals en plena igualtat jurídica amb l'home i percebre un salari idèntic per igual treball (art.4), ratificat encara en el Decret del 27 d'octubre de 1967. Amb el Decret de 20 d'agost de 1970, el fet que una dona contraguera matrimoni no era ja motiu per a deixar de treballar —fora de la llar, dins mai no s'ha parat—, si bé continuen necessitant el permís del marit per a contractar el seu treball i moltes empreses continuaren aplicant aquesta pràctica de manera oficiosa. El decret també atorgava a la dona embarassada la possibilitat de donar-se de baixa temporalment durant un període no inferior a un any ni superior a tres.

Fàbrica Hermelio (Carrer Sol). Dones fent bolsos de nuc i barxes de palma. 1959. Font: Els Pòrxens.

Fàbrica del «Rull» (Lluís Cabrera). Inauguració. 1960. Font: Els Pòrxens.

No fou fins a la Constitució de 1978 que es garantí formalment la igualtat jurídica entre homes i dones en l'àmbit laboral, prohibint aquestes formes de discriminació. Tanmateix, els efectes d'aquestes polítiques han perviscut durant anys i les conseqüències encara hi són, limitant l'accés de les dones a determinades carreres professionals, perpetuant la bretxa salarial i afectant negativament les seues pensions.

D'altra banda, a finals dels anys cinquanta comença a relaxar-se l'aïllament econòmic de l'Estat espanyol amb l'arribada del Pla d'Estabilització Econòmica (1959), que marca l'inici de la liberalització i de l'obertura cap a l'exterior. Aquest nou model econòmic, orientat cap al mercat exterior però amb fortes desigualtats territorials, assentaria les bases del creixement accelerat dels anys seixanta, conegut com el *desarrollismo*. En aquest context, s'enceta una tímida aproximació a la flamant Europa de la Golden Age, que facilita l'accés a matèries primeres, petroli a preus competitius i exèrcits de mà d'obra barata procedents de zones interiors de l'Estat —com Andalusia, Castella-la Manxa o Aragó. Aquesta dinàmica suposà un impuls industrial per a les comarques amb tradició manufacturera, amb la participació tant d'empreses públiques com, més endavant, de

capital estranger. Al mateix temps, al nostre territori, començava a iniciar-se també el creixement dels sectors del turisme i la construcció.

Dones treballant en la fàbrica Pedro Costa Fayos
«Manotes». 1966. Font: Els Pòrxens.

Sabem que al País Valencià, en la dècada dels seixanta, el 29% del PIB i el 42,5% de l'ocupació encara corresponien a l'agricultura. L'any 1975 aquestes xifres havien descendit fins al 9% i el 17,9%, mentre que la indústria (32,5% del PIB i 33,1% del treball) i, sobretot, el sector serveis (50% del PIB i 39,8% del treball) havien guanyat pes. En aquest darrer sector destacaven especialment el turisme i la construcció, que representava el 8% del PIB i el 9,6% de l'ocupació. Ens trobem, doncs, en un període en què l'agricultura, tot i mantenir una forta capacitat exportadora —un 40% del total de les exportacions totals eren valencianes en els anys setanta—, cedia progressivament el protagonisme a la manufactura i els serveis. El *desarrollismo* va transformar l'economia estatal, reestructurant els sectors productius i desplaçant recursos cap a noves activitats econòmiques. Ara bé, la percepció que els Plans de

Desenvolupament dels anys cinquanta i seixanta havien compensat les desigualtats territorials en termes de PIB no implicava necessàriament una millora del benestar social per a la població (Azagra, 2019, p.15-18).

Efectivament, s'adverteix que la qualitat de vida dels i les treballadores no millora, i per això en aquesta època les migracions cap a França, Alemanya o Suïssa són nombroses. La següent cita recull el testimoni d'una dona, historiadora, sobre l'emigració del seu pare, les raons que el van portar a marxar i la situació econòmica de Pedreguer, una realitat compartida per moltes famílies durant els anys seixanta.

«No n'hi havia faena pa tots, la misèria del poble era prou gran, estic parlant dels anys seixanta i algo (...) i mon pare va tindre que emigrar a Suïssa cinc anys. (...) I molta gent del poble (...) vaen començar a fer pisos i l'objectiu era millorar en la vivenda, eixe era l'objectiu inicial de mon pare anar-se'n, a banda de l'obsessió de que les seues filles estudiaren. Entonces se'n va anar els anys mínims per después poder cobrar la vellea (...) se'n va allà i quan ve pues compren televisió, compren nevera, o siga, eixe desarrollisme que va haver a tots els llocs, ací no n'hi havia suficient treball ni guanyaven suficients diners per a poder tindre una casa en condicions o comprar-se un piso. El piso que compra mon pare està dalt de lo que és el bar Paco que diguem sempre, que eixos pisos molts són de gent que estava allà. Quan mon pare torna... monta una fabriqueta. Una fabriqueta era una sèrie de dones que treballaven per a ells allí a sa casa (...) i comença a vendre producte molt barat, ja no és de palma, que és lo que ell havia treballat amb son pare, sinó que és de plàstic pràcticament.» [Historiadora]

En aquest fragment d'entrevista, en canvi, s'exposa la vivència d'una dona treballadora de classe popular o com ella ens explica «família de pobres, però honraets», que en fer catorze anys, en

l'any 1962, començà a treballar en un magatzem de taronges de la Marina Alta bastant conegut, on les condicions salarials eren molt precàries.

«Sempre les taronges les triaven persones majors, i mosatros les encaixàvem i estàvem al filet (...) Féiem dotze o tretze hores tots els dies, i els domenges treballàvem també... mosatros féiem faena a manta. Normalment cabàvem a les dos i després plegaves a casa, et dutxaves, el vesties i te n'anaves a missa...» [Dona treballadora. 1948]

Quan se li presentà l'oportunitat d'anar a París amb els seus pares, no s'ho va pensar dues vegades. Allí, explica, les condicions eren molt millors i encara que els treballs als quals podien optar la majoria de les dones migrants estaven vinculats a les feines domèstiques en règim intern, les condicions salarials els permetien estalviar diners, i si hi estaven prou anys, accedir després a una pensió.

«Estava a una casa que eren vizcondesos i tenien un château, que diuen ells, pues un palasio (...) no m'arrepentisc, perquè he viscut coses que a voltes en pel·lícules les veig, "ahí he estat jo..." amb la cofia col·locaeta i el devanatalet blanquet i la bateta negreta (...) i em quedava amb mon pare i ma mare, a la chambre que diuen (...) tenia gust d'estar, ens ajuntàvem xicones que estàvem allí, com jo, anàvem al cine i eixes coses...» [Dona treballadora. 1948]

Allí va romandre almenys cinc o sis anys. Passat aquest temps, va tornar al seu poble i, de nou, al magatzem, però aquesta etapa va ser breu. El seu germà acabava de tindre una filla i la va convidar a tornar a París, aquesta vegada per un període de dos anys. En tornar, recorda que ja hi havia persones que buscaven dones per treballar a les fàbriques de Pedreguer. Eren tantes les que hi anaven, que un autobús les recollia per dur-les a la feina, un detall que, en aquell moment, era força excepcional.

«Quan vaig vindre de París, pues varen vindre a buscar-me per si volia anar a la fàbrica. Varen vindre unes persones, que jo no les conec però que estaven en la cosa, i “Busquem dones...” i que eixia un autobús tots els dies, venia a per mosatros un autobús a postes ahí a la replaceta i érem lo menos vint dones! Primer que tot jo em vaig quedar parà: “Jo a Pedreguer... mare meua... a fer bolsos de pell...”. Això seria el setanta-u o el setanta-dos...» [Dona treballadora. 1948]

Podia donar-se el cas que els fluxos migratoris cap a l'estranger fugint de la precarietat van ser tan nombrosos, que els pobles de la comarca es quedaven sense mà d'obra jove. Al mateix temps, les remeses de diners que arribaven des de l'estranger serviren per a obrar i condicionar les cases del poble, fet que va fer augmentar la demanda de professionals de l'àmbit de la construcció. Això va afavorir el retorn de molts homes que havien emigrat i, alhora, continuava atraient treballadores i treballadors procedents de l'interior de l'Estat espanyol.

«També es té que dir que se'n vaen anar totes a París, moltíssima gent i el poble es va quedar molt despoblat de joventut, entonces va haver molta faena. Una perquè es comprava un pati i s'obrava la casa, enviava els dinés d'allà...» [Dona treballadora. 1947]

En aquests anys, les fàbriques de bosses ja havien deixat enrere les fibres vegetals i l'hule per treballar amb la pell, un material que exigia molta mà d'obra. Aquesta mà d'obra, però, havia començat a organitzar-se i a reivindicar la millora dels drets laborals, una situació que començava a incomodar part de l'empresariat. Al mateix temps, el context econòmic internacional també començava a transformar-se. A escala global, feien acte de presència els anomenats «quatre tigres asiàtics» —Corea del Sud, Taiwan, Hong Kong i Singapur—, que

aviat esdevindrien competidors directes en diversos sectors industrials.

Durant la dècada dels setanta, alguns empresaris de Pedreguer començaren a viatjar a territoris asiàtics amb l'objectiu de buscar matèria primera i productes gairebé acabats, aprofitant un context marcat per l'abundància de mà d'obra femenina barata. Arribaren fins i tot a portar amb ells els patronatges propis, un fet que tindria importants conseqüències en el futur. Tanmateix, aquestes importacions encara resultaven difícils de gestionar a causa de les restriccions que imposava la dictadura, malgrat els primers intents d'obertura cap a l'exterior (Azagra, 2019: 18). Aquesta situació s'explica amb claredat en el testimoni d'un empresari, que relata en primera persona els reptes i estratègies d'aquells primers intents d'importació.

«Después qué passa? Eixes coses pues eren massa... manuals... i hi havia un poc d'escassessa també [de matèria primera] i van començar a provar en matèries primes de Sudamèrica, sobretot de Brasil o mexicanes... però allò no donava resultat perquè era una matèria prima molt mala de treballar, molt dura... entre tant, venen matèries primes d'Àsia, com són les palles de Xina, de Vietnam... sobretot de Xina, i transformem pràcticament tot lo que és el cogollo. La palma dels margallons ascomença a quedar-se desfasat i escomencem a importar matèria prima de Xina... això en els anys 70... jo vaig anar al 74... sí, uns anys antes importàvem, lo que passa és que no podíem importar directament perquè per la dictadura no deixava tindre relacions en Xina... les importacions les feiem a través de Suïssa⁷, havia agents en Suïssa i en Itàlia. Mosatros

⁷ En els anys setanta, la dictadura franquista no reconeixia els governs comunistes, com era el cas de la Xina governada per Mao Zedong. Per tant, les relacions comercials directes de l'estat espanyol amb la Xina no

sabíem que la matèria prima estava en Xina perquè en Xina hauria a lo millor cent milions de dones fent manualitats, ja no era el cogollo només, eixien ràfies i eixien tot tip de fibres vegetals que les dones xines ho feen i ho treballaven a mà, tot.» [Empresariat]

Tot plegat s'inscriu en un context global marcat per la crisi del petroli de 1973 i un procés inflacionista sostingut durant la dècada dels setanta, que van agreujar la situació d'un sector manufacturer cada cop més vulnerable, amb signes clars d'obsolescència tecnològica. La competència internacional ja oferia productes similars amb tecnologia més avançada i costos laborals molt més baixos. Aquesta realitat va contribuir a la pèrdua de competitivitat i al declivi progressiu d'un model industrial basat en mà d'obra barata, tecnologia senzilla i baixa productivitat (Azagra, 2019, p. 18).

En paral·lel, es començava a imposar un canvi de cicle. Els guanys obtinguts en el període anterior no es reinvertien en el mateix teixit industrial, sinó que es redirigien cap a sectors com el turisme i la construcció, amb profundes conseqüències per al futur del territori. Aquest gir s'accentuaria a partir de mitjan dècada i obriria una nova etapa: la de la globalització i la deslocalització.

estaven permeses directament. Tot i això, era comú que els empresaris s'adreçaran a països intermediaris, com era el cas de Suïssa. Mitjançant comissions o agents suïssos, els empresaris de l'estat espanyol podien importar productes i matèria primera, sense mantindre una relació directa amb un país comunista i saltant-se les barreres polítiques establertes. Aquesta pràctica es va mantenir fins a la mort del dictador (1975).

2.4 Globalització i deslocalització (1975-1990). Patronatge asiàtic.

«Ondara mos passarà davant.»

Tal com assenyalava ja Josep Vicent Marqués (2001), després de l'aparent il·lusió industrialitzadora dels anys seixanta i setanta, el País Valencià va passar a un escenari on *«l'únic desenvolupament és l'hiperdesenvolupament devastador turístic»*. En aquell context, l'esperança dipositada en la futura entrada al Mercat Comú i l'obertura comercial alimentà la idea que la indústria valenciana podria ser rescatada. Tanmateix, aquesta fe cega en el projecte europeu actuava com una «utopia reaccionària» que ajornava el debat sobre els problemes socials de fons i congelava qualsevol reflexió crítica sobre l'estructura de l'economia valenciana (Marqués, 2000, p. 194).

Les inversions van acabar afavorint principalment els sectors del turisme i la construcció, mentre el teixit industrial es debilitava. Aquest procés fou assumit acríticament per molts agents polítics, que deixaren de banda qüestions com la destrucció del territori, els drets laborals o la justícia social, mentre una part de la ciutadania organitzada intentava oposar resistència (Cervera Arbona et al., 2013, p. 20).

Alhora, el context internacional evolucionava ràpidament. Amb l'obertura econòmica de finals dels anys setanta i principis dels vuitanta, l'empresariat valencià més agosarat —i amb més capital— es va poder permetre explorar nous mercats,

especialment a l'Àsia, en un procés incipient de deslocalització productiva que anticipava el gran salt dels noranta.

A diferència de discursos més abstractes sobre la globalització, el següent testimoni oral ens permet comprendre, des de la mirada quotidiana i pràctica, com es van viure aquells primers viatges de negoci a la Xina, carregats d'obstacles logístics, desconeixement i cert xoc cultural. Tot i l'extensió de la cita, hem optat per mantenir-la sencera pel seu valor documental i narratiu, ja que ofereix una reconstrucció viva d'una experiència personal que enriqueix la comprensió del context històric.

«Hi havia una fira en Cantón, que era una fira que durava tres mesos... ací les fires duren tres dies o quatre i allí durava tres mesos, què vol dir? que tot el món anava i era quan Xina escomençava les exportacions. Tot el món estava interessat en el producte xino, tant és aixina que jo, el primer viatge, com no sabia allò com era, pues jo me'n vaig a la fira, em pense que és una fira com a Europa (...) quatre dies o cinc dies de fira, una setmana trobe que vaig anar. Jo arribe allí i em veig els estants aquells, unes coles per a entrar, tots aspitjant-se, alemanys, xinos, americans, australians... de tot lo món, estadounidenses, de tot el món! (...) Cent persones dins, tots pegant-se bacs i... hòstia... jo ací no puc... sí, per a fer els contactes, però jo ací en tres dies, què faig? (...) trobe que vaig fer una o dos operacions només, un desastre, el viatge fallit i em va costar una fortuna, perquè el viatge valia diners entonces, eh? (...) hores de viatge, havies de fer una nit fora, havies de fer una nit en Bangkok o en Dubai i estaves un dia parat, jo tenia hotel una nit i hasta el sendemà no eixia el avión... havia escales, però jo el primer viatge, pràcticament perdut... Era increïble, ja el segon viatge te'l prepares millor, no? Però te'n vas allí, sense conèixer a ningú... sense traductor, bueno, tenia un agente de compras allí, que era el que en anglés s'aclaria, però és que... no havia manera de poder entrar als stands, un desastre. Jo anglés no parlava, jo pensava que parlant

francés m'antenia a tots los puestos. Anem a Dubai, es trenca l'avió, i estem un dia sencer parats a Dubai... a Dubai? O Abu Dhabi?... bueno, als Emiratos, estic tot vint-i-quatre hores parats allí dalt de l'avió. Arribe a Hong Kong, en una reserva de l'Hotel Ambassador (...) En la estació, en Hong Kong, per a entrar a Xina és per Shenzhen i quan arribem a la frontera, al tren para, mos fan baixar a tots i travessem la frontera caminant, per dins d'alambraes, com la guerra, alambraes però d'alambre d'eixos de punxos, per allí amb la maleta... Arribem allí i una xarla política, vam arribar a les deu o les onze del matí i escomença a parlar... i ja teniem traductor en espanyol, lo que havies de fer, que era un país comunista, que és del poble, que el poble no sé què i que Mao... i que Mao... Bueno, mos donen de dinar i tot, mos donen minjar i estem tot el sant dia per entrar a la frontera. Un poema. Después agarrem el tren, mon anem cap a Cantón, que allò durava cinc o sis hores, cosa que hui en una horeta. Allí només havia un hotel per a tots, enfront de la fira, el China Hotel, Mare de Déu... bé.» [Empresariat]

La deslocalització, justificada sovint com una necessitat per contenir costos, acabà transformant profundament l'estructura del sector. Les primeres visites a Àsia, pensades inicialment per abaratir matèria primera o incorporar peces externes, marcaren l'inici d'una nova etapa. Aquest procés implicà també la transferència —volguda o no— de coneixements i patronatges a països com la Xina, que amb rapidesa es convertiren en competidors directes.

«És per una qüestió de salaris, se'n van els empresaris allí a la Xina per un tema de ser competitius, però clar, tu te'n vas amb el seu disseny, i després què ha passat? Ja saben fer el bolso, ja exporten ells. Hàbits de consum que canvien; turisme; no hi ha polítiques de protecció de la indústria valenciana, tal com està passant ara amb els peixcadors, tal com passà amb la llet.» [Empresariat]

«Entre els anys setanta-set i huitanta-cinc, huitanta-sis, ahí hi han deu anys clau d'activitat, però ja comença la gent a voler anar i a comprar fora la matèria, les peces i ja no fabriquen a Pedreguer. Dins el món de la marroquineria hi hauria una competència brutal i bestial i s'imposa el mercat xino. I això va fer que molts d'ells, pues uns que es vaen fer majors, tanquen, es jubilen, els fills no volen portar-ho. Després uns altres que no els ix bé i tanquen també o es dediquen només a la compraventa. Una de les fàbriques més importants, ara és importació i venda, no produeix res en absolut, eixe ja és cent per cent importació i venda.» [Empresariat]

«Jo ho he conegut, que jo també ha estat allí, ho he conegut tot i lo que feen era, quan venia el bolso de la Xina, tu llevaves tot, llevaves aquell paper i posaves lo de la fàbrica i avant.» [Dona treballadora. 1955]

Aquest procés es produïa justament en el moment en què, a escala política i econòmica, es consolidava una doble expectativa que havia de conduir el País Valencià cap al desenvolupament promés. D'una banda, l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea; de l'altra, la implantació del sistema autonòmic, que havia de permetre l'articulació de polítiques pròpies en matèria d'indústria, ocupació i infraestructures. Tanmateix, aquestes previsions no es van acomplir. A diferència d'altres territoris com Euskal Herria o Catalunya, al País Valencià no es va impulsar un projecte industrial ambiciosament sostingut. A principis dels anys noranta, el territori s'havia convertit ja en un espai clarament postindustrial, on el turisme i la construcció guanyaven terreny amb rapidesa, empentats per les dinàmiques iniciades ja en els anys cinquanta.

Fotografia de l'estand de la fàbrica IRPE en el X Saló IBERPIEL. Saló Nacional de la Marroquineria, articles de viatge, confeccions en pell e Indústries conexas, Madrid. 1979. Font: Els Pòrxens.

Fotografia de l'estand de la fàbrica Peyma en el XIX Saló Deporte, Camping, Vacaciones y Turismo, Barcelona. 1979. Font: Els Pòrxens.

Tal com assenyalen Ruiz-Tamarit, Murgui i Cubel (2021), l'economia valenciana havia deixat de ser una economia productiva per convertir-se en una economia de serveis, empena per polítiques actives de foment del turisme i per l'expansió d'un sector de la construcció que va esdevenir motor econòmic de primer ordre.

Mentre el canvi de cicle dels anys setanta suposà una reorientació dels interessos econòmics cap al turisme i la construcció —sense una aposta clara per modernitzar ni consolidar el sector industrial—, el trencament que es consolida durant les dècades següents implicà l'abandonament efectiu del model productiu propi. Aquest procés contribuï a desmantellar el teixit de sabers locals construït al llarg de generacions, erosionant la sobirania industrial del territori i deixant-lo cada vegada més sotmés a les dinàmiques d'un mercat globalitzat. No es tracta només d'un trencament material, sinó també simbòlic. Si el canvi de cicle representava un desplaçament progressiu dels guanys cap a altres sectors, el que s'esdevé als anys vuitanta i noranta és una ruptura definitiva amb la cultura productiva anterior. És així com el fil industrial de Pedreguer, entreteixit amb les mans i les vides de tantes persones, comença a trencar-se.

2.5 El trencament del fil industrial (1990-2000). Quan paren les màquines.

*«Eixien a la una de les fàbriques,
pareixia açò una processó... i ara
ja no se sent res.»*

L'economia valenciana, basant-se en les característiques del seu model productiu, durant la segona meitat del segle XX ha estat qualificada primer com una economia essencialment agrària per Joan Fuster en la dècada del seixanta, després com una economia industrial avançada per Ernest Lluch en la dècada dels setanta, i finalment com una economia netament postindustrial per diferents economistes i sociòlegs en els anys noranta i els primers del segle XXI. Nosaltres, després d'enfocar l'estudi des d'una perspectiva diferent, centrant-nos en la naturalesa del seu model de creixement durant els darrers prop de seixanta anys, arribem a la conclusió que l'economia valenciana es pot considerar una economia bàsicament predadora. Una economia en què l'explotació i lliure aprofitament del capital natural pel conjunt dels sectors econòmics està molt assumit i generalitzat (Ruiz-Tamarit, Murgui i Cubel, 2021, p. 24-25).

D'ençà dels anys noranta i primers del segle XXI, diversos economistes i professionals de la Sociologia ja parlen d'una economia postindustrial. Les fàbriques van anar tancant, a causa, entre altres factors, de la cerca de «competitivitat» per part de l'empresariat al mercat internacional oriental, de la

manca d'un projecte valencià de desenvolupament econòmic que protegira la indústria autòctona i de l'absència de mesures per estimular la petita i mitjana empresa valenciana per part de les autoritats espanyoles, com ja va denunciar també el mateix Ernest Lluch. Així, l'oportunitat de construir un projecte econòmic sostenible, arrelat al territori, que tinguera en compte les condicions materials pròpies, el patrimoni natural i la identitat col·lectiva, es va anar esvaint. En lloc d'això, es va acabar assumint —i abandonant-se a— un model d'explotació turística salvatge, que continua nodrint el mite del «Levante feliz»⁸.

L'impacte de la deslocalització sobre el teixit industrial valencià es va fer especialment visible a partir dels anys noranta, coincidint amb l'obertura dels mercats internacionals i la consolidació de la Xina com a gran proveïdor mundial. El sector de la marroquineria de Pedreguer, ara altament especialitzat en la fabricació artesanal de bosses de pell, va experimentar una crisi profunda i gradual, donat que era difícil competir amb els productes asiàtics a preus molt més baixos i amb un disseny

⁸ Aquest paradigma es va consolidar ja als anys cinquanta, amb l'adquisició, per part d'un alt càrrec franquista, d'un terreny de gairebé 7.000 metres quadrats a la costa de Xàbia per 10.000 pessetes, i la posterior construcció d'un xalet de luxe: el famós «xalet del Ministre», edificat l'any 1964 sobre el jaciment romà dels Banys de la Reina. Aquesta construcció il·legal, que bloquejava l'accés públic, esdevé un símbol de l'inici del model d'explotació turística salvatge que encara avui domina la zona. Maroto, V. (2016, 26 d'agost). *Recuperar al ministre impossible pels privilegis franquistes*. eldiario.es. https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/recuperar-ministre-imposible-privilegios-franquistas_1_3863344.html

hereu dels patronatges que s'havien portat durant les primeres incursions empresarials a la Xina.

A més, el canvi en els hàbits de consum —especialment entre la població més jove— també va jugar un paper determinant. La demanda de productes duradors, com ara les bosses de pell concebudes per a tota la vida, es va veure substituïda per un model de consum més ràpid, lligat a les tendències i a la rotació constant d'articles més barats. Aquest nou escenari va afavorir les grans multinacionals, desplaçant la producció local.

«Les fàbriques de pell, al ser un producte tan car, no sobrevis ja més allà dels anys noranta, dos-mil, ahí les fàbriques de pell tanquen. Motiu: el producte que venia de Xina era molt barat. Un dels motius, els empresaris vaen ascomençar a anar a Xina, perquè antes no hi havia internet i coses d'eixes, els empresaris d'ací se n'anaren a Xina, feen els seus contactes i es portaven uns contenidors plens de bolsos que ells acabaven a la fàbrica. Això era molt barat, era molt barat. Això fa molt de mal al producte d'ací, que era tan car. Després també, els hàbits de consum, que és lo que comentàvem, canvien. La gent jove, ja no pot comprar... si en vol cada temporà un bolso de pell, no el pot comprar, té que comprar-se algo més barat, un bolso de pell és per a tota la vida. Els hàbits de consum canvien en general, les grans multinacionals i canvien també en els centres comercials que van montant-se i tot això, això fa molt de mal al producte de Pedreguer i les fàbriques vaen tancar (...) a poc a poc, vaen anar tancant totes.» [Historiadora]

Despedidos más de 100 trabajadores de una fábrica de Pedreguer

Más de 100 trabajadores de la fábrica de bolsos Maripón S.A. de Pedreguer han perdido sus puestos de trabajo tras ser despedidos escalonadamente desde finales del pasado mes de diciembre.

En las comunicaciones recibidas por los trabajadores la empresa argumenta falta de rendimiento en todos y cada uno de ellos, aunque lo cierto es que la fábrica permanece cerrada y ya no queda nadie trabajando.

Ya en el mes de julio la empresa despidió a 24 trabajadores de una manera parcial y para volver a readmi-

tirlos en febrero, pero estos observaron anomalías y llevaron el caso a Magistratura, que indicó que la empresa debía de volver a admitir a los trabajadores. Así se hizo pero una semana después volvieron a ser despedidos, en este caso con el pretexto también del «bajo rendimiento». Los trabajadores volvieron a ganar en Magistratura y se llegó a decretar embargo contra la empresa que no pudo hacer frente a las indemnizaciones.

En cuanto a la primera de las tandas de los últimos despedidos, la semana pasada

hubo acto de conciliación sin avenencia ante el IMAC, por lo que han llevado el tema a Magistratura.

A los cien últimos trabajadores despedidos se les adeuda la paga extra, nueve días de vacaciones y entre una y dos semanas de sueldo.

Contando a los de esta empresa, en los últimos dos años, cerca de 250 trabajadores han perdido sus puestos. Otras dos fábricas importantes de bolsos que han cerrado en este período han sido Florens y Simó.

Notícia apareguda al diari *Canfali*. 16/11983.

Font: Arxiu Municipal de Dénia.

Però el procés gradual de desaparició del teixit fabril a Pedreguer també estava condicionat per una altra dinàmica. Si durant els anys setanta assistim a una eclosió industrial que mobilitza una gran quantitat de mà d'obra, abans s'havia iniciat un gir imparable cap a la terciarització, un procés les conseqüències del qual arriben fins als nostres dies. La construcció i el turisme anaven guanyant terreny, i, de fet, una part de l'empresariat del sector fabril havia començat a invertir també en aquest àmbit, atrets per la facilitat i la rapidesa amb què es podien obtenir beneficis. Lluny de trobar-hi obstacles, sovint s'hi trobaven vies obertes i condicions favorables. Al seu torn, aquesta aposta pel sector del turisme i la construcció, dificultava trobar mà d'obra a aquella part de l'empresariat que sí que continuava mantenint part de la producció dins la fàbrica.

«El boom turístic... uns anys que nosaltres per a trobar un treballador aquí, les vam passar molt mal, eh? La construcció en els anys... finals dels 70 i 80, tot el món se'n anava a la construcció, entones mosatros per a trobar un treballador... era l'època que necessitàvem menos gent però si necessitava un o dos, no podia, eh?, no podia trobar treballadors.» [Empresariat]

La fi de l'esplendor fabril va marcar també la desaparició d'un model productiu arrelat al territori, com déiem, que no només havia generat activitat econòmica, sinó que havia contribuït a teixir vincles comunitaris a escala comarcal. També va implicar, principalment, la pèrdua de centenars de llocs de treball, majoritàriament ocupats per dones, que fins aleshores havien estat una peça clau —encara que sovint poc reconeguda— del teixit industrial local.

En primer lloc, la parada de les màquines no ha d'entendre's com un succés sobtat, sinó com un procés gradual, marcat —com s'ha vist— per la combinació entre el manteniment de l'activitat a les fàbriques que encara resistien i el treball desregulat; la reinvençió productiva i la desaparició. Quan pararen les màquines, no només s'esgotà una etapa econòmica i se n'encetà una altra ben distinta, sinó que també s'esvaïren les promeses i expectatives d'allò que podria haver arribat a ser, però no fou.

Per a descriure aquest declivi del teixit industrial, prenem les paraules de Josep Vicent Marqués, qui ja va analitzar alguns aspectes clau d'un procés que, encara avui, alimenta el discurs sobre la suposada absència d'indústria al País Valencià. Es tracta d'un tema complex, que va molt més enllà d'un simple problema econòmic o d'un determinat model productiu, cal remuntar-se a una sèrie de factors històrics, estructurals i socials que van marcar la fi d'aquella indústria i que continuen projectant-se sobre el present.

Va haver-hi indústria al País Valencià? Sí, n'hi va haver, però no va ser tractada massa bé, ni tan sols pels mateixos propietaris industrials. Malgrat la seua existència i vitalitat en determinats períodes i comarques, la indústria valenciana mai va comptar amb les condicions estructurals ni el suport institucional necessaris per a consolidar-se com a model econòmic dominant. Lluny d'ocupar un lloc central, es va veure relegada a un paper subordinat, disputant espai i recursos primer a l'agricultura i, més endavant, al turisme i a la construcció. Sense polítiques industrials estables i amb fortes dependències financeres, la seua continuïtat es va veure progressivament afeblida.

- Dependència del model agrícola. En lloc de construir una indústria forta i arrelada, el País Valencià va restar lligat a un sistema econòmic fortament dependent de l'agricultura, amb la taronja com a motor principal. Aquesta orientació no només condicionà les formes de producció, sinó també les decisions d'inversió. Els recursos disponibles es destinaven majoritàriament a l'activitat agrària, mentre s'alentia la inversió industrial que hauria pogut diversificar l'economia. Això s'explica, en part, per la manca d'alternatives industrials sòlides i per les dificultats que trobaven els petits i mitjans empresaris per obtenir crèdits per invertir en altres sectors. Davant la incertesa, molts optaren per continuar invertint en terres, més segures i rendibles a curt termini.
- Condicions de finançament desfavorables per a la indústria. Un altre factor clau fou el sistema financer de l'època. Tal com es planteja en els textos de Marqués (2000), caldria estudiar fins a quin punt els bancs exigien garanties excessives als petits i mitjans industrials —com ara la possessió de béns immobles— per poder accedir a crèdits. Aquesta lògica va limitar greument les possibilitats

d'inversió en innovació i expansió industrial, i acabà afavorint els sectors que sí que podien aportar aquestes garanties.

- Manca d'infraestructures i suport institucional. La debilitat de les infraestructures, la falta de recursos públics destinats al desenvolupament industrial i l'absència d'una estratègia valenciana sostinguda d'acompanyament institucional van reforçar la posició marginal del sector fabril. El territori valencià no va disposar de les condicions logístiques ni polítiques per sostenir un procés de modernització industrial comparable al d'altres indrets de l'Estat. En lloc d'això, es perpetuà un model de producció dependent, vinculat a mercats exteriors inestables i vulnerable als processos de deslocalització.

«Mosatros pensem que apoyo ací a la industria no l'ha habuda, per part del govern ni de la Generalitat, mai n'hi ha habut un apoyo fort de mantindre la indústria, però és que era molt complicat, eixos anys... era molt... (...) no hi habut mai eixe apoyo a la indústria, no ha habut mai (...) Hui sí, hui estem conseguint ajudes contínuament, més que de protecció, perquè intentes créixer, és el que ofereixen. (...) La deslocalització ha sigut iniciativa privà, no ha habut mai cap de apoyo, mai a la compra en Xina...no, al contrari, tot eren els problemes que n'hi havia per a importar. Si hagueren habut polítiques del govern... algo haguera ajudat, però no crec que siga només problema del govern, de apoyo, eh? És el mercat i l'empresari valencià, que som molt nostres.» [Empresariat]

«La veritat és que tots els partits han participat d'unes polítiques de dispersió de la idea de comarca. Tots els ajuntaments han fet bandera del localisme més accentuat. Només s'ha fet comarca a escala cultural, en temes econòmics ningú ha volgut saber res. Tots s'han centrat en les qüestions turístiques locals molt lligades a la

construcció. Ben pocs han pensat en l'agricultura i en la indústria. D'això que es diu política industrial ningú no n'ha volgut fer, ni la Generalitat, ni l'Estat, ni Europa i així ens va.» [Empresariat]

Marqués incideix en el fet que la manca d'industrialització al País Valencià no pot entendre's com una «anomalia estranya». Al contrari, és la mateixa industrialització —amb els riscos que comporta, els canvis socials que exigeix i l'esperit «d'aventura» que requereix— allò que pot considerar-se una excepcionalitat històrica. En aquest sentit, l'absència de desenvolupament industrial no és una desviació, sinó una conseqüència lògica de les condicions econòmiques, socials i territorials del moment. Segons l'autor, el discurs que interpreta la trajectòria valenciana com un camí truncat o un destí incomplet parteix d'un «essencialisme ideològic» que cal qüestionar. La industrialització no és un procés inevitable, sinó una confluència complexa de factors que només pot comprendre's des d'una anàlisi situada i rigorosa. Aquesta mirada ens permet, també, entendre la vulnerabilitat estructural amb què el teixit industrial de comarques com la Marina Alta va arribar als seus últims dies (Marqués, 1974).

L'abandonament progressiu de la indústria en favor del turisme i la construcció va alterar profundament l'equilibri econòmic del territori. La rendibilitat immediata que oferien aquestes activitats, especialment en zones com la Marina Alta, va atreure una part important del teixit empresarial local, que començà a diversificar les seues inversions en detriment del sector industrial. En lloc d'enfortir o modernitzar les fàbriques, molts empresaris optaren per destinar els beneficis obtinguts a negocis immobiliaris, sovint vinculats a la promoció urbanística o al creixement turístic.

«Els empresaris que es dedicaven a la indústria es van dedicar a altres coses, sobretot a la construcció. Ahí tens el cas d'una de les

fàbriques més grans, els amos van deixar de fabricar però tenien una promotora i una constructora. També en esta zona és molt complicat ser empresari d'indústria, perquè el turisme comporta els diners fàcils. Els meus amics de Dénia casi tots eren fabricants de joguets i de pansa, i de repent, on tenen la fàbrica li donen mil milions de pessetes: “en la meua vida fent joguets i fent nines trac mil milions”, això va ser, es va carregar molta indústria també, la facilitat no?, l'especulació... Però és perquè no hi ha hagut mai una política industrial de dir: “Nem a apoyar la indústria”. No, ací ha segut turisme, turisme, lo fàcil... i Dénia era una ciutat molt industrial, el turisme acaba amb tota la indústria, a penes queda una, Carrió, l'únic que ha aguantat ahí... Kairos el de joguets i Plastimir, que encara està, però en Dénia havien vint fàbriques de joguets, tot tancat! Però per lo fàcil que era guanyar els diners, la gent tenia uns solars dins de Dénia, tenia dos pams allí vora la mar i això es venia per milions i: “què collons tinc que estar jo ací en cinquanta o setanta persones treballant?». A la vida fàcil. Això ha influït molt.» [Empresariat]

Aquest escenari reforça la interpretació del model productiu valencià com un sistema ancorat en la dependència del turisme i la construcció, sostingut per polítiques més o menys permissives amb la destrucció del patrimoni natural, l'erosió de la possibilitat d'una economia viable a llarg termini, la desfiguració cultural del territori i un empobriment generalitzat que afecta greument la major part de la població. Lluny de generar un desenvolupament sòlid i inclusiu, aquest model es caracteritza per la baixa qualitat i l'escàs valor afegit de les activitats que impulsa, per l'agreujament de la fragilitat social davant les lògiques fluctuants del mercat i per la desvinculació respecte del potencial de projectes arrelats al territori, amb vocació transformadora i orientats al benefici col·lectiu més que no pas al lucre especulatiu.

Elecciones Locales 1979

CONCEJALES

Municipio de DENIA

DÁ TU VOTO a la candidatura presentada por:

Asociación Comarcal Empresarios de Construcción e Industrias Afines

A. C. E. C. I. A.

D. DELFIN BERENGUER MARTINEZ
 D. MIGUEL ESCORTELL HERMENEGILDO
 D. FRANCISCO FAYOS FERRANDIZ
 D. FRANCISCO LLACER BLANQUER
 D. VICENTE BERTOMEU GINER
 D. JOAQUIN CABRERA FERRANDO
 D. FRANCISCO MUT SASTRE
 D. VICENTE JOSE CRESPO FEMENIA
 D. FRANCISCO MAS AGUILLO
 D. JOAQUIN MORERA MASO
 D. JOSE CHELET PASTOR
 D. FRANCISCO BALLESTER GOMEZ
 D. MIGUEL SIGNES MAHIQUES
 D. BARTOLOME CARDONA VALLAITA
 D. BERNARDINO CARDONA GILBERT
 D. BLAS SALVADOR ANTEQUERA PALMER
 D. PEDRO REDONDO TENT
 D. JOSE MONFORT FORNES
 D. MATEO VARGAS AYALA
 D. FRANCISCO GONZALEZ GONZALEZ
 D. JAVIER BERENGUER SALVADOR

PARA una MEJOR vota ASOCIACION EMPRESARIOS CONSTRUCCION DENIA

nuestros PROYECTOS EL TURISMO PLAYAS Y CAMINOS LIMPIA nuestra CIUDAD TERCER EDAD

★ Promocionar

★ Cuidar nuestras

★ Mantener

★ Proteger a nuestra

Anunci electoral de 1979 a Dénia, d'un partit polític configurat, exclusivament per empresaris del sector de la construcció. *Canfali*, 1979. Font: Arxiu Municipal Dénia.

Quines estratègies van desplegar els i les empresàries de la producció industrial abans que s'esgotara el model? Què s'haguera pogut fer perquè no desapareguera el teixit industrial? Alguns empresaris apunten que un dels factors determinants del declivi va ser la manca de coordinació i de visió compartida entre els fabricants, especialment pel que fa a la creació d'una marca conjunta que donara identitat i força al sector. A diferència del que va ocórrer en altres indústries, com la del calçat a Elda, on es va apostar per estratègies basades en la promoció d'una marca, la marroquineria local va continuar, segons ens expliquen, atomitzada i sense una direcció comuna.

«Jo pense que tot el problema de la marroquineria i del sombrero, en part també és no haver creat una marca, perquè hui es ven la marca, no es ven el producte. La marroquineria no subsisteix perquè no estem en els temps també, eh? Antes sí, tota la importació massiva

va fer mal però en la tecnologia que teníem ací s'havera pogut fer a nivell local, per exemple, tots, els deu o dotze fabricants de bolsos, fer una marca de bolsos i dedicar-se tots a una, però lo que passa és que, igual que mosatros, pues hem intentat voltes unir tot lo sector per a fer una o dos fàbriques i no ho he aconseguit mai. Per què? Perquè els xicotets empresaris sense molta cultura, que jo tampoc tinc cultura empresarial, jo tinc cultura de la família però no tinc una preparació tècnica com poden tindre els xics joves, no? Però sempre he vist que el futur era ajuntar-mos tots, i això ho he intentat fer varies voltes... Però ací tots volem ser amos i... i tots amos no podem ser. Per això, es va acabar, al no fer la marca quan tocava, al no unir-se i invertir en marca... En Elda i això, sí que ho han fet lo de les marques, Panamà Jack, Pikolinos, el baturri de mils i mils de parells això ha desaparegut, ara són les marques.»
[Empresariat]

Una de les formes d'adaptació per part d'alguns empresaris la d'abandonar definitivament la fabricació per dedicar-se exclusivament a la importació i distribució de productes elaborats a l'exterior. Aquesta reorientació del negoci suposava no només el desmantellament de la producció local, sinó també la construcció d'estructures pròpies per a la comercialització, en un intent d'adaptar-se a les noves regles del mercat global.

«Mira l'evolució d'una de les fàbriques més grans. Canvia de fabricar, veu que no n'hi ha res i ascomença a montar distribució i monta cent botigues. En Gata passa lo mateix, els de Signes-Grimalt, quan baixa la fabricació, es dediquen a comercialitzar, importar i montar tendes, dos-centes tendes, Ale-Hop, de Gata. Ale-hop ix de baix, venent per al turisme sombreros mejicanos i madera de Mallorca o coses d'olivera, ascomença aixina.» [Empresariat]

Altres empreses, però, no van tindre tanta sort o capacitat d'adaptació, i van acabar tancant les fàbriques. Diverses persones entrevistades coincideixen a descriure aquest procés com un drama col·lectiu, que en el cas de l'empresariat, van veure com es perdia el patrimoni familiar.

«Home, és que quan se'n va una empresa, arrastra patrimoni familiar i ho arrastra tot, eh? Altres no, perquè tenen més patrimoni, però normalment se'n va tot darrere, perquè l'empresari aguanta hasta el final i troba que ho pot treure... i s'equivoca... normalment, quan s'ha acabat una indústria, el patrimoni familiar s'ha vist mermat casi tot.» [Empresariat]

«Eixa economia que havia anat sempre aixina amunt, amunt, amunt, amunt... i que mos havia fet que era un poble en el cúlmen de tot, i de colp es talla. Entonces, jo pense que ahi n'hi han moltes responsabilitats compartides, no és un motiu només i jo puc dir-te que el sentiment dels empresaris que vaen tancar i de les fàbriques que s'han tancat i tots els treballadors s'han quedat fora, és una cosa que ha costat de coure.» [Historiadora]

I què suposà per als i les treballadores, aquest tancament? La classe treballadora ja havia après a conviure amb les pujades i baixades del sector, acostumada a fer front a les crisis sovint sense xarxa ni garanties.

«Després va pegar un baixó mot gran i algunes fàbriques es van quedar i van resurgir i altres van tancar. La que em vaig posar jo a fer faena tenia molts anys, treballant jo va arribar a fer cinquanta anys de treballar. Quan jo arribe a la fàbrica, la cosa estava bé, però després va haver un baixó, al cap de quatre o cinc anys (...) eixes dos crisis que van haver, la primera la vaen superar però la segon ja no.» [Dona treballadora. 1966]

Així i tot, malgrat l'experiència acumulada a l'hora de fer front a situacions de precarietat, el drama col·lectiu del qual parlàvem es va manifestar amb especial duresa en el moment del tancament de les fàbriques, deixant seqüeles molt més devastadores i persistents. En alguns casos, les fàbriques tancaven d'un dia per a l'altre, deixant les treballadores sense feina ni cap marge de reacció. En la pressa per liquidar l'activitat, s'intentava que signaren els documents de comiat al moment, sense temps per llegir-los amb deteniment ni per negociar amb calma, cosa que generava situacions de tensió i malestar. La situació s'agreujava especialment en plantilles formades per persones majors que havien dedicat tota una vida a la fàbrica i que, pocs mesos abans de completar el temps necessari per a accedir a una pensió de jubilació, veien com la porta es tancava definitivament. Això les deixava no només desprotegides, sinó també amb un profund sentiment d'injustícia.

«Faltava poquet, quatre mesos, perquè eren tots majors ja allí... a tots los majors els va pillar, a tots... per quatre mesos.... L'amo no va esperar, va tancar la fàbrica...» [Dona treballadora. 1945]

«Pues ve una segon crisis i de la nit al matí, sense avisar-mos, a les dotze i mitja mos vaen cridar i a la una i mitja vaem eixir, que mos havíem quedat al carrer, en mig hora, sense avisar. Jo no vaig eixir molt contenta, perquè vaig firmar una cosa que no tenia que haver-la firmat. Vaig tocar a uno que sabia una miqueta, i em va dir que lo que havia fet, no ho havia fet bé, que tornara a la fàbrica i diguera que jo això no estava de acuerdo. I les quatre que estaven amb mi, van fer lo mateix que jo, vam demanar que mos havien de pagar tants dies per any treballat, ells oferien menos, jo volia més i ademés és que mos havien fet firmar la renúncia de com que estavem treballant. No vam tindre temps de llegir tots els papers que mos havien donat pa firmar, i això tens que llegir-ho, jo no ho vaig llegir i el que em va assessorar a mi em va dir que com no havia llegit, això

no estava ben fet, que jo havia de demanar més dies per any treballat i que volia llegir-me el contract amb temps, i ho vaig fer i no estaven molt de acuerdo, però... vam eixir amb més dies per any treballat.» [Dona treballadora. 1966]

«Al final, ja anava a menos... és que ja es vea que no, no anava bé la cosa. Va fer quiebra l'ama i ja està. La veritat que no m'anrecorde molt, però que s'havia acabat, que la cosa no nava bé i això... i que ja cobraríem el despido, teníem que anar a Alacant al juí... bueno, tens que anar com a que havia quebrat i entonces tu vas i eixe dia, pues clar, la jefa no es presenta, entonces tu ja et donen com a que ho has guanyat... per a poder cobrar del fondo de garantia que diguem... Ella va anar, però com a treballadora, m'antens?, entonces va cobrar com mosatros.» [Dona treballadora. 1955]

Així, les dones que havien estat treballant a les fàbriques s'obriren camí buscant alternatives al tancament, en un procés de reajustament i adaptació que sovint les conduí cap al sector terciari —neteja, cures, hostaleria, atenció al públic—, àmbits marcats per la inestabilitat laboral i, sobretot, per la precarietat. Aquest model, basat en el turisme i en els serveis, explica per què, actualment, la Marina Alta és la comarca amb el risc més gran de pobresa del País Valencià⁹.

⁹ <https://lamarina.eldiario.es/2025/05/13/la-marina-alta-ya-es-el-territorio-con-mas-riesgo-de-pobreza-de-toda-la-comunitat/>
<https://directa.cat/la-massificacio-turistica-sinonim-dexclusio-i-pobres-a-al-pais-valencia/>

«S'acabà i les dones, pues clar, al primer temps pues cobrarien el paro. Les dones majors pues es degueren esperar per a la jubilació i les més joves pues ja van pegar a fugir, la gent ja mon anàvem amb los cotxes a treballar fora. També hi havien xiques més joves de fora, que ara tenen els seus tallerets d'arreglar roba, vull dir que la gent no es va quedar parà, va eixir...les dones més majors no, però... i molts homes pues van tornar al bancal, a portar-se la terra, però les més joves de la meua edat van tirar cap avant i es van buscar la faena al puesto que fora.» [Dona treballadora. 1960]

D'alguna manera, el fil industrial que havia cosit durant anys economia, territori i comunitat començava a desfer-se. El que havia estat un motor de desenvolupament i cohesió local entrava en una nova fase d'incertesa, marcada per l'externalització, la dependència i la pèrdua de control sobre els mateixos processos de producció.

«Jo trobe que ahi... hi ha un drama col·lectiu que procurem no manifestar, que és vore... a lo millor ho has sentit: “Ondara mos passarà davant”. O siga, és un drama el fet eixe, de què mosatros, que érem el cúlmen de tot, a poc a poc anem perdent eixa representació que teníem a nivell comarcal i mos quedem en res a nivell de prestigi o com vullgues dir-li, entones sí que n'hi ha un algo, però això pues havies de fer moltes més entrevistes (...) a vore com senten el seu poble des del moment que siguent un boom, passa a ser un poble que no tenia res, no donava faena, entones és fort, això és fort. Per això dic, hi ha un drama col·lectiu que no s'anomena, però que sí que està ahí en la ment de tots (...) no és que l'hem ocultat lo que passa és que no ho diguem i callem la boca, però està.» [Historiadora]

Com déiem, el desenvolupament industrial de Pedreguer al llarg del segle XX, marcat pel pas de la llata al treball de la marroquineria, no pot entendre's sense la participació constant i decisiva de les dones. Tant en el treball a casa com a l'espai fabril, elles han sostingut la producció enmig de canvis econòmics, restriccions polítiques i transformacions socials profundes. El següent capítol ens permetrà aproximar-nos al procés d'accés de les dones a l'espai fabril, explorant les estratègies familiars i individuals, així com el fenomen de la incorporació massiva al treball assalariat.

Capítol 3.

L'accés al treball fabril

*«Mooolt de personal ha
vingut ací a fer faena,
dones an grande...»*

Introducció

Després d'haver recorregut, en el capítol anterior, la trajectòria històrica i econòmica que va portar Pedreguer del treball manufacturer i preindustrial a un teixit industrial consolidat, és moment d'endinsar-nos en les veus i experiències de les dones que en van ser protagonistes. Seguint una lògica cronològica i temàtica, ara analitzarem quines vies existien i com era el procés d'incorporació de les dones al treball fabril. Els processos descrits —des de les restriccions i el control del treball femení durant el franquisme fins a l'expansió del sector en el *desarrollisme*— van crear les condicions en què moltes dones de les classes populars, sovint joves i amb poques oportunitats educatives, s'incorporaren de manera massiva a les fàbriques de marroquineria.

Aquest capítol explora les lògiques socioeconòmiques que sustentaren aquesta incorporació i el paper central que el treball femení va jugar en l'economia local i comarcal. En primer lloc, s'analitza la incorporació de les dones joves a les fàbriques com a recurs clau dins de les estratègies econòmiques familiars de les classes treballadores. En segon lloc, es reflexiona sobre les limitacions educatives que afectaven especialment les dones de classes populars, la qual cosa comportava que moltes deixaren l'escola a una edat primerenca per començar a treballar, tant dins com fora de casa. En tercer lloc, s'aborda la forta demanda de mà d'obra femenina generada per l'auge del sector de la marroquineria, no sols a Pedreguer sinó també a escala comarcal. Finalment, es descriu el dinamisme social i econòmic que caracteritzà la localitat en aquell període, fins al punt que, amb un to entre orgullós i irònic, Pedreguer era comparada amb la ciutat de Nova York.

3.1 El treball de les dones en l'economia familiar popular

«Mare, no s'assenta a dinar?»

Diferents autors han analitzat com les famílies de classe treballadora han desenvolupat, al llarg de la història, estratègies econòmiques complexes que combinaven el treball productiu i el reproductiu, assumits tant per homes com per dones de diverses generacions dins les famílies extenses (Carrasco, 2001, 2003; Federici, 2018; Nash, 2010). Abans de la transició al mode de producció capitalista, la divisió sexual del treball no era tan rígida com ho seria després: les dones de les classes populars han treballat sempre tant dins com fora de casa, participant en les feines agrícoles, artesanes o assalariades, alhora que assumien responsabilitats de cura. Com assenyala Federici, aquestes cures es desenvolupaven sovint dins un marc més comunitari, en què el veïnat formava part del procés de criança i de suport entre nuclis familiars, i moltes feines desregulades es feien al carrer o en espais compartits, reforçant els vincles socials i l'ajuda mútua. Aquestes qüestions, i especialment la manera com es reorganitzen amb l'entrada de les dones a les fàbriques, es tractaran amb més profunditat en el capítol 6, *Treballs de dones, treballs d'homes: la divisió sexual dins les fàbriques*.

Així doncs, la jornada laboral femenina incloïa una multiplicitat de tasques que anaven molt més enllà de les estrictament domèstiques o de cura. Les dones han tingut, i continuen tenint, un paper essencial en tots els àmbits de treball. Els estudis feministes han qüestionat la idea estesa que les dones s'incorporaren al mercat laboral només a mitjan segle XX,

demonstrant que, entre les classes populars, la combinació de treball productiu i reproductiu femení és una realitat històrica i estructural, no una transició recent (Nash, 2010).

Així s'evidencia en els relats de les dones entrevistades. La majoria provenen de famílies de classes populars que obtenien els seus recursos a partir d'una combinació interdependent de treball assalariat (en sectors com l'agricultura, les fàbriques o la construcció), treball agrícola i ramader (producció per a l'autoconsum i venda), treball artesà (llata, barxa, costura, brodat, etc.) i treball de la llar i de cures (cuina, neteja, criança, atenció a familiars, organització de la llar, tasques comunitàries, etc.).

Eren famílies extenses, i les dones de diferents generacions desenvolupaven rols fonamentals en tots aquests àmbits. Àvies, mares i filles es repartien les interminables tasques domèstiques i de cura, que assumien des de molt joves. També participaven en feines del camp i en la cura d'animals, tant en la producció com en l'elaboració i venda dels productes. A casa, confeccionaven llata o feien encàrrecs de costura i brodat per obtenir ingressos complementaris, i sovint assumien tasques comunitàries, moltes d'elles vinculades a l'àmbit religiós. A tot això s'afegien diverses formes de treball assalariat, sovint informal i precari, com veurem al llarg d'aquest estudi.

Les dones entrevistades recorden aquesta forma de vida i d'organització familiar amb una nostàlgia que, ara, amb perspectiva, també esdevé crítica. En destaquen la forta cohesió comunitària i els vincles estrets entre famílies i veïnat, malgrat les carències materials. Però també assenyalen la duresa d'aquell model, amb una càrrega de treball especialment pesada per a les dones i una desigualtat de gènere profundament arrelada en les relacions familiars i socials.

«Com ma mare era ella soles, i teníem uelos i ma mare els va arreplegar a tots, uelos, tios... Érem nou persones a ma casa, sempre ha sigut una casa molt alegre, tocaven la guitarra, la mandurria... Sempre hi havia festa a ma casa.» [Dona treballadora. 1951]

«La diferència de la teua vida [del seu net] a quan jo era jove com tu, jo sempre li conteste: “jo el doble de feliç que tu, el triple”. No tenia res, ni un rellotget tampoc, ni un duro en la butxaca, perquè jo els donava tot a mos pares. (...) Jo trobe que érem més feliços, jo ho he sentit així, per a mi hem sigut a muntó més de feliços que són els nostres nets.» [Taller col·lectiu]

Aquests records positius no impedeixen que emergisquen també aspectes negatius com la duresa del treball, la sobrecàrrega laboral de les dones i la desigualtat de poder respecte dels homes en les decisions familiars.

«A ma casa no hi ha hagut mai res, a estudiar no, però ara, fer faena sí. M'eixien prunyons a l'hivern del mimbre [perquè el material ha d'estar banyat per a estar flexible] i jo li dia a mon pare... tindria uns deu anys, dia: “Pare, això que és?”. I mon pare dia: “No patisques filla, a l'estiu se'n van.”» [Dona treballadora. 1945]

«Ma mare tenia massa xiquetes i ja se complicava a l'hora de dinar. (...) Entonces, mos assentàvem totes a taula, però ma mare no s'assentava mai, ma mare era parar plats, escudellar, arrimar pa a les dos estar lista. “Mare, no s'assenta a dinar? –La mare dina...”. I rodant taula, rodant taula, com aquell que diu, nava dinant (...) I les que es quedaven pues ja arrimaven taula, ascuraven, pa quan ma mare vinguera a la nit, tota gelà d'estar tot el dia assentà al terra... Mon pare ja havia vingut de treballar, encenia el foc pa que quan ma mare vinguera si tenia que fer pa sopar, que tinguera el foc a punt.» [Dona treballadora. 1947]

«Mira, les mares... les dones no pinten fava i les dones manen dins de casa.» [Dona treballadora. 1945]

El treball assalariat femení es presentava en múltiples formes, tant dins com fora de la llar, conformant un entramat divers i interconnectat d'economia submergida fortament feminitzada. En els relats de les dones entrevistades s'esmenten tasques que es feien des de casa, com la llata o realitzar encàrrecs de costura i brodat. Moltes altres activitats tenien lloc fora de l'àmbit domèstic: netejar cases —conegut aleshores com «fer hores»—, cuidar xiquets/es i persones majors, treballar en magatzems agrícoles o fer temporades agrícoles en altres zones. Les condicions variaven, però sovint implicaven feina sense contracte, amb salaris reduïts i en contextos marcats per la precarietat.

De vegades, aquestes feines es feien tot i l'oposició dels marits. Malgrat la urgència que podia suposar un jornal més a casa, sovint el condicionament de gènere pesava més, i era l'home qui havia de donar el vistiplau perquè la dona poguera eixir de casa a treballar. Els testimonis recollits mostren com, fins i tot en aquest context de desigualtat, moltes van trobar maneres de negociar, esquivar o desafiar aquestes imposicions socials. N'és un exemple la següent cita.

«I vaig anar un dia, no havia anat mai a fer hores per les cases (...) I vaig començar a anar, i no li vaig dir res al meu home -rises- i al s'endemà, dinant amb lo meu home dic: "He anat a fer faena, dos horetes..." bueno, el rato que necessitava per a averigüar a la ueleta, i en seguida el meu home li diu als xiquets: "Ara mos farem rics, en lo que la mamà guanya, ara mos farem rics". No volia que anara, a eixes coses no. Però jo anava. (...) Eixos diners són els que he guanyat jo, a casa la ueleta que no vols que vaja, aixina que no em digues

mai més que no vaja a fer faena, que tota pedra fa paret.» [Dona treballadora. 1947]

Com s'ha analitzat en el capítol anterior, anar-se'n a París es va convertir en aquells anys en una alternativa econòmica habitual per a moltes famílies de classe treballadora de la comarca. L'educació femenina franquista va contribuir a la bona consideració de les dones de l'Estat espanyol a França, on la majoria es dedicaven al treball de la llar i les cures o a feines de costura.

«Tot Benidoleig estava allí [a París], i d'ací també se'n vaen anar moltíssima gent...» [Dona treballadora. 1941]

«Una amiga meua es va comprar un piso, no el podia pagar i se'n va anar a París i ella va trobar faena però l'home no, i no volia estar a soles (...) i em vaig deixar la fàbrica i me'n vaig anar a París amb ella. Sempre he sigut un poc aventurera. (...) Vaig estar sis mesos a París, perquè em vaen fer vindre, perquè jo no volia vindre, estava allí súper bé. Què fea? Pues mira, una dona volia que li planxara, l'altra que li fera la vora, l'altra que li tallara no sé què, i anava quatre hores ací, quatre allà, i guanyava un pastó, un pastó, assegurà. (...) Jo en el metro anava que volava per tot París, vaig estar mig any i em vaig ensenyar un poc el francès, i ja em vaen fer vindre cap ací...» [Dona treballadora. 1951]

Tornant al tema que ens ocupa, abans que la marroquineria es consolidara plenament a Pedreguer, les primeres experiències fabrils i semiindustrials estaven encara molt lligades a la tradició de la llata i a la confecció de cabassos i altres peces de vímet. De manera progressiva, aquesta producció artesanal es va anar adaptant a nous dissenys, com els coneguts «americanets» —bosses menudes de vímet per a dones—, que sovint es feien des de casa i es destinaven a l'exportació. En paral·lel, començaven a aparèixer fabriquetes que combinaven treballs manuals amb

processos més mecanitzats, i que sovint encarregaven part de la producció a tallers informals o a domicilis particulars.

«Sempre n'hi ha hagut americanets, eren uns bolsets que es feien amb mimbre (...) i ho enviaven a Amèrica, per això es dien americanets, i en fea totes les cases del poble. L'amo et portava la viruta eixa, que això ho portaven igual que les palmes, a costals, pues això t'ho portaven en manolls grans i tu naves fent. Feien l'armacó de madera. (...) Jo he anat a berenar amb americanets, era el bolset i la barxa, que era lo que existia en aquelles fexes... el mimbre es va quedar darrere i comencen a vindre eixos bolsos que posàvem les boquilles, i cada una feia una cosa.» [Dona treballadora. 1940]

«Quan cabe el col·lege jo et diré, al meu carrer hi ha una fàbrica, i hi havia una xica allí encarregà que am donava palma, però lo roïn de la palma, l'asporguim que diguem, que llevem de la palma, ho tintaven allí i mou donaven i jo fea una llata a postes, que treballava per a aquella fàbrica. Jo tenia molta amistat amb l'amo, molta, molta. A ma mare li vaen portar a casa una maquineta de aquellos tiempos, que tallava forros, una gruixa de tela, doblat, i ma mare feia això per a eixa fàbrica.» [Dona treballadora. 1945]

El treball assalariat, tant a les fàbriques com a casa, no alliberava les dones de les seues responsabilitats en l'àmbit domèstic i de les cures. La deslocalització d'una part de la producció cap a llars i tallerets informals, a més d'abaratir costos per a l'empresariat, facilitava que les dones pogueren continuar assumint aquestes obligacions. Com veurem en el capítol 6, aquesta no era només una qüestió d'organització familiar per compaginar treballs, sinó el resultat d'un marc social i simbòlic que assignava a les dones —com a posseïdores «naturals» d'aquesta obligació— la responsabilitat prioritària de la llar i les cures, obligant-les sovint a abandonar possibles trajectòries laborals, ambicions i desitjos

propis. Per tant, casar-se i deixar la fàbrica no significava, però, abandonar el treball: la màquina es traslladava a casa, i amb ella continuaven produint dins l'espai domèstic mentre assumien íntegrament les funcions de sosteniment familiar.

Com s'analitza amb detall en el capítol 4, aquesta diversificació d'espais productius —fàbriques, tallerets i treball a domicili— va ser clau per entendre la presència massiva de dones en el sector i les condicions en què ho feien. Tal com s'explora també en el capítol 6, el treball assalariat a la fàbrica es considerava socialment adequat per a les dones joves fadrines. Un cop es casaven o tenien fills/es, s'assumia que havien de deixar-lo per dedicar-se a la llar i les cures, i així, el treball deslocalitzat funcionava com una estratègia per continuar combinant el treball productiu i reproductiu dins d'aquest marc de gènere.

3.2 Deixar l'escola per anar a la fàbrica

«Estaven esperant per a què mon anàrem prompte a fer faena.»

En les dècades centrals del segle XX, per a moltes xiquetes de famílies de classe treballadora, l'escola era només una etapa breu abans d'incorporar-se a la cadena de treball familiar i a la vida adulta, de colp. L'accés a estudis posteriors no era habitual, tant per la manca de recursos i l'urgència d'aportar un jornal a casa, com per un condicionament de gènere que dictava que les filles «no eren per a estudiar». Era doncs habitual que, quan hi havia germans, era el fill qui rebia el suport familiar per continuar la formació, mentre les filles eren destinades a casar-se o, si no ho feien —fadrines—, a assumir la cura dels pares o familiars majors. Tal com assenyalen Ferrero i Colomina a *Fadrines: el procés de no casar-se en la societat tradicional valenciana* (2020), el matrimoni es concebia com l'horitzó natural per a les dones, mentre que l'educació era vista com una inversió reservada als fills homes. Les dones que no es casaven, per elecció o altres per circumstàncies, desafiaven de manera implícita aquest model social hegemònic i, encara que podien patir un cert estigma, també accedien a majors quotes d'autonomia i a trajectòries laborals més llargues i estables. Aquesta lògica configura una estructura social i econòmica on la posició de les dones estava determinada pel seu paper dins la família, més que per la seua trajectòria individual.

En molts casos, l'abandó de l'escola venia precedit per una preparació no formal. Les xiquetes ajudaven al camp, en feines artesanals i en les tasques domèstiques, de manera que quan deixaven l'escola ja havien assimilat els ritmes i les exigències del treball. La implantació de l'activitat industrial a la comarca oferí noves oportunitats laborals, però no va alterar aquesta dinàmica, la prioritat continuava sent sumar ingressos a curt termini, encara que això suposara renunciar a l'educació formal.

«En aquell entonces no, no... no podies dir-li a ta mare que volies estudiar, perquè les mares estaven esperant per a què mon anàrem prompte a fer faena, no n'hi havia pa tot això, saps?». [Dona treballadora. 1948]

«Ancara que havera vulgut seguir, no podia. El mestre li ho va dir a ma mare, però no podia... li va dir que aprofitava i el meu germà també, però no podia ser, no havia... molts d'escola sí que anaren... antes, és que si tenies algú que també mirava un poquet per tu, com un retor o... parlava amb qui fora i pac'allà te n'anaves.» [Dona treballadora. 1955]

«No vaig continuar estudiant, és que eren uns temps... n'hi havia qui sí que estudiava, però jo pues vaig començar a treballar a Pedreguer.» [Dona treballadora. 1955]

A més, com ja s'ha apuntat, en els casos en què les famílies podien permetre's que algun o diversos fills estudiaren, era habitual prioritzar que ho feren els fills homes, mentre que l'expectativa social cap a les dones era casar-se i tindre fills.

«Jo pense que hi havia més homes estudiant... és que eren uns temps que mira, estava enfocat d'una altra manera, no és que... (...) Treballaves, després fees noviet i no sé, la cosa era després casar-te, tindre fills... Tens noviet i tens més llibertat per a poder eixir.» [Dona treballadora. 1955]

Amb tot, les dones entrevistades nascudes a partir de la dècada dels seixanta recorden que ja era més habitual que les famílies els oferiren la possibilitat de continuar estudiant, la qual cosa indica un canvi progressiu en les expectatives educatives i en la valoració social de la formació femenina. Tanmateix, aquest canvi no sempre es traduïa en una prolongació real dels estudis i, quan es donava, solia orientar-se cap a carreres tradicionalment feminitzades —com magisteri, infermeria o tasques administratives—, reproduint així els límits marcats pel gènere en l'accés a determinades professions. Tal com explica una de les entrevistades, dins la seua quadrilla d'amigues —setze en total— només quatre o cinc van anar a estudiar a València i un parell a Alacant, mentre que la resta «es vaen posar a treballar ipsofacto».

«La meua quadrilleta d'amigues som setze, clar, haguera sigut molt còmode que els meus pares des de menudes ens posaren a treballar i jo puc dir-te les ofertes que vaig tindre per a anar a treballar, perquè es buscava mà d'obra, o siga ja saps que venia la mà d'obra de fora de Pedreguer. Entonces la resta es vaen posar a treballar ipsofacto (...) jo no tenia ni un duro respecte a elles, que quan venia algun cap de setmana, no tots, elles sí que tenien diners perquè estaven treballant i mosatros no, mosatros estàvem estudiant. (...) Tu tens un projecte de vida i trobe que sóc la única de la meua quadrilla que no m'ha casat... No hem estat en el poble en eixe seguiment de casar-te i tindre fills i tot això, la nostra vida ha sigut un poc la que teniu vosatros ara, d'amunt i avall i el destí on te'l donaven, saps? Per tant, sí, el fet d'haver estudiat mos ha fet que a voltes moltes coses de tipo personal quedaren aparcades, moltes no, moltíssimes.»
[Historiadora]

Aquestes trajectòries mostren el canvi i, alhora, el contrast entre diferents maneres de viure la feminitat, influïdes per l'accés als estudis o, simplement, per l'oportunitat d'eixir fora del poble i

obrir horitzons més enllà d'un model centrat en el festeig, el matrimoni i els fills. Ara bé, tal com recorda la mateixa entrevistada, aquestes obertures també podien donar-se dins del mateix poble, afavorides per la influència incipient del feminisme i pel contacte amb persones d'altres cultures que venien a estiuejar i que trencaven motlles, especialment en la manera de vestir de les dones, així com per altres formes de desafiar les normes socials establertes. Les dones que es quedaren també protagonitzaren canvis visibles en la vestimenta, en les formes de relació i en la manera d'ocupar l'espai públic, vivint experiències que qüestionaven els rols tradicionals de gènere i connectaven amb els aires de transformació social i feminista de l'època.

«Les meues amigues, quasi totes, han sigut molt reivindicatives sempre: les primeres que es posen pantalons llargs, mosatros, vàrem haver d'anar a confessar-mos totes; les primeres que van de discoteca, de Molí, de Caragol... mosatros, que teníem cotxe i anàvem. Mai mos hem reprimit de res: hem viatjat, hem tingut novios i hem fet el que hem volgut. Pensa que la generació meua ja ha fet un poc tot allò que ha volgut sent dones.» [Historiadora]

Aquest canvi de mentalitats també es deixava sentir en l'àmbit educatiu i laboral, i es feia especialment visible quan es comparava l'edat d'inici en el treball remunerat entre generacions. En relació amb l'edat d'incorporació al treball en les fàbriques, es pot observar una diferència clara entre les dones entrevistades. Mentre que aquelles de més edat relaten haver tingut una trajectòria educativa curta i haver començat a fer llata o «americanets» als huit o nou anys, les més joves descriuen un context on l'educació esdevenia cada vegada més una aspiració familiar. Les dones de més edat recorden també l'aplicació progressiva de lleis cada vegada més estrictes sobre l'edat mínima d'abandonament escolar, mesures que, expliquen, foren

rebudes inicialment amb recel per algunes famílies que depenien de la mà d'obra infantil.

*«Les que tenen seixanta, sí que anaren a escola més seguit, però jo no... enseguida a fer llata, i jugàvem a vore quina en feia més...»
[Dona treballadora. 1945]*

«El meu germà, que era menut, un any i mig menos que jo, va parar d'anar a escola dos anys primer que jo, perquè havia d'anar al bancal, i els vaen denunciar, l'alcalde Mateo¹⁰, va denunciar a tots els pares que els xiquets xicotets no anaven a escola i el vaen denunciar, vaen pagar la denúnci. (...) I al denunciar-lo a ell, em vaen dir a mi: "Tens que nar a escola hasta novembre, que fas els anys, osinos també et denunciarem". I vaig continuar hasta desembre, hasta els dotze anys. (...) Coses aixina, lleis per a què que no deixaren tirar als xiquets al bancal enseguida per treballar, però la gent tenia malíccia.» [Dona treballadora. 1940]

Així, a mesura que es normalitzava la concepció de la infantesa i s'ampliava l'accés a una educació reglada —un procés iniciat amb la Segona República i paralitzat durant la dictadura—, es consolidava la idea que l'educació no consistia només en l'aprenentatge acadèmic, sinó també en la protecció i el desenvolupament integral dels infants, reconeixent-la com un dret fonamental. La incorporació progressiva de la noció d'etapes diferenciades de desenvolupament humà, com la infantesa i, més tard, l'adolescència, va contribuir a estendre les trajectòries educatives. A poc a poc, les aspiracions familiars incloïen que tant fills com filles estudiaren; tanmateix, la manca

¹⁰ Mateo Puigcerver Ribes va ser alcalde de Pedreguer en temps de dictadura, designat per les autoritats franquistes sense passar per unes eleccions democràtiques, almenys des de l'any 1954 fins al 1961.

de recursos econòmics continuava limitant l'accés a aquestes oportunitats en les llars amb menys ingressos, la qual cosa generava sentiments de frustració.

«Jo ho he conegut a les mares anar amb l'espardenya darrere per a què anaren a escola. Però jo no, a mi m'agradava anar a escola, fer labor i tot això no, però anar a escola sí, però no va poder ser.»
[Dona treballadora. 1948]

«Jo per exemple sóc una persona que igual havera estudiat i además pense que la gent toca estudiar. Però els meus pares no em poden pagar els estudis, i entones tot lo que jo he après ha sigut amb la faena i hores fora de la faena d'anar a estudiar coses.»
[Empresariat]

A aquestes limitacions materials s'hi afegien altres dificultats de caràcter geogràfic i logístic, especialment per a les joves que vivien en pobles menuts. Continuar estudiant implicava desplaçar-se a altres municipis, amb la despesa de transport i dinars que suposava, fet que funcionava com una «barrera» afegida a l'hora de prosseguir els estudis.

«Vaig acabar escola que també seria als catorze, que entones s'acabava si no te n'anaves a estudiar a Dénia, pues jo me'n vaig anar a cosir...» [Dona treballadora. 1950]

Altres decidiren no continuar estudiant, ja fora perquè no els agradava, perquè creien no estar capacitades o perquè preferien començar a guanyar un sou. El que és rellevant és que, a diferència d'èpoques anteriors, podien prendre aquesta decisió, tot i que sovint les raons aparentment personals eren també reflex de dificultats vinculades al capital econòmic i cultural disponible. Això evidencia que, fins i tot, les decisions que percebem com a pròpies i lliures no estan exemptes dels

condicionaments socials, familiars i econòmics que modelen les opcions reals.

«Jo volia estudiar peluqueria, a totes les del carrer els arreglava el monyo jo quan era més majoreta, feia monyos, els enrollava... però no he sigut mai atrevida, perquè mira que m'ho vaen posar en bandeja per a anar a estudiar a València, però vaig dir que no.» [Dona treballadora. 1945]

«És una pena, perquè a ma casa, al meu germà i la meua germana no vaen poder estudiar vullguent estudiar, i jo que sí que em van donar la possibilitat d'estudiar, no vaig voler estudiar... jo matemàtiques... tot lo que era d'ensenyar-me de memòria, matemàtiques, física i química, tot això ho traïa bé però a l'hora de posar-me a estudiar... No, no he sigut mai de lletres i no m'agradava.» [Dona treballadora. 1960]

«Jo vaig fer hasta octavo, i después vaig arribar a primer de BUP a Pego però no era lo meu... pues mon pare me va dir: “Vine-te'n cap a ca casa, ajudes a la mare i ja vorem què fas...” i ja no he parat, he fet mil coses...» [Dona treballadora. 1966]

En alguns casos, la decisió d'abandonar els estudis no es pot entendre sense la força d'arrossegament del context social i generacional. Quan una part important de les companyes optava per deixar l'escola i començar a treballar a la fàbrica, aquesta tendència esdevenia un patró normalitzat que influïa les decisions individuals, fins i tot quan hi havia altres opcions sobre la taula.

«Vaig anar a l'institut un parell d'anys, però lo que passa és que totes les meues companyeres, (...) les meues companyeres totes feen faena, i naven a la fàbrica i a jornal, total que vaig fer tercer i quart i vaig parar i me'n vaig anar a la fàbrica.» [Dona treballadora. 1960]

«La meua germana ho va dir, i vaig ascomençar (...) Quan vaig anar jo va anar una amiga meua també, i vaem ascomeçar a la fàbrica que es va cremar (...) N'hi havien altres amigues més joves que seguien estudiant i altres que no estudiaven ni treballaven.» [Dona treballadora. 1960]

La decisió de no continuar estudiant podia despertar reaccions familiars molt diverses. En alguns casos, era ben rebuda perquè implicava l'entrada d'un jornal més a la llar, reforçant l'economia domèstica. En altres, generava decepció o tristesa, especialment quan els pares i mares lamentaven que les filles no aprofitaren una oportunitat educativa que ells mateixos no havien tingut.

«Ma mare estava poc contenta que portara prou dinerets.» [Dona treballadora. 1948]

«I em vaen dir: “Tu no vindries a Pedreguer?”. I jo, sense dir-li res a mon pare i a ma mare, dic: “Sí, quan?”. Això era un dijous, pues: “El dilluns pots vindre amb moatros...”. I li vaig dir a ma mare: “- Mare, no torne més a corte. -Què?! -Bueno, però ja he donat la paraula que tinc que anar, aniré i si no m'agrà...”. I res, vaig començar a treballar. Baixava baix, de Benirrama, baixava baix perquè no pujava la furgona a per mi. Al llavador, a les set del matí estava allí i m'agarrava la furgona, i tindria díhuit o vint anys tindria. I vaig començar a anar allí, ma mare tota enfadà però...» [Dona treballadora. 1951]

«Res, ma mare va tindre molt de disgust, però res. Mon pare, pues mira, un jornal més dins de casa, però ma mare sí que va tindre disgust. Tenia catorze anys.» [Dona treballadora. 1960]

3.3 La demanda de mà d'obra femenina

*«Venien ací al poble a
buscar dones.»*

La forta expansió del sector de la marroquineria a Pedreguer, especialment durant les dècades de 1960 i 1970, va generar una elevada demanda de mà d'obra. Encara que en les fàbriques treballaven tant homes com dones, la mà d'obra femenina era la més buscada, tant perquè moltes de les tasques es consideraven tradicionalment «pròpies» de dones com per l'estalvi salarial que suposava per a l'empresariat, dins i fora de les fàbriques. La necessitat de treballadors homes podia cobrir-se amb mà d'obra local, mentre que, per satisfer la demanda de treballadores, fou necessari recórrer a dones d'altres pobles de la comarca.

«Havia un poquet de problema [per a trobar mà d'obra] però no molta perquè venia gent de Benissa, d'Ondara, de tots los pobles de la contornà, tots venien a treballar aquí. Pel matí arribava la Unión [empresa d'autobusos], els cotxes, venien autobusos i paraven ahí als quatre cantons pel matí, a les set del matí, i el cobrador feia: "New York!"» [Empresariat]

«Homes eren més els de Pedreguer que treballaven allí, però de fora no, però les dones érem totes de fora, bueno, també de Pedreguer.» [Dona treballadora. 1950]

Les dones procedents dels pobles dels voltants de Pedreguer feren una aportació clau al desenvolupament industrial del municipi, ja fora treballant dins de les fàbriques, des de les seues

cases o en tallers informals on es deslocalitzava part de la producció.

«A la fàbrica hi havia dones de Castells, de Teulà, les de poble, i mosatros. Hi havia un autobús que venia d'Oliva, però que anaven a altres fàbriques.» [Dona treballadora. 1951]

«A la fàbrica venien gent de tots els puestos, venia gent d'Oliva en l'autobús, furgonetes a tota la Retoria i del Verger a la fàbrica del Costeta, Vicente Costa, eixa era molt gran també, que també venia molta gent de fora. Hi havia molta gent... a Simó eren... pues serien dos-centes persones... o més, eh?, entre dalt i baix i la oficina...» [Dona treballadora. 1960]

«N'hi havia de tots els pobles, jo n'he conegut de tots, de Verger, de Pedreguer, dos gateres... sí, van vindre, però una o dos... Después n'hi havia de Laguar, de... Benimeli, de Sanet, de Ràfol, un poquet de tot.» [Dona treballadora. 1966]

Com ja s'ha apuntat, durant els anys de major expansió de la marroquineria, els propietaris de les fàbriques solien reclutar personal femení no només a Pedreguer, sinó també en altres pobles de la comarca, especialment entre les joves que acabaven de deixar l'escola i encara no tenien altres ocupacions. Moltes recorden com, en acabar l'educació reglada obligatòria, «les venien a buscar» per oferir-los directament un lloc a la fàbrica. En alguns casos, dins de les mateixes fàbriques hi havia encarregades que tenien la funció de localitzar i captar noves treballadores, establint una xarxa informal de contactes que s'estenia per tota la comarca.

«Buscaven dones, perquè entonces buscaven de tots els puestos, menos de Dénia de tot alrededor vaen nar, del Verger, de Orba (...) i això, com érem joves pues: “Ai! Pues nemon a Pedreguer!” Venien

ací al poble a buscar dones, bueno a buscar, unes a les altres mos ho passàvem.» [Dona treballadora. 1950]

«En eixe temps vaig conèixer a una dona, que era la encarregà d'Alpatró, que anaven a treballar a la fàbrica (...) era la encarregà de buscar dones i anaven a treballar a Pedreguer... igual tindria vint anys. (...) Érem vint-i-dos treballadores, en un principi anàvem a Pedreguer en una furgona, la furgona era d'un home de Pedreguer que també treballava allí a l'embalatge, i ell mos portava.» [Dona treballadora. 1951]

«Van vindre a buscar-me d'una fàbrica menudeta, i mon pare... també estava a la fàbrica, però una de les grans, i va anar al jefe a preguntar-li si podia entrar i li va dir que no, que tenia ja molta gent, eixa fàbrica ja era molt gran i ja venia gent de Verger... tenia ja muntó gent, i esta altra més xicotiua que van vindre a buscar-me pues correguents me'n vaig anar a treballar...» [Dona treballadora. 1960]

A més, la informació sobre la demanda de mà d'obra circulava de manera informal entre les mateixes dones. Les que ja treballaven en les fàbriques de Pedreguer avisaven familiars, amigues i veïnes, i fins i tot informaven els propietaris sobre dones del seu entorn que podrien estar interessades. Incorporar-se a una fàbrica on ja hi havia alguna coneguda generava confiança i feia més fàcil el pas al treball assalariat.

«Quan vaig nar a la fàbrica jo ja coneixia (...) tenia dos que estaven allí dins que estaven al meu carrer i...vaem començar a la fàbrica.» [Dona treballadora. 1945]

«Bueno, jo tenia una companyera que treballava (...)el de la fàbrica sabia que jo havia parat d'estudiar i la meua companyera també sabia que jo havia parat d'estudiar. Es veu que ho vaen dir als dos puestos i vaen vindre al mateix dia a buscar-me de les dos fàbriques,

perquè això quan les xiquetes acabaven d'escola pues enseguida anaven a per elles. I jo vaig començar a la fàbrica de la meua amiga i aixina anàvem juntes.» [Dona treballadora. 1960]

«Quan acabava el curs anaven a buscar a les xicones, i sempre n'hi havia això: “La parenta d'aquell... Al meu carrer esta ha parat...”. Vull dir, la gent que treballava, havia parents o havia veïns o havia... i anaven, sí.» [Dona treballadora. 1960]

Alhora, moltes joves creixien veient com dones més majors, tant de Pedreguer com del seu propi poble, treballaven a les fàbriques o assumien encàrrecs des de casa. Aquella presència constant contribuïa a crear un imaginari col·lectiu en què el treball a la marroquineria es percebia com una opció laboral propera i accessible. Tant era el pes econòmic i social d'aquest sector, i tan nombrosos els llocs de treball que generava, que entrar a treballar en una fàbrica —o fer feines relacionades des de casa— es convertia gairebé en un pas natural dins del cicle vital de moltes dones. En alguns casos, ni tan sols calia considerar altres opcions, la marroquineria era el destí laboral més immediat i previsible, reforçat per l'exemple quotidià de mares, germanes, veïnes i amigues.

«Per lo menos ací, a nivell de poble, les xiques jo les vea, vaen començar a anar a Pedreguer a les fàbriques.» [Dona treballadora. 1955]

«Me'n recorde d'anar a la fàbrica de menuda i vore els sombreros de mejicanos, les xiques en les màquines repuntant sombreros mejicanos i les dones del carrer, veïnes, fent eixa faena (...) treballava primer en casa i després ja, de més majoreta a la fàbrica, però de menuda a casa (...) Clar, és que tenies opció a tindre faena.» [Dona treballadora. 1960]

Per últim, cal remarcar que, juntament amb la mà d'obra procedent de Pedreguer i de pobles propers de la Marina Alta, hi hagué un flux significatiu de dones que arribaren des de fora del País Valencià. En la seua majoria eren dones procedents de zones rurals de l'interior peninsular, que s'instal·laren a Pedreguer durant els moviments migratoris interns dels anys seixanta i setanta. Aquest procés, com en altres nuclis industrials del litoral valencià, estigué motivat per la recerca d'oportunitats laborals que, de fet, trobaren en un sector de la marroquineria en plena expansió, mentre que molts dels homes s'incorporaren al sector de la construcció.

3.4 Pedreguer com a pol econòmic comarcal

«El que conduïa l'autobús dia quan arribava: “New York!”»

L'atracció de tota aquesta mà d'obra femenina procedent de diferents pobles de la comarca va comportar el desenvolupament d'un sistema específic de transport i serveis per a les nombroses dones que, dia rere dia, es desplaçaven a treballar a les fàbriques de Pedreguer. Moltes recorden aquells trajectes quotidians en autobusos, furgonetes o cotxes, sovint organitzats o contractats per les mateixes fàbriques, que esdevenien un element més de la rutina laboral i, alhora, un espai de relació i convivència entre treballadores de diferents pobles.

«D'Oliva venia un autobús, l'Anselmo aniria més propet, però jo ma'n recorde que d'Oliva venia un autobús. Amb mosatros han vingut del Ràfol, de Sanet, d'Ondara, del Verger... allí a la fàbrica nostra, xiques com mosatros.» [Dona treballadora. 1945]

«Eixia un autobús tots els dies, venia a per mosatros un autobús a postes, ahí a la replaceta venia i érem lo menos vint dones!» [Dona treballadora. 1948]

«A muntó gent, xiques d'ací la Xara, anaven ja, tenien, venia un autobús a per mosatros, que es diu l'Anselmo, i mos arreplegava i mos tornaven. Pagava la empresa.» [Dona treballadora. 1955]

Com es pot veure en les cites anteriors, les dones entrevistades recorden especialment els autobusos d'Anselmo, un home de

Pedreguer que va aprofitar el boom fabril i va arribar a tindre diversos autobusos per a arreplegar a les dones dels diferents pobles de la comarca. En el capítol 7 s'aprofundeix en com aquests desplaçaments diaris en autobús eren moments de distensió i relació entre les treballadores, a través dels quals es va anar teixint tota una trama de vincles i complicitats entre dones de tota la comarca.

«L'Anselmo va comprar autobusos a postes per a vindre i portar tota la gent a les fàbriques de Pedreguer. Per tota la comarca i fins a Oliva, fins a la Safor. (...) En una fàbrica n'hi havien dos-centes persones que venien de fora (...) Hi havia un senyor, Autobusos Anselmo, que tenia dos autobusos i va poder ampliar la flota gràcies a les fàbriques. En venien de la Rectoria, del Verger, Ondara, Oliva, Pego, Beniarbeig, Els Poblets, Dénia, etc.» [Empresariat]

En altres casos, les fàbriques enviaven furgonetes i cotxes conduïts per algun treballador o treballadora per recollir les dones de determinats pobles. És el cas d'una de les entrevistades, que tenia com a tasca diària anar en cotxe a arreplegar dones de diferents pobles per portar-les a una de les fàbriques.

«Arreplegava a una de Benimeli, tres de Verger i a Pedreguer. I les tornava, a migdia. Veníem a dinar la de Benimeli i jo, i les del Verger sí que es quedaven a dinar en la fàbrica, i després per la nit tornar. És que elles tenien dret, n'hi havia dos que tenien dret de tindre cotxe d'empresa, entonces com eixe cotxe era de la empresa, jo vaig estar una temporà que no gastava gasolina, m'eixia debaes la gasolina.» [Dona treballadora. 1966]

Més puntualment, eren els germans o els pares qui les portaven en vehicle particular, si bé això era menys habitual en una època en la qual poques famílies podien permetre's un cotxe propi. Encara menys comú era, per descomptat, que foren les dones les que conduïren.

Fotografies dels autobusos Anselmo. Font: Sandra Simó Ribes.

«Hi havia un autobús que anava a buscar-les. Al principi ací a la meua fàbrica venia una d'Ondara, que eixa tenia cotxe, i portava cinc dones més i després algo me'n recorde també que passava a buscar-les una furgona adaptada... perquè venia a muntó gent de fora, a altres les portava el germà o l'home.» [Dona treballadora. 1948]

A banda del transport, la presència diària de centenars de treballadors i treballadores a les fàbriques de Pedreguer va propiciar el desenvolupament de serveis de restauració per atendre la forta demanda durant les pauses d'esmorzar i dinar. En especial, es recorda La Pajarera, coneguda pels seus menús econòmics i de cullera, així com altres bars molt freqüentats, com el Bar Paco, el Fus i el Charco. Tal com s'analitza al capítol 5, la jornada laboral a les fàbriques va afavorir que, amb el temps, moltes dones treballadores anaren trencant amb el mandat social que relegava els bars a espais masculins, fins a convertir-los també en una opció habitual per als seus esmorzars i dinars.

«Aquells anys de tanta faena, lo que és la Pajarera feien menjar econòmic per als que venien de fora en autobusos.» [Dona treballadora. 1940]

«Hi havien dos o tres bars que feien menjars per als que venien de fora, al qui volia calent. (...) Bueno, les xiques que venien de fora sí que es portaven la fiambrera amb algo dins... perquè jo no he congut que d'ací baix [la fabriqueta] se n'anaren a dinar a la Pajarera i tot això. (...) Jo me'n recorde que per dalt Matoses, nava a dinar a la caseta... Les forasteres normalment dinaven allí, a la fabriqueta, normalment, però a voltes se n'anaven a pegar una volta al poble o se n'anaven hasta les dos i mitja, que entràvem tots.» [Dona treballadora. 1945]

La Pajarera. Treballadors, treballadores i propietari.
1967 aproximadament. Font: Els Pòrxens.

L'eclosió industrial de Pedreguer va propiciar també l'obertura de l'hotel Royana, un establiment menut impulsat per un matrimoni del poble que veié en aquell moment de màxima activitat una oportunitat de negoci. El Royana allotjava sobretot comercials, viatjants i modelistes que arribaven per motius laborals relacionats amb les fàbriques. Una de les dones entrevistades, que vingué a viure a Pedreguer, recorda que va ser una de les primeres hostes.

«Estic en el llibre d'entrada el número cinc (...) Ai! Jo allí he plorat molt -rises- perquè al principi estava molt a soles ací... i no em sentia bé. Però el samos de l'hotel es van convertir en la meua família, jo els diumenges que ja no quedava ningú en l'hotel, jo dinava amb ells, van ser la meua família.» [Dona treballadora. 1948]

Fotografia de l'Hostal Royana. Anys setanta aproximadament.

Font: Anna Ballester Riera.

Amb el temps, va trobar al Royana un espai de convivència i companyia. Va començar a fer amistat amb altres hostes, que compartien amb ella el fet de ser forasters —procedents de València, Granada o França— i de treballar en el mateix sector.

«Eren modelistes, viatjants, tots tios...i sempre eixia amb ells, perquè jo en el poble no eixia massa, anava a fer faena i venia a l'hotel. Jo vivia l'habitació número divuit, i era una habitació menudeta però me la vaig ambientar, amb pòsters de cantants, com Serrat -rises- i allí vaig estar vivint tres anys... hasta que em vaig casar.» [Dona treballadora.1948]

L'ambient del poble, marcat pel constant trànsit de viatjants, comercials i treballadores entrant i eixint de les fàbriques, donava sentit a espais com l'Hostal Royana, sempre ple de gent de pas. Amb l'obertura de nombroses fàbriques, l'arribada diària

de centenars de treballadores i els carrers i bars plens a l'hora de dinar, Pedreguer es convertí en un autèntic centre d'atracció comarcal. Tant era així que hi havia qui, amb ironia i orgull, el comparava amb Nova York, una imatge que expressava l'efervescència i la prosperitat d'aquells anys.

«Perquè es varen construir moltes fàbriques importants i venia molta gent de fora, en autobús, i el que conduïa deia quan arribava: “New York!”» [Taller col·lectiu]

«Això ho dien perquè venien tots a guanyar diners, a New York naven a guanyar diners... els teus uelos i els teus tatarauelos, el que se'n podia anar a l'Amèrica, era per a guanyar diners.» [Dona treballadora. 1945]

L'entrada de jornals regulars i l'augment d'oportunitats laborals derivats de l'expansió de la marroquineria van tindre també un impacte directe en la vida quotidiana de les famílies, especialment pel que fa al capital econòmic. Moltes aprofitaren aquests ingressos per a reformar les seues cases, comprar terrenys i, en alguns casos, construir-se una segona residència o una «caseta» per anar a l'estiu. Entre les millores més recordades per les dones entrevistades destaca la incorporació dels banys a les llars, una transformació que marcà una diferència notable respecte a dècades anteriors.

«Antes, als catorze anys, tot lo mon treballava, eixia d'escola i treballava, i més ara a l'estiu tallar raïm, que havies de llogar per a escaldar, per a replegar metla, per replegar dacs, cacahuets, garrofes... el que no feia faena és perquè no volia, tots los xavals naven a fer faena i después ja vaen passar a anar tots a la fàbrica, al bancal ja s'acabà muntó, muntó... la gent preferia nar a la fàbrica, ui, estas a l'ombra carinyo! (...) A ma casa, quan jo era jove, no n'hi havia un quarto d'aseo, com a casi totes les cases! Bé, va ser començar a les fàbriques i tots guanyaven un jornal. Tu tenies huit

fills, huit jornals. Jo en tenia dos, pues dos. I ahí es vaen fer tots los quartos d'aseo de Pedreguer, en dos anys, tot lo poble... Això ja és un lavabo, una banyera i un vàter i es va fer an los jornals.» [Dona treballadora. 1945]

«Quan les fàbriques van remontar i la taronja també es valia, ahí sí que tot, les persones i les cases, tot va canviar. A Pedreguer no hi havia ni una casa que tinguera l'aseo, ninguna, mos dutxàvem amb ruixaores o conforme podíem. I endespués, quan la taronja es va valdre i la gent també guanyaven a les fàbriques, es va conéixer, tot lo poble obrant, es van fer aseos, es van fer cuines.» [Dona treballadora. 1945]

«Pedreguer sí, caram, a Pedreguer dien: “Nem a la caseta”- i la caseta era un Falcon Crest, sí, és que tots treballaven, a Pedreguer treballava l'home, la dona, el fill... tots, ahí guanyaven jornal de nit i de dia, al qui no treballava en fàbrica, treballava en casa.» [Dona treballadora. 1950]

Com hem vist, l'expansió de la marroquineria va portar ingressos regulars que transformaren les llars i milloraren la qualitat de vida de moltes famílies. Ara bé, aquesta prosperitat es va sostenir en unes dinàmiques laborals concretes i en una organització de la producció que anava més enllà de les grans fàbriques. El treball femení es desenvolupava en una diversitat d'espais —fàbriques, petits tallerets i cases particulars— que configuraren un mapa productiu propi i condicionaren, de manera decisiva, les experiències de les dones. El capítol següent s'endinsa precisament en aquesta cartografia del treball femení.

Capítol 4.

Una cartografia del treball femení

*«Totes treballaven, a la fàbrica
o a casa, però treballar
treballava tot el món.»*

Introducció

Entre la postguerra i finals dels anys vuitanta, el sector de la marroquineria, que havia nascut com una activitat artesanal vinculada a la palma i a l'economia familiar, es transformà progressivament fins a esdevenir una indústria que demandava cada vegada més treballadores. Aquesta expansió va permetre que moltes famílies comptaren amb jornals segurs, allunyats de l'estacionalitat i la duresa pròpia dels treballs agrícoles, i va situar Pedreguer com un nucli industrial de referència que donava ocupació a persones vingudes de tota la comarca. Tanmateix, aquest creixement no sempre es va traduir en una millora de les condicions laborals: si bé algunes dones accediren a llocs regulats dins les fàbriques, moltes altres ho feren sota règims precaris —com els «tallerets» o el treball a domicili—, marcats per la desprotecció i la manca de drets, encara que legitimats socialment com a formes «naturals» d'ocupació femenina.

En aquest context, la càrrega de la doble jornada —el treball assalariat i les tasques domèstiques i de cures— va recaure sobre les dones de les classes populars, que sostenien tant la producció, a través de la seua participació directa en la indústria, com la reproducció social, a través de la cura i la criança, sense cap reconeixement ni compensació (Federici, 2013). Tot i que el sistema capitalista tendeix a separar formalment el treball productiu del reproductiu, a la pràctica ambdós àmbits han funcionat sempre de manera interdependent. El desenvolupament econòmic s'ha sostingut històricament sobre aquesta estructura desigual, que converteix la precarietat laboral

femenina i el treball de les cures en una condició de possibilitat per al sistema capitalista (Comas d'Argemir, 1995).

Mentre que en els capítols següents s'abordaran amb detall les condicions concretes del treball fabril i les relacions laborals, en aquest posem el focus en la cartografia de les diferents formes de treball que van sustentar el desenvolupament industrial de Pedreguer entre els anys seixanta i setanta fins a la crisi de finals dels vuitanta i noranta. Fàbriques, «fabriquetes», «tallerets» i treball domiciliari van conviure, es van superposar i es van adaptar a les necessitats de l'empresariat i a les exigències del mercat, travessant i condicionant la vida quotidiana i les trajectòries laborals de les dones treballadores de Pedreguer i la comarca. Aquesta diversitat d'espais productius responia a l'evolució del mercat, a les fluctuacions de la demanda i a una estructura econòmica que va saber aprofitar-se de la divisió sexual del treball i de la seua naturalització —tant dins com fora de les llars— per maximitzar beneficis.

4.1 Una indústria en expansió.

Fàbriques, «tallerets» i treball a casa.

*«Les dos que se'n vaen
anar a França són les
úniques que han cobrat.»*

El pas de la manufactura artesanal —especialment la vinculada a la palma— a la indústria de la pell i de la bossa es va produir a través de la mecanització, la introducció de nous materials i l'especialització de les feines. El context internacional, amb l'expansió del comerç i l'auge de mercats com el nord-americà, va facilitar aquesta transformació. Així, a partir de la segona meitat del segle XX, a Pedreguer anaven consolidant-se grans fàbriques, reconegudes tant pel volum de producció i de clients com per la nombrosa plantilla femenina que ocupaven. Eren considerades espais «formals» de treball, amb una organització interna jerarquitzada i, almenys sobre el paper, unes condicions laborals regulades que s'anaven ajustant —sovint a contracor— a les conquestes sindicals i a la legislació vigent.

En aquest context, la bossa i els complements, com les carteres, es convertirien en el producte estrella, elaborats amb materials diversos que anaren canviant al llarg del temps: des del vímet i l'hule fins a la pell de distintes qualitats. L'empresariat ho explicava així:

«Seria en el seixanta o setanta la transformació (...) lo que és el cabàs, lo que és la barxa, va transformant-se, la barxa les dones no

en fan prou i els mateixos que treballaven les barxes, molts d'estos intermediaris (...) ascomencen a provar altres coses, bolsos. Bolsos de hule, ascomencen bolsos de hule i de plàstic, bolso de mimbre fet a mà, bolso de palma, que exporten molt a Estats Units i a Alemanya. Estats Units era molt important als anys seixanta, ascomença la importació forta de bolsos, sobretot a Estats Units... seixanta, seixanta-cinc (...) els americans venien ací i compraven tonallaes i tonellaes de bolsos... i Gata, Pedreguer, Xàbia, sobretot Gata... i Xàbia treballen per a Estats Units, i el Poble Nou de Benitatxell. (...) En els setanta eixos bolsos de palla, de matèries vegetals, de hule, passem a la pell i als reptils, serpent, lagarto, cocodrilo i ací es transformen (...) Sí, hasta el huitanta.» [Empresariat]

El procés de desenvolupament industrial va assolir xifres destacades: «El nombre de fàbriques industrials entre el 1969 i el 1979 augmenta considerablement: de 95 a 132, i l'ocupació a les fàbriques marroquineres quasi es duplica» (Costa, Ballester i Garcia, 2009, p. 211). Aquesta demanda creixent de mà d'obra va convertir Pedreguer en un pol d'atracció per a moltes dones de la Marina Alta i també d'altres comarques. L'oferta es va fer especialment atractiva en el cas d'aquelles poblacions o bé més aïllades geogràficament, o bé que encara no havien iniciat el gir cap al turisme i la construcció, sectors que tardarien ja pocs anys a consolidar-se i a disputar-li mà d'obra a les mateixes fàbriques.

«Totes volien vindre, o siga... tenien un poc a Pedreguer com una cosa... perquè Pedreguer els donava un jornal setmanal i uns diners que en el seu poble no tenien. Pedreguer per a tots els pobles del voltant era un poble (...) molt emprenedor (...) o siga que de sempre Pedreguer ha tingut unes iniciatives que a lo millor, un poble més menut, no ha tingut.» [Historiadora]

«Pa unes persones que estan cuidant-se els uelets i uns xiquets i tot, això era una ajuda molt gran. Estem parlant de dones, clar, dones

casaes que tenien xiquets i cuidaven persones majors. Ací no hi havia res... ací vaen portar una volta a fer anzuelos d'anar a pescar, però va durar molt poquet i també vaen portar pa fer unes ninetes, pa fer tratges de nina, també va durar poquet. I açò va durar més, vint-i-dos anys de treballar [el taller].» [Dona treballadora. 1951]

“Jo vaig anar molt a gust... que a última hora, pues... estava un poc cansaeta, pues sí, però jo he anat molt a gust. Éren uns temps que no tenies molt més... perquè hi ha pobles que tenen faenes i t'agarres, però és que no hi havia tanta cosa, saps? (...) què havia? Què havia per ací? (...) a cavar la terra amb aixà, no n'hi havien tractors ni res.» [Dona treballadora. 1955]

Aquesta expansió no es pot desvincular dels hàbits de consum impulsats pel turisme estranger, especialment a les comarques del sud del País Valencià, que contribuïren a consolidar la producció de bosses i, alhora, a la necessitat d'incorporar mà d'obra femenina. La demanda de treballadores traspassava els límits municipals, mobilitzant dones de diversos pobles de la Marina Alta i més enllà, que diàriament es traslladaven fins a Pedreguer.

«El boom del turisme va acompassat amb la pujada de les fàbriques a Pedreguer (...) mon pare feia un tipus de bolso, molt barat, quan va tindre la fabriqueta que diguem (...) venia a comprar bolsos uns que tenien una parada al mercat d'Alacant a l'exterior, eixes parades que n'hi ha, i se n'endúia cada setmana un mogolló, era un modelo que les dones que no estaven acostumades a tindre, un bolso d'una pell barata, el compraven i es venien moltíssims bolsos d'eixos (...) i clar, tu havies d'abastir a eixa persona que totes les setmanes en volia d'eixos bolsos, el mateix modelo totes les setmanes. Els empresaris necessitaven molta mà d'obra i per això van haver de recórrer a tots els pobles del voltant, que vingueren ací a treballar, o siga que tu imagina't això...» [Historiadora]

«Recorde que en eixos anys un bolso de cocodrilo ací el venien en tres-mil pessetes quan en Alemània estava en vint-i-cinc-mil pessetes, entonces... en la Costa del Sol venien els alemanys i s'emportaven els bolsos de pell i cocodrilo com a xurros, perquè és que estaven al 20% del preu que estaven a Alemània o en França, eh?» [Empresariat]

La forta demanda de mà d'obra femenina a les fàbriques de Pedreguer obligava a buscar treballadores d'altres municipis. Per evitar la dependència del transport i facilitar-ne la incorporació, alguns empresaris optaren per intentar instal·lar fàbriques directament en els pobles d'origen de les treballadores.

«Nosaltres hem tingut fàbriques que treballaven moltíssima gent i gent que venia de fora. Per a què no vingueren i tindre que estar fent eixe trasllat i que passaren tot el dia ací, els empresaris van dir: “Pues montem el taller allà”, i van muntar en el boom eixe, que eixe boom el relacione no per l'exportació com ha dit de la taronja, sinó pel boom del turisme.» [Historiadora]

Reproduïm a continuació la cita d'una dona treballadora que relata l'intent fallit d'obrir una fàbrica de bosses a Pego. En aquell moment, una de les principals eixides laborals per a les dones de les classes populars del poble eren els magatzems de taronja, que requerien molta mà d'obra femenina. L'obertura d'una nova fàbrica despertà l'interés d'algunes d'aquestes dones, atretes per les condicions laborals que s'hi oferien. Precisament, la competència amb el sector citrícola —que ja absorbia una part important de la mà d'obra femenina— podria haver estat un dels factors que dificultaren la consolidació del projecte.

«Van montar a Pego una fàbrica i en dos dies la vaen tancar. Qui ho va fer? No sé, pensa lo que vulgues -rises-. Van arribar a montar-la, una fàbrica de bolsos, perquè els agradava la gent d'ací i pa que no naren cap ací i cap allà... però no va durar ni dos dies,

no van posar ni nom, no vaen tindre temps a res (...) trobe que no varem ni obrir, però personal en buscaven (...) Saps què passa? Que com mosatros, mos ho preguntaven a les xicones de Pego i mosatros estavem contentes, pues moltes volien deixar-se l'almacen... jo encara tinc xiques que m'anrecorde encara d'elles, que mos ho preguntaven. (...) Seria cap a l'any vuitanta o per ahi, o antes... no érem fadrines.» [Dona treballadora. 1948]

En la resta d'aquest capítol ens endinsarem en els espais desregulats de treball —els tallerets i el treball domiciliari— a través de les veus de les dones entrevistades. Les condicions del treball a les fàbriques, amb la seua pròpia lògica i regulació, seran objecte d'anàlisi al capítol 5.

4.2 La diversificació d'espais productius. Els «tallerets».

*«Per tot el poble,
tot era un talleret...»*

Per abastir la demanda creixent i conjuguar el manteniment de les àmplies plantilles fabrils amb la cerca del màxim rendiment econòmic, la producció industrial es va organitzar al voltant de diversos espais de treball. Les fàbriques com a centre regulat i formalitzat, els «tallerets» com a extensions informals, i el treball domiciliari com a forma més accentuada de precarització i treball desregulat. Aquesta diversificació d'espais no va ser un fenomen puntual, sinó un model estructural que permetia incrementar la producció, adaptar-se a les fluctuacions del mercat, esquivar costos laborals i eludir obligacions legals i fiscals. El fil industrial de Pedreguer es va teixir, precisament, en aquesta interconnexió entre el treball regulat i desregulat, entre la fàbrica consolidada i el taller improvisat a la portella d'una casa.

Els tallerets es muntaven en espais reduïts —cases velles, portelles, baixos o petites naus— i acollien grups de dones que treballaven juntes. Igual que havia passat abans amb la llata, compartien la feina, però ara ho feien tancades, per si apareixia una inspecció.

«Els tallers són en poblets xicotets, de portar cinc o sis màquines i muntar un taller amb cinc o sis persones d'eixe poblet, però això s'ha

fet també sempre, no? Era una manera de fer la faena més barata, clar, no pagaven seguretat social. I existia a muntó, a muntó, totes les fàbriques tenien tallerets a tots els pobles rodant. Nosaltres en teníem a muntó de llocs, al Verger, als Poblets, a Benissivà, a Alpatró, i no sé si a Gata...» [Dona treballadora. 1960]

«Jo vaig anar a eixa casa i vaig dir que necessitava fer faena, lo que fora, que m'ensenyaren, i les dones em vaen dir que sí, que tenien falta d'una que ancolara, que pintara, que girara els bolsos... tenia setze anys (...) Hi havia una més major que jo que tenia disset anys i les demás (...) totes s'han mort, queda esta dona i quedem les dos joves (...) Ella repuntava i era l'ancarregà d'esta casa (...) i esta dona repartia la faena per les cases, eixa és una altra casa, és que n'hi haven mogolló. La casa llogà no sé qui ho pagava, hi havia la casa de la tia Botijosa, ja no he entrat més, vaig entrar en aquell entones i ja no he entrat més, i soles es gastava la casa pa això, perquè la casa està caiguent, no tenia quarto d'aseo ni res, tenia llum i les habitacions amb els trastos per a fer els bolsos i au. Hi havia una cabina ací en la plaça, i si mos feia falta algo, en el horari eixe pues em feien a mi anar a tocar per teléfono i dir-li al que pujava per portar-mos la faena: “-Tens que portar això, ens fa falta això-“. Coses que són de antes, ara això ja no existeix, ara ja no podem fer res sense el mòbil.» [Dona treballadora. 1966]

Aquests tallerets, repartits per Pedreguer i pels pobles del voltant, ubicats en qualsevol espai susceptible d'acollir dues o tres màquines i taules, el bàsic com per poder fer la feina, recorden una mica a les primeres llavors de les fàbriques, o «fabriquetes», que ens descriuen les dones més majors entrevistades.

«La nostra fabriqueta, en estiu passàvem calor i en d'hivern passàvem fred... tu pensa que de vesprà portàvem una voltella anrollà an un tros de sac, el més vellet que teníem a casa, mos

l'enrollàvem... era com un riurau, vell, hi havien tres o quatre finestres, però no n'hi havia cristalls, i allí estàvem al carrer... Llum sí, llum sí que n'hi havia perquè al l'hivern eixíem de fosca, llum sí... però la llum de hui ni pensar-ho. Però allí paties molt de fred... (...) és que allò no era caseta, no era res, era un riurau (...) I hi havia una estufa de pansa, que dien antes... que el tio Comes allí comprava pansa i quan es floria l'ansofràven... Quan mosatros entràrem allí, ja era vella... però jo sé que antes de mosatros, anaven a fer faena per l'Eleutèrio a casa d'ell, que era el carrer crec que del Pilar. Si venien eixos que diu ella, s'amagaven i estaven a l'estable, allà on l'animal, n'hi havia un tros i també feien faena (...) hasta que ja va anar allí, que dien que era un riurau abandonat.» [Conversa entre dos dones treballadores. 1941 i 1945]

Els tallerets eren percebuts com una forma d'economia submergida que permetia a moltes dones compatibilitzar el treball assalariat desregulat amb el treball de la llar i de les cures. Per a moltes d'elles, cosir des de casa o en petits tallers era sovint l'única manera de compaginar el treball remunerat amb les tasques domèstiques. En un sistema marcat per la desprotecció i la precarietat, les dones no es limitaven a adaptar-s'hi passivament, sinó que hi responien amb estratègies pròpies, que comportaven riscos.

«Unes xicones em vingueren a buscar, diuen: “Mos ham deixat la fàbrica perquè estem cansaes i hem pogut conseguir que mos posaren al paro. Ara, han vingut a dir-mos als mateixos amos, que si volem una màquina a casa. Mosatros ham pensat que, com tu tens cambra, si tu vullgueres, pues tu guanyaries jornal i mosatros posaríem una miqueta per la llum i l'aigua i tot”. I és quan vam montar la fabriqueta a la cambra (...) lo menos set o vuit anys. Elles continuaren cobrant el paro i treballant en negre, i la única que... es salvava era jo, perquè jo no tenia paro ni tenia res.» [Dona treballadora. 1947]

Aquesta aparent «llibertat» o capacitat de «conciliació» que suposava treballar als tallerets amagava, però, una situació clara d'explotació. El treball fet a casa o en tallerets solia desenvolupar-se sense assegurança ni cap reconeixement legal. Ara bé, cal matisar. Tot i que des d'una perspectiva actual analitzem aquesta pràctica com a clarament perjudicial per a les treballadores, és cert que algunes la percebien com una oportunitat per guanyar un jornal i, amb ell, disposar d'un cert marge d'independència econòmica dins del nucli familiar.

«N'hi havia gent que els buscaven per anar a la fàbrica i dien que no, que preferien tindre la màquina a casa, perquè s'assentaven a l'hora que volien i feen el dinar o se'n anaven a comprar i després s'assentaven (...) És com les barxes de antes, va canviar les barxes per... les barxes la gent anava al carrer a fer llata i n'hi havia també a muntó negocis de barxes quan jo era joveneta, vull dir-te que passaven les barxeres amb un rastrell... uns dinerets que es guanyaven (...) Jo trobe que això a la fàbrica sí que li ha fet bé, no a la persona, que s'ha guanyat un jornalet xicotet i no ha tingut segur ni res, està clar, però que cara a l'empresa sí que els eixien més bé els preus, sí, s'aprofitaven d'això, això està clar, això està clar...»
[Dona treballadora. 1960]

«Lo que passa que els homes maxistes de la merda, que quan tenien xiquets ja no les deixaven nar a la fàbrica, i tota la gent de Pedreguer, com la meua germana, no cobren per culpa dels homes... Tinc una pila de companyeres que no cobren per culpa dels homes. Els homes volien que les dones estigueren a casa aguantant els xiquets, que anaren a fer faena perquè no tenien ningú per a deixar-los i aixina s'han quedat, sense paga i sense res i tots malalts! (...) Jo he tingut una experiència boníssima en la fàbrica... he fet bones companyeres... la fàbrica m'ha portat tindre independència econòmica...» [Dona treballadora. 1945]

El treball que es feia als tallers no era improvisat ni espontani. La fàbrica «mare» en mantenia un seguiment acurat. De fet, era bastant habitual que, quan entrava en producció un nou model de bossa, la persona modelista encarregada anara al taller a explicar el disseny o, al contrari, que una de les dones responsables del taller acudira a la fàbrica per aprendre com es feia i, després, traslladara aquest coneixement a la resta. Per tant, aquest treball extern formava part del sistema productiu i estava plenament integrat en l'estructura central de la fàbrica «mare».

«Mosatros mateixa teníem contacte amb el taller de Benissivà, i ell va montar els tallers i li vaen portar les màquines, però ell tenia un puesto, la planta baixa de sa casa i tot això. I Alpatró també van buscar (...) portavem les màquines mosatros i anavem a portar la faena, ell baixava an la furgoneta, carregava i pujava, però quan hi havia un modelo nou o algo (...) pujàvem el modelista i jo i feem tota la explicació, feem tot el dia de faena explicant-los els modelos nous i ja después mos baixàvem. Això era... però ells sí, tenien el local i ho tenien tot preparat. Jo supose que els pagava lloguer també, jo per mi que la fàbrica els pagaria un lloguer, pense, tampoc ho sé... no, les persones que montaven el taller no estaven contractades, anaven a la seua, sí.» [Dona treballadora. 1960]

Les feines als tallerets podien anar des del muntatge complet del producte fins a la realització d'algunes fases concretes del procés, per tal d'enviar-lo després a la fàbrica, on es completava la producció.

«Era rivetejar, fer anses, encolar, acabar el bolso i cosir-lo, cosir-lo i acabar-lo. Venia un de Pedreguer i quan estava la furgona plena, anava i descarregava i pujava.» [Dona treballadora. 1951]

La forma més habitual de muntar un taller era la següent: una persona del poble, veient la gran demanda de feina, podia

contactar amb una fàbrica, tancar un acord i buscar dones perquè hi treballaren. Però també podia passar a l'inrevés: que fos la fàbrica qui buscara alguna persona clau, capaç d'habilitar un espai i reunir dones per treballar-hi. A continuació reproduïm el testimoni d'una dona que havia treballat a les fàbriques de Pedreguer i coneixia els amos. Per motius personals, hagué de deixar la fàbrica una temporada i, estant al poble, un dia s'hi va presentar el seu antic encarregat. Aquest li proposà que buscara un espai i les dones per muntar un talleret, que ella va arribar a mantenir durant vint-i-dos anys.

«M'estava fent el café i estiguen allí ve l'encarregat, i em saluda: “-Yo es que he venido a buscar a gente para trabajar al bolso” (...) que a vore si li buscava algú per a treballar. “-Però què és lo que vols fer? -Pues vull preparar ací i después montar els bolsos allí. Encolaràn, faran açò..-”, jo tenia dos sótanos i jo dic: “-Anem a vore si lo que tu vols cap a este sótano: -Ui, perfecte-”. Eren quatre màquines i al mig una taula d'encolar i com tinc ventilació... vaem començar a treballar. Jo vaig buscar a gent, i después tenia més gent que lloc tenia, no tenia prou gent. La gent volia treballar i ells tenien faena, jo anava buscant-ne, entonces varem ascomençar a treballar enfront, a la escola, que allí ja cabia més gent. Això era un local de l'ajuntament i el vaem alquilar, bueno mos el va deixar pa que la gent treballara, la fàbrica soles pagava els gastos de llum i aigua. I después allí també es va quedar menut i una altra xica mos va alquilar un local en front de ma casa, i vaem estar treballant allí també tres o quatre anys. Después (...) vaem pasar tota la instal·lació a la meua coxera i allí vaem començar hasta que es va acabar la faena. Vaem estar treballant vint-i-dos anys. No estavem asseguraes. Sí que ho preguntarem però lo que pasa és que, clar, ací portava la faena i tot i també n'hi havia més gastos... hi havia una persona que li pagaven la furgona i tot (...) Jo què sé, pense que no es fea perquè dien que era més gasto, com ja ho pujaven ací... no sé

per què, però muntó gent tampoc ho va exigir.» [Dona treballadora, encarregada de taller. 1951]

«La fàbrica on jo estava obrin un taller an dones majors i m'anvien a mi al taller per a què controle el taller, o siga que jo porte la faena, demane la faena que faça falta, repartisc la faena entre les dones de les màquines i les de la taula i jo, a acabar bolsos, rebetejant, vull dir, quan em portaven la faena per a fer i se l'emportaven ja el bolso acabat a punt d'ambalar, que també embalaven allí, sel's emportaven ambalats.» [Dona treballadora. 1960]

A diferència de les fàbriques, als tallerets no hi havia uns horaris estrictament marcats —una qüestió sobre la qual aprofundirem més endavant. Un dels motius pels quals aquestes formes de treball arrelaven amb força era, precisament, la possibilitat de conciliar el treball assalariat amb les cures i les obligacions domèstiques. El funcionament era flexible: les dones entraven i eixien segons les seues necessitats, sempre que compliren amb la producció encomanada.

Amigues en un descans de la jornada laboral en una fabriqueta. Anys seixanta/setanta aproximadament. Font: Josefina Pons Carrió.

Tal com expliquen aquestes dones, la possibilitat d'adaptar-se els horaris es percebia com un avantatge, però aquesta flexibilitat estava sempre supeditada al compliment de les comandes, foren aquestes més o menys urgents. Ara bé, si li donem la volta, podríem entendre que, més que una elecció, responia en realitat a la necessitat d'ajustar-se als temps i a les exigències del sistema productiu, cosa que comportava períodes de treball intensiu alternats amb altres d'activitat més irregular.

«Igual els convenia per l'horari, pense jo ara... era un horari que elles podien anar a les set del matí, eixir a la una i fer-se el seu dinar i a lo millor a la vesprà no tornaven o... no ho sé...» [Dona treballadora. 1960]

«Començàvem a les nou, se'n anaven a dinar a casa, i després pues es posaven a les tres hasta les huit o hasta les set o... a l'hora que vullgueren, si volia algú vindre més prompte o anar-se'n més tard o anar-se'n a mitjan matí, se'n anaven, era lliure, bueno però tenien que cumplir. Si per exemple hi ha uns bolsos que s'han d'entregar els dijous, pues el dimecres tenia que estar arreglat, saps?, però l'horari era lliure. Com anaven a astall les dones i no tenien el seguro, pues les dones feen lo que volien.» [Dona treballadora. 1951]

Les condicions salarials dels tallerets, evidentment, no estaven regulades per cap conveni ni supervisades legalment. Això feia que el que cobraven les dones depenguera en gran manera de la voluntat de l'empresariat o de la persona encarregada del taller, que havia fet tracte amb la fàbrica «mare». Els preus se solien fixar per peça, sovint sense cap criteri establert, la qual cosa obligava les dones a treballar a uns ritmes frenètics, en temporades de feina, per aconseguir un jornal que més o menys, compensara el fet de no estar assegurades.

«Tallerets són cases particulars que fan faena i no estan asseguraes... jo he vist dones fer faena com unes negres i els homes,

quan arribaven a casa, ajudar-les als bolsos... per a acabar que havia d'eixir... i eixes no han cobrat [pensió]. En els tallerets només treballaven dones (...) Totes les portelles treballaven, i muntó venien de fora i anaven a les portelles a treballar i sense segur ningú (...) Eixos van fer bona cosa de diners perquè tenien una pila de dones, no asseguraven i pagaven la faena conforme volien...» [Dona treballadora. 1941]

Pel que fa a la contractació, ja s'ha vist que els tallerets funcionaven com a espais totalment desregulats, sense contracte, sense alta a la Seguretat Social i sense cap garantia legal en cas d'accident laboral. Per això, moltes de les dones que hi treballaren mai han arribat a cobrar una pensió de jubilació.

Algunes, les que s'ho podien permetre, optaven per pagar-se el seu règim d'autònoma, però només hem trobat el cas d'una dona —encarregada de taller— que prenguera aquesta decisió. Ho explica així:

«Si ara vinguera una persona i montara una faena pa totes les persones que no en tenen... i mira, la condició és que no aneu a tindre seguritat social hasta vore después... tu què creus que faria la gent? Els recibos de la contribució i l'aigua tot, qui ho paga? Vull dir-te que n'hi han coses que tens que fer-te el tonto pa viure. Jo pagava la meua seguritat a part...» [Dona treballadora. 1951]

Segons les entrevistes realitzades, es pot concloure que la decisió de donar-se d'alta com a autònoma era un fet excepcional, i sovint ni tan sols es plantejava com una possibilitat real. Tampoc no era habitual —ni socialment acceptat— reclamar estar assegurada en un talleret, ja que es veia gairebé com un despropòsit o una actitud «conflictiva» de dones «difícils» o «complicades». Només amb el temps —i gràcies als moviments feministes i a la seua influència dins les mobilitzacions sindicals— aquesta demanda va començar a entendre's com un

dret col·lectiu i, concretament, com una lluita contra les desigualtats estructurals del sistema patriarcal.

Una de les pràctiques més arrelades, fruit de la lògica patriarcal que assignava a l'home el paper de proveïdor principal, era inscriure's en la cartilla del marit —un costum força estés. Mirant enrere, moltes d'aquestes dones reconeixen ara la precarietat i la desigualtat que aquella situació suposava, sobretot en termes de dependència.

«Els homes asseguraven a les dones en les seues cartilles, de la terra.» [Dona treballadora. 1940]

«Ma mare tenia una llibreta d'anar a la pansa, i va anar molt poc però li va valdre [per a cotitzar].» [Dona treballadora. 1945]

«Ningú es va alçar per amunt perquè no estava assegurà, ningú, ningú, ningú... feem faena i guanyavem diners, si vols que et diga la veritat (...) Les que es pagaven un... a la Hermandat, això és de la terra, això és perquè... el meu home mateixa era de la terra i m'assegurava a mi també, però andespués va haver altres que no eren de la terra i no les vaen voler assegurar.» [Dona treballadora. 1945]

Tanmateix, aquesta imatge tradicional queda en dubte quan escoltem els relats d'algunes dones que, a principis dels anys seixanta —quan encara es treballaven materials com l'hule o el vímet—, expliquen que podien arribar a guanyar més diners que les seues parelles. En fabriquetes o petits tallerets, organitzant-se en cadena i treballant a bon ritme, «astall», aconseguien uns ingressos importants. Aquesta situació, però, fou breu i limitada a aquella primera etapa del sector. Amb el pas a la producció de pell i la consolidació d'un model industrial més jerarquitzat, dins les fàbriques es va imposar el pagament a jornal, mentre que als tallerets i en el treball domiciliari —encara que es mantinguera

l'estall i el pagament per peça— ja no es podia arribar a guanyar tant.

«El meu home era contable a l'oficina i guanyava menos, saps com és? (...) però mira si guanyàvem, que mos ho vaen llevar promte eixe ofici... mosatros nàvem a astall, però después, quan ja lo de mimbre era ja de pell o de ski o cosa de repuntar, ja nàvem a jornal, a tant l'hora. Però mosatros, mos veníem tant a bé que tu feies una cosa, ella fea l'altra... com una cadena, el mateix bolso nava per tots los puestos hasta que s'acabava... i eixa temporà que nàvem a astall, totes a una, eixíem totes amb els mateixos diners, però feem bolsos i trobe que com guanyàvem massa, mos ho vaen llevar. A jornal altra volta...» [Conversa entre dues dones treballadores. 1941 i 1945]

«No, no teníem astall però mos obligaven molt, perquè eren mostruaris. Al ser mostruaris pues, volien: “Els volem pa demà” -o- “Els volem pa después demà, que tenim el pedido...”. Vull dir-te que no teníem astall però a voltes sí que mos posaven una miqueta de pressa.» [Dona treballadora. 1947]

Al llarg de totes les converses que hem mantingut, comprovem que un altre element —en aquest cas, sonor— ha quedat fixat en l'imaginari col·lectiu d'aquella època: el soroll de les màquines, que provenia dels tallerets i de cases particulars.

Si aquest paisatge sonor era incessant, a qualsevol hora del dia o de la nit, ens preguntem com és que les inspeccions de treball no foren més habituals, com sí que ocorria a les fàbriques. Una sola de les dones entrevistades ens ha parlat d'una inspecció en un talleret. La cita que reproduïm a continuació és l'única que hem pogut recollir que documenta aquest fet. Ens permetem la llicència d'incloure'n la cita sencera, perquè el relat s'ho val.

«L'únic que va passar és que es coneix que va haver alguna xivatà, d'algú que tenia malíccia per lo que fora perquè, a voltes no saps

mai en qui parles, pues es va presentar una xica i... jo no estava, i els va demanar si podia pujar i elles li vaen dir que sí. La xica va entrar en molt bones paraules i tot: “-No patiu que no vos té que passar res, només vinc a fer-vos una encuesta, no patiu...” Però la encuesta va ser que era una delegà de faena. Una delegà, una persona d'eixes que va a denunciar-te... va vindre una dona però algú la degué enviar i els va agarrar el nom a totes i... teníem una xiqueta de quatre o cinc mesos dins del caixó de taronja, allí en companyia nostra i menos mal que elles vaen ser una miqueta listes, que els va preguntar: “-Fa molt de temps que treballeu?” I una diu: “-No, farà mig any...” I la que tenia la xiqueta allí diu: “-Ei, jo com he tingut la xiqueta, estos dies ha començat a treballar”. Els va vindre una multa, vaen tindre que tornar tot el paro que havien cobrat (...) i entonces ja mos vaen assegurar... Diu: “-Teniu dos hores asseguraes, vaja qui vaja o es feu mal o lo que passe, eixes dos hores són les que conten. I ja vaem estar asseguraes...”» [Dona treballadora. 1947]

4.3 La diversificació d'espais productius.

Treball domiciliari.

«Tu vols una màquina?»

Com déiem, el treball des de casa o domiciliari era una de les tres potes del procés de fabricació industrial. Es podria considerar l'espai més allunyat de qualsevol forma de regulació i, a més, implicava un treball més solitari que en la resta d'espais laborals. Per aquest motiu, el considerem, tot i les similituds en condicions laborals, diferenciat del treball als tallerets.

Repartir màquines era una pràctica molt habitual, no només a Pedreguer sinó també als pobles del voltant. Aquesta dinàmica va arribar a formar part de la vida quotidiana, fins al punt que l'expressió «vols una màquina?», igual que el brunzit compassat del seu mecanisme en marxa, es va integrar en l'imaginari fabril d'aquell moment i encara avui perdura en la memòria col·lectiva.

«Vaig dir a l'amo que vinguera a per ella, no és que me la vaen llevar, jo encara volia més però el meu fill em va demanar ajuda en el seu negoci (...) el meu home es va quedar privat, i jo entre el meu fill que l'ajudava i el meu home, pues ja la màquina no... i em sabia mal deixar-me-la perquè guanyava una miqueta... a voltes de broma veig a l'encarregat i encara em diu: “-Vols la màquina?”, i jo li dic: “-Tu encà vius? -rises-.”» [Dona treballadora. 1941]

La diferència entre el treball a casa —fet per una sola dona— i el treball als tallerets era que, en el primer cas, les dones quedaven al marge de les dinàmiques compartides que podien generar-se,

tant a la fàbrica com als tallers, amb altres treballadores, així com de les lluites col·lectives pels drets laborals, que —com veurem al capítol 8— eren molt més difícils de visibilitzar. La seua era una tasca aparentment flexible, integrada dins la llar, on els horaris de la producció es diluïen amb les feines de cures.

Però aquesta suposada flexibilitat no les alliberava de la pressió per complir comandes, fet que sovint les portava a treballar en dies festius o a renunciar al descans. En definitiva, la vida personal quedava subordinada a una estructura productiva que se servia de la divisió sexual del treball. Si bé els oferia una certa autonomia, aquesta modalitat laboral continuava sotmesa als temps i exigències de la producció, en determinats moments, amb un ritme frenètic; en altres, amb una càrrega de feina que disminuïa o fins i tot desapareixia.

«Jo no vaig anar a cap de puesto a treballar, per això no cobre (...) però vaig tindre vint-i-dos anys una màquina a casa (...) no era assegurat ni era un contracte ni era res... i afanyat i afanyat, domenges i tot. Ací a Pedreguer, mal pagat ha estat la faena, perquè no t'han donat d'alta ni res... però faena n'hem tingut, hasta que va nèixer el meu nét, jo em vaig deixar la faena per anar a cuidar els meus nets (...) i encara, quan me'n vaig deixar, em van dir: "Ai, i no vols tindre la màquina a casa i fer lo que pugues?" i dic "No..." perquè, hi ha temporaetes que t'apreten i (...) no volia ofegar-me (...) Encara hi havia faena... any dos mil, dos mil i algo.» [Dona treballadora. 1941]

El treball a casa tenia un valor afegit per a l'empresariat, no requeria inversió en espais —recordem que de vegades als tallerets les despeses de llum i aigua anaven per part de la fàbrica «mare»—, ni assegurances i garantia una producció constant a conveniència. De vegades, el treball domiciliari estava vinculat a un talleret, que al seu torn mantenia una relació directa amb la

fàbrica. Així, un mateix producte podia passar successivament per tres espais diferents —la casa, el talleret i la fàbrica—, cadascun amb les seues particularitats.

«Fees forros, o fees les anses, fees algo, feen part del bolso a casa i después ho portaven a eixe puesto que ja pues o alquilaven una casa o tenien una cotxera, però estaven ahí. (...) Jo per exemple, a ma casa, antes de treballar al taller, dalt, teníem, mos van portar dos màquines, i una companya Rosa fea bolso i jo fea forros. Al dien: “A euro el forro”. Posem a l’euro, pues naves a cent per hora fent... tu saps com naves? I quan acabaves contaves: “Mira, he fet vint forros, trenta o quaranta... això és lo que n’hi ha.”» [Dona treballadora. 1955]

L’organització del treball des de les llars adoptava diferents formes, sovint semblants a les dels tallerets. Algunes dones es desplaçaven a casa de l’encarregada per lliurar les peces acabades i recollir-ne de noves, carregant-les en fardells. Altres vegades, era la mateixa persona encarregada —o persones vinculades a la fàbrica— qui s’encarregava de portar i arreplegar la faena, de vegades en furgoneta, repartint-la casa per casa. Tot plegat conformava un circuit productiu informal que abastava bona part del poble i la comarca.

«Era l’encarregà de repartir a les dones que estaven a casa, i tenia per lo menos deu o dotze dones fent faena (...) totes majors, saps? (...) a lo millor n’hi havien dos o tres solteres, que estaven a casa (...) un dilluns els donava la faena i el divendres l’havies de portar per a ella poder-la acabar de finiquitar.» [Dona treballadora. 1966]

«Jo veia dones que anaven en les bolques, en draps anrollats en bolques carregaes, i jo un dia me s’ocurrix dir: “-Què feu? Això què és? Jo vos veig muntó que aneu amb bolques cap amunt i cap avall...-Ei, que no ho saps? Rosario dona bolques de Pedreguer”. I vaig anar i li vaig dir: “Rosario, jo no podia repuntar pedacets? -Clar! Vols

emportar-te-los?”. I ja em va donar la dona, em va explicar com ho havia de fer. Jo anava amb el carro de la compra a ca Rosario, descarregava el fardo que portava lligat i i la dona em donava un altre fardet i pac a casa.» [Dona treballadora. 1947]

«Pues igual si no hi havia tallers pues hi havien dones que li portaven una màquina a sa casa de tal fàbrica, i jo anava i portava les caixes i elles repuntaven lo que jo portava: “Demà passe a per ells...” I portava uns altres preparats i elles em donaven els cosits.» [Dona treballadora. 1960]

Una de les pitjors conseqüències d'aquest treball desregulat —com també passava als tallers— ha estat la manca de drets i de retribucions per a moltes dones en l'etapa de la jubilació. Amb la perspectiva del temps, sembla inevitable interrogar-se sobre la connivència —empresarial i social— amb aquestes pràctiques. El treball domiciliari estava tan estés, amb màquines pràcticament a cada casa, que resultava difícil d'imaginar qualsevol forma de regulació efectiva. El consens social en destacava més els avantatges immediats que no pas els riscos futurs. A més, sovint es percebia que qualsevol denúncia acabaria perjudicant, precisament, les mateixes treballadores.

«Ací no ha vingut mai inspecció, però és que (...) què va a solucionar? Paguen la multa i què? Pagues la multa i et lleven la faena... m'antens? Ací no hi ha res [de feina] (...) Jo pagava un milió de pessetes tots els mesos, i això pa un poble... pa unes persones que estan cuidant-se els uelets i uns xiquets i tot, això era una ajuda molt gran.» [Dona treballadora. 1951]

S'entenia, d'una banda, que les dones que treballaven des de casa tenien l'oportunitat de guanyar un jornal i contribuir a l'economia familiar, més enllà de les tasques de reproducció i sosteniment de la mà d'obra. És cert que, per a algunes, aquest sou podia significar guanyar certa autonomia, a més de veure

reconeguda la seua aportació a la renda familiar (per a més profunditat en aquesta qüestió es pot consultar el capítol 5). Però, al mateix temps, aquestes dinàmiques responien a una organització social que assignava a les dones una posició subordinada dins l'economia. Treballs com el de cosir a casa, a preu fet, tot i la importància que van tindre per al sosteniment de la producció industrial, eren considerats complementaris o secundaris. Per això, el fet que estigueren desregulats tampoc es percebia, en aquell moment, com un problema greu. Ara, en perspectiva, sabem que sí que ho era.

«Però... tota la vida treballant, i guanyant més diners que el meu home i ara, no cobre, ni he cobrat mai de la vida, i ara visc del jornal del meu home...» [Dona treballadora. 1945]

«Ara, tocaria donar-mos algo, però no mos donen, tot per ells, tot per ells, no mos donen! Una dona, com ara jo, treballant vint-i-dos anys de tindre una màquina a casa i encara.» [Dona treballadora. 1941]

«La barbaritat més forta era lo que els pagaven a les dones que feien per les cases, que feien tot el dia.» [Historiadora]

Els intents de regulació del treball a domicili —també en cas dels tallerets— no eren vistos amb la mateixa naturalitat que les inspeccions a les fàbriques. En aquestes modalitats de treball, les inspeccions s'interpretaven més com una intromissió o una amenaça que no com una garantia de drets. De qualsevol manera, no hem pogut entrevistar cap dona que, estant a casa, revera una inspecció de treball, la qual cosa queda oberta a futures ampliacions de la recerca.

«A vore, sempre s'ha fet el producte, que poguera eixir barat i el boom fabril, sempre n'hi ha hagut submergit. Al principi com t'he dit, hi havia les fàbriques, después quan es va regular, ja amb totes

les lleis (...) des de Felipe González quan ja està la democràcia plena, es regula, existeix a les cases. Les cases com havies de regular allò? (...) perquè eixes dones quins drets tenien? No cap (...) molt poques dones a Pedreguer no han fet faena submergida, molt poques.» [Historiadora]

«Jo és que pense que ni s'ho plantejaven... a totes les haguera agradat estar contractades, pense jo, però tampoc no se pensava que el dia demà açò faria falta per a la vellea, perquè depenien del marit i a la vellea, moltes dones depenen del que cobra el marit. Depenen de l'home tota la vida.» [Dona treballadora. 1948]

Els espais que les dones recondicionaven per a treballar des de casa eren, habitualment, habitacions amb usos esporàdics o secundaris dins la vida domèstica —com una saleta d'estar o l'habitació d'un fill o filla que ja no hi vivia. Sovint es tractava d'espais petits, adaptats de manera improvisada per poder-hi instal·lar la màquina i treballar-hi durant hores. Lluny de ser tallers organitzats, eren racons de la casa habilitats al servei de la producció, en una transformació discreta però significativa de l'entorn domèstic. La casa esdevenia, així, una extensió més del sistema productiu, que absorbia temps, espais i feia possibles jornades sempiternes.

«Pues bé, jo tinc una habitació al costat de casa i allí vaig posar la màquina. Tenia una saleta d'estar que la vam desmontar i la vam posar al comedor, i allí em vaig montar la màquina.» [Dona treballadora. 1947]

«Ma mare va fer de tot (...) i això ho fea en casa, en l'habitació del meu germà, tenia una màquina (...) primer era pedal i després totes les dones van comprar un motoret per a poder avançar més.» [Dona treballadora. 1966]

Des del punt de vista empresarial, els tallers i el treball domiciliari es consideraven una part «necessària» de l'estructura productiva, especialment en moments de puntes de feina o quan calia ajustar costos per desequilibris del mercat. Però açò podia fer-se bé o fer-se malament, tot és qüestió de buscar fórmules. Algunes empreses, expliquen que començaren a aplicar contractes per hores per tal d'intentar millorar la situació laboral de les dones.

«Hem tingut tallers? Sí, els hem tingut perquè els havíem de tindre, perquè en el fons també som una empresa que no tot ho hem pogut tindre dins de casa (...) Mosatros els hem tingut an segurs, hi ha gent que no els té en segurs... molts tallers han estat en gent que no ha estat assegurada, per això mosatros a les persones que treballaven a casa els vam fer un segur, vam estar mirant-ho... i les hem tingudes en un segur de hores, vull dir, com un contracte de... cinc hores al dia, per exemple, no una jornada laboral. No és lo mateix que vindre a la empresa, però que sí hi ha una part per a tu tindre un segur (...) això també hi ha que dir-ho, però ho hem fet per a ser competitius amb els preus, perquè malauradament... ací a Europa (...) mosatros som un país de no producció, mosatros tenim que comprar tots els materials fora (...) Pues tu ara posa-ho això en una economia que tot lo que ve de fora no es paga arancels, com puga ser des de la Xina i que et copien el producte a quatre euros quan el teu en val dotze de fer-lo ací (...) Pedreguer tenia en els anys 80 vint-i-dos, vint-i-tres fàbriques. Tu saps un poble que no arribava a sis-mil habitants tindre vint-i-dos, vint-i-tres fàbriques com era? L'Anselmo va comprar autobusos a postes per a vindre i portar tota la gent a les fàbriques de Pedreguer. Per tota la comarca i fins a Oliva, fins a La Safor.» [Empresariat]

El dia a dia, les rutines i la conciliació esdevenien un equilibri fràgil —diríem avui, perjudicial per a la salut física i mental— que no només comportava la doble jornada, sinó també allò que

algunes acadèmiques feministes han descrit com una tercera dimensió sovint desdibuixada, difusa i ambigua: la d'estar sempre present, sempre disponible, sempre alerta (Carrasco, Borderías i Torns, 2011).

«I pues acabàvem de dinar, se n'anaven tots, jo escurava i m'assentava a repuntar mentre els xiquets venien d'escola, quan venien m'alçava, els donava el berenar i altra volta (...) Em vaig cansar, molta obligació i sempre ahí dins tancà i això (...) També vaig agarrar al meu sogre, que es va quedar viudo (...) vaig tindre vint-i-dos anys al meu sogre amb mosatros, entonces ja dos homes, dos xiquets... va anar canviant la vida. I a casa, qui s'encarrega de la casa? Les dones, a pesar que tenia un home que a voltes feia el sopar... però ascurar i això, no. Aixina com hui sí que saben tots...»
[Dona treballadora. 1941]

«Jo he tingut tres xiquets, i es llevaven quatre anys a cada un, i quan vaig tindre la menuda, que el major tenia vuit anys i l'altra quatre, vaig agarrar màquina, i jo sé lo que vaig remar. La faena de la casa, pues veges, també l'havies de fer! Antes els homes no feien res. És que una màquina, si jo estava a casa, tenia més temps amb los xiquets i amb les coses, si me n'anava a la faena a l'hora havia d'entrar i d'eixir, i ací no, jo gitava als xiquets i em posava a fer faena hasta la una de la nit.» [Dona treballadora. 1941]

En passar els anys de màxima producció, a tocar dels noranta, la feina començava a fer fallida. Malgrat el tancament progressiu de les fàbriques, aquell paisatge sonor —que ja havíem associat als tallerets i al treball a domicili— no es va esvaïr de sobte. Tot al contrari: va continuar ressonant pels carrers de Pedreguer, com a testimoni persistent d'una producció que s'aferrava a les llars i als espais informals mentre la indústria local entrava en declivi. La remor de les màquines, que abans evidenciava un ritme intens de treball i la necessitat de mà d'obra, es convertia

ara en la prova d'una altra transició: la del tancament de les fàbriques i la pervivència d'un treball invisible que es resistia a desaparéixer.

Que el treball als tallerets i a les cases continuara en aquests anys difícils demostra fins a quin punt la diversificació d'espais productius no va ser mai un recurs esporàdic, sinó una peça clau de l'engranatge industrial. Aquesta pràctica permetia a l'empresariat anar sortejant les darreries d'una indústria que, progressivament, deslocalitzava la producció fora del País Valencià.

«Moltes vegades després d'una crisi o d'un moment difícil el que feien era muntar una fabriqueta. Normalment era de caràcter familiar, amb quatre o cinc dones, i funcionava quasi sempre sense massa regulació. Era una manera d'anar tirant, però a costa de les condicions laborals, clar.» [Historiadora]

«Ací a Benissa també n'han portat a muntó de màquines per a fer a casa (...) quan vaen tancar totes les fàbriques de Pedreguer, va continuar el poble fent faena a casa, el poble no va deixar de fer faena... passaves pels carrers i només senties: "tec-tec-tec...", estaven totes fent faena. Quan va vindre tot lo dels xinos i tot això, va tancar molta fàbrica.» [Dona treballadora. 1950]

Capítol 5.

Les condicions de treball a les fàbriques

*«No paraven d'eixir fabriquetes,
fabriquetes que després es feen
fabricotes.»*

Introducció

En el capítol anterior ens hem apropat al treball als tallerets i des de casa, espais on moltes dones passaren bona part de la seua vida laboral, sovint sense reconeixement ni drets. Ara entrem a les fàbriques, on l'activitat es concentrava sota un mateix sostre i el ritme de producció venia marcat per un horari establert i controlat.

En els primers anys, no era estrany que moltes dones treballaren sense estar assegurades o que ho estigueren només a mitges, una situació que, dècades més tard, es traduiria en pensions minses o directament inexistents. Les jornades eren llargues, de vegades amb hores que s'estenien més enllà del que marcava l'horari, i els salaris, variables segons la tasca i l'experiència, sovint quedaven per davall dels homes. Els diners que guanyaven les dones, si no estaven casades, s'administraven col·lectivament dins el nucli familiar, destinant-se a les despeses comunes o, en molts casos, a l'aixovar de les filles.

El treball fabril també deixava empremta en el cos. L'absència de mesures de seguretat i les mateixes condicions de la producció industrial —espais tancats, postures fixes, moviments repetitius— acabaven passant factura amb els anys. Mentrestant, les fàbriques evolucionaven cap a un model de producció cada vegada més optimitzat i més controlat, on les treballadores eren observades de prop per assegurar que cada segon de la jornada fora «ben aprofitat».

5.1 Contractació

*«A lo millor no mos asseguraven
o mos asseguraven un poquet.»*

En l'etapa inicial del desenvolupament de la indústria de la marroquineria a Pedreguer, era habitual que les dones treballaren sense contracte fins i tot dins les fàbriques, amb tota la desprotecció laboral que això comportava. Moltes recorden com, davant una inspecció de treball, les feien eixir a correuita —de vegades fins i tot per les finestres—, una escena que aleshores es vivia sense plena consciència del que implicava i que hui es rememora com una anècdota. Però rere aquesta imatge quasi pintoresca s'amaga fins a quin punt estava naturalitzada la precarietat laboral femenina. Amb el pas del temps, cada vegada resultava més difícil per a les empreses eludir l'obligació de contractar les treballadores; tot i això, diversos testimonis corroboren que, fins i tot en etapes posteriors, sempre hi hagué dones treballant dins la fàbrica sense cap classe de contracte. El fet que les fàbriques saberen amb antelació quan s'anaven a produir les inspeccions posa també en relleu la complicitat entre empresaris i el marc institucional de l'època, una connivència que perpetuava la desprotecció de les dones en nom del «progrés».

*«Antes venien els delegats... les que no estàvem assegurades les avisaven (...) Per la finestra de darrere se n'anaven els que no estaven assegurats, perquè tenien por de què els denunciaren.»
[Dona treballadora. 1945]*

«Però fixa't tu la vinguda dels... estos... dels delegats, fixa't tu, mos feien nar-mo'n de la fàbrica i mos deixàvem els devantals i les estissores allí, vull dir que no és que ho rebolicaven tot, no, te n'anaves i au. Mon anàvem a passejar pel poble, i si era la vesprà, ja anaves a la fàbrica, perquè els delegats que se n'haurien anat a... dinar o... [I com sabia el jefe que anaven a anar els delegats?] Ai, algú els ho diria... Pues és que avisar, avisaren als... els policeros, no me'n recorde qui era del poble, avisaven que els delegats venien tals dies i avisaven a totes les fàbriques.» [Dona treballadora. 1945]

«Quan venien les inspeccions, uns anys antes, sí que eixien, es veu que els cridaven o sabien que havien de vindre i la fàbrica es quedava pues en poquiu personal, poquiu, poquiu. (...) Pues mosatros mon anàvem a lo millor allí als Pòrxens o pegàvem una volta pels puestos, però com érem joves, pues mira, tot era una risa i xarraves i et ries o jugaves o lo que fora i andespués tornaves a la fàbrica. I sí, hi havia grupos de les altres fàbriques que també... però com tot estava connectat, pues tots sabien l'hora que havia d'anar la visita i el dia i tot.» [Dona treballadora. 1950]

Amb el pas del temps, els empresaris començaren a trobar més barreres per mantindre treballadores sense contracte. Tanmateix, això no es va traduir en una regularització generalitzada. Durant molts anys convisqueren fàbriques on totes les dones estaven assegurades amb altres on només una part ho estava, o bé ho estava de manera parcial i discontinua.

«Después hi ha hagut fàbriques que sí que estaven sempre asseguraes... En una fàbrica han estat totes asseguraes... hi ha hagut algunes fàbriques que sí que asseguraven, altra també... però totes les que vaen ascomençar andespués no...» [Dona treballadora. 1945]

En molts casos, fins i tot dins d'una mateixa fàbrica, les diferències eren evidents.

«Jo en la fàbrica sí estava assegurà, però la meua germana també estava en la mateixa fàbrica que jo, i no estava assegurà.» [Dona treballadora. 1945]

Aquesta situació —avui sorprenent, o potser no tant en temps de retrocés dels drets laborals— era aleshores assumida amb la naturalitat de qui confia i s'adapta a l'ordre establert. Ara, amb perspectiva, moltes dones la descriuen com a resultat de la ignorància sobre els seus drets laborals, de la desinformació i, potser també, de la por a perdre la feina si es qüestionava res. A això s'hi afegia, en molts casos, la joventut amb què s'iniciaven en el món laboral. Unes xiquetes que, acabades d'eixir de l'escola, difícilment s'atrevien a reclamar allò que ni tan sols sabien que els corresponia.

«Pues... al principi, això del segur mosatros tampoc... no sé... no ho teníem tan clar... a lo millor no mos asseguraven o mos asseguraven un poquet i después mos donaven de baixa, no estàvem controlant. Jo sí que recorde, això al principi, que mosatros pues era innocència, ignorància, no se com dir-ho.» [Dona treballadora. 1955]

«No, no... contracte no. Mosatros no diem res, no diem res, és que era... és súper diferent la vida de, que jo he viscut a la de ara, saps? Perquè allò no diem res, ma'n recorde jo que sí que n'hi havia que estaven asseguraes, mosatros no. (...) Entre mosatros clar que mos ho xarràvem però, què fees? Què fees? Els més majors a lo millor sí ho reclamaven, però mosatros, unes xiquetes, pos no... no és com ara que va i dius, era diferent, era molt diferent...» [Dona treballadora. 1955]

Era habitual començar a treballar sense saber si es tindria contracte, quines serien les condicions laborals o quin seria el salari. En alguns casos, s'entrava amb un període de prova que podia durar des d'uns pocs dies fins a diversos mesos. Després,

algunes signaven un contracte, mentre que altres trobaven dificultats per aconseguir estar assegurades o, amb el temps, per millorar la seua categoria laboral i les condicions del seu contracte.

*«El contracte me'l vaen fer enseguida, allí es feen enseguida, però no vaen parlar res, van formar i ja està, contacte d'aprendiz era, vaig estar una pila d'anys d'aprendiz, no em pujaven de cap de classe.»
(Dona treballadora. 1960)*

«Comence al... no sé... vaig entrar per a una prova, i als quaranta dies els vaig dir: “-O em feu contracte o me'n vaig”. Però no me'l van fer i después me'l van fer.» [Dona treballadora. 1966]

En els pitjors casos, no era estrany que els empresaris feren creure a les dones que estaven donades d'alta per totes les hores que treballaven, quan en realitat no era així. Algunes només ho descobrien en anar al metge i sentir que, segons els registres, no constaven com a assegurades. Quan es tractava d'una situació de salut inesperada que obligava a anar a l'hospital, aleshores sí que els amos movien cel i terra per regularitzar provisionalment la situació i evitar problemes, més pendents de no assumir pèrdues econòmiques que de garantir la protecció de les treballadores.

«Que anaves al metge i t'enteraves que no estaves d'alta, això passava a muntó, que el feen com si estigueres donà de alta, i si no anaves al metge, com no t'anteraves, pues no pasava res. Era aixina. Claro, entonces no asseguraven, ni contrat ni res, tu treballaves les hores, et pagaven les hores i res més.» [Dona treballadora. 1950]

«Jo ma'n recorde d'anar a vore al metge del poble, i et dia: “-Hui no puc fer-te les receptes, perquè ara estàs de baixa”. I t'agarrava una malíccsia i te n'anaves cap a casa. No em fa les receptes perquè estic de baixa i tu em dius que estic de alta.» [Dona treballadora. 1940]

«Jo me'n recorde que un matí mon anem a la fàbrica, i diuen: “-A una dona se l’han endut esta nit a Alacant a operar-se de l’apendicitis”, no hi havia hospitals més propet. Si tu hagueres vist el nostre amo... el nostre jefe, les pataes que va tindre perquè la tenia de baixa i ella va entrar malalta a l’hospital, lo que va pelear pa que no el denunciaren... perquè la tenia de baixa igual com em tindria a mi, tenia tres de baixa, no res, ara tu, después jo, después tu, después jo... I aixina. Ai mare aquell home si va pelear per a poder-se posar a nivell de que no el denunciaren.» [Dona treballadora. 1945]

Tot i que moltes fàbriques tardaren anys a assegurar les treballadores, i que en alguns casos ho feren de manera parcial, discontinua o fins i tot enganyosa, no es pot generalitzar aquesta realitat. Per a moltes dones, entrar a treballar en una fàbrica suposava un salt qualitatiu important respecte a experiències laborals prèvies, sovint marcades per una major precarietat. De fet, hi ha qui recorda les fàbriques de Pedreguer com una destinació desitjada, un lloc on les condicions eren sensiblement millors que en altres feines disponibles als pobles de la comarca.

«Però és que això ha segut tota la vida, carinyo, ací... tota la vida. Jo me’n recorde ma mare, jo l’he coneguda sempre fent faena, però a segur mai, hasta que va anar a la fàbrica. I en la fàbrica li van assegurar.» ([Dona treballadora. 1945]

«No era com a l’almacen, allí estàs assegurà, allí tens dret a vacances, tens festes patronals, quan són les festes al teu poble, tindràs la teua festa i estaràs dos o tres dies o quatre sense fer faena, i estaran pagats... Jo em vaig quedar amb la boca oberta, perquè això per a mi era una cosa nova... en aquella època, pa mi, era regalat, jo dic: “caramba, com si estiguera a París”, que allí també teníem les vacances pagaes (...) A Pedreguer era un altre món... la faena era diferent, tenies dret a paro, tenies dret a vacances, tenies dret a festes patronals...» [Dona treballadora. 1948]

Fàbrica J. Causí.1981. Font: Els Pòrxens.

Més enllà de la desprotecció immediata que implicava treballar sense assegurar, aquesta situació ha tingut conseqüències duradores, especialment en el moment de jubilar-se. Les dones que en algun moment van estar regularitzades han pogut accedir a una pensió, més o menys elevada segons els anys cotitzats. Ara bé, els mandats de gènere que impulsaven a deixar la feina remunerada en casar-se o en tindre fills van ser una barrera addicional, que en molts casos ha impossibilitat que les dones accediren a una pensió de jubilació o que ho feren amb una quantia molt reduïda.

«Jo em vaig poder jubilar amb tota la paga, perquè quan tenia seixanta anys em vaig jubilar i ja tenia tots els anys cotitzats. Jo no em vaig casar.» ([Dona treballadora. 1945]

«Antes, encara que tu hagueres cotitzat molts anys arrere, tu sí que tenies opció [a rebre pensió], encara que fera a muntó anys que no

treballares, però si tu de jove, antes de casar-te havies treballat, i després et cases i ja no treballes, pues eixos dos o tres anys sí que tenien valor, cobrarien poquiu però sí que cobraven...» [Dona treballadora. 1960]

Per altra banda, com les fàbriques no asseguraren de forma plena a totes les treballadores, moltes d'elles tenen molts menys anys cotitzats dels que realment els corresponen, el que en alguns casos implica no arribar als anys mínims necessaris per a accedir a una pensió contributiva. Aquestes dones s'han trobat en el moment de jubilar-se —després de tota una vida treballant dins i fora de la llar— davant la injustícia de no poder rebre una pensió digna i acorde al treball fet.

«Jo vaig estar tres anys assegurà, i dels tres anys vaig anar a Alacant a aclarir-ho i tenia cent dies, luego cent dies no em toca ni una xapa.» [Dona treballadora. 1945]

«Después ja va vindre que t'asseguraven, perquè hi ha personal que a lo millor ha treballat deu o dotze anys i té sis o set, no arriba, però és que entonces no cotitzaven per tu...» [Dona treballadora. 1950]

«Això ha segut un poquet perquè hi ha gent que, a lo millor, jo sí que he tingut uns anys que he estat cotitzant i tal, però hi ha hagut gent major que a lo millor, ha arribat l'hora ara, i no ha tingut tots els anys que calien, i els havien treballat, però... era el sistema, i no eren només la meua fàbrica, era en general, en Pedreguer pues ho feen d'eixa manera, no estava tan legalitzat com ara, que es controla tant...» [Dona treballadora. 1955]

Davant aquesta situació, moltes dones es van veure obligades a desenvolupar estratègies diverses per a poder accedir a una pensió: tornar a treballar després d'anys d'haver deixat la fàbrica, o bé donar-se d'alta de manera simulada en algun lloc de treball per a completar el temps de cotització. Quan ni tan sols

aquestes opcions eren viables, la conseqüència directa era la dependència econòmica del marit o de la família.

«Sí, sí, era això, t'asseguraven tres mesos, dos paraven, entones jo al meu carrer hi ha una xica que va nar quinze anys a la fàbrica, i quan va nar a arreglar-ho per a jubilar-se: “-No tens prou temps”. Diu: “No tinc prou temps? Pues si jo... tant d'any de treballar...”. I va anar a reclamar a l'amo, i el fill en eixes fexes estava treballant a l'oficina, i diu: “Pues a ma mare li falten dos anys i tres mesos, tota la vida ací i per això, i ara no té que cobrar”, diu: “Pues lo únic que pot fer és que torne a treballar a la fàbrica...”. I ella pues va tornar a anar eixos dos anys i mig a la fàbrica, i después va poder cobrar.» [Dona treballadora. 1940]

«Hi han hagut dones que s'han tornat a donar de alta de... jo sé que n'hi ha hagut que han nat al banc mateixa: “Posa'm com a que vinc a netejar...”, i s'ho ha pagat ella, i ara ha cobrat, i han hagut algunes persones que ho han fet aixina, i també a fàbriques: “Tu em donaries de alta?”, o algo pa neteja, i han pogut cobrar. Però era la llei, et cases, s'ha acabat.» [Dona treballadora. 1940]

5.2 La jornada laboral

«Tot el dia passàvem allí.»

En les fàbriques, la jornada començava ben prompte —entre les 7.30 i les 8 del matí— i podia allargar-se fins a les cinc, les sis o, en alguns casos, fins a les set de la vesprada. No era estrany que, en acabar, encara s’hi afegiren hores extres que prolongaven el treball fins ben entrada la nit. Per a les dones que venien de fora del poble, la càrrega era encara més gran: amb la jornada partida, no tornaven a casa al migdia, sinó que passaven les hores de descans a Pedreguer, esperant la represa del torn de vesprada. Entre el temps mort i els desplaçaments, el dia laboral s’estenia fins a fer-se pràcticament interminable.

«Entràvem a les huit... mon anàvem matí, i entràvem a les huit, perquè d’hivern ací sempre mon anàvem en fosca, ticaves i cada una anava a la taula que corresponia.» [Dona treballadora. 1950]

«Entràvem a les huit, eixíem, a la una. I després crec que teníem una hora i mitja pa dinar... i després eixíem a les set, a voltes nos hem quedat hasta les huit, si fea falta quedar-se. Jo eixia de casa a les set del matí i arribava a les huit.» [Dona treballadora. 1951]

«Entràvem a les huit, acabàvem a la una i mitja o a la una, i nos posàvem a les dos i mitja, trobe... (...) me’n recorde que acabàvem a les set o set i mitja, jo arribava a ma casa a les huit i pico de la nit.» [Dona treballadora. 1955]

En aquells anys, Pedreguer bullia d’activitat fabril. El gran nombre de fàbriques feia que el ritme de la marroquineria marcara el pols del poble. Quan les sirenes anunciaven l’inici de

la jornada, els carrers quedaven deserts, com si la vida s'haguera reclòs dins les fàbriques i les cases. Només amb la pausa del migdia el poble recuperava el seu batec habitual.

«Als carrers, a l'hora de dinar era un xorro de gent, sí.» [Dona treballadora. 1951]

«Eixa és l'altra, quan tocava la sirena era això, no n'hi havia ningú a Pedreguer, però a la una i dos minuts era tot el poble ple de gent p'ací i pac allà.» [Dona treballadora. 1960]

«Pedreguer ha sigut sempre un poble amb mogolló de fàbriques, però un poble que tu passaves a les onze i mitja pel carrer i cauies en terra i no et plegava ningú, vull dir, zero persones, tots els homes fent faena i les dones dins de casa també fent faena.» [Dona treballadora. 1960]

L'horari de finalització habitual se situava entre les 17 h i les 19 h, però no era estrany que la jornada s'allargara fins a les 22 h, amb hores extres i, en alguns casos, treball en dissabtes o diumenges. En els primers anys, aquestes hores addicionals —encara que pagades— eren imposades pels empresaris per a complir comandes i terminis de producció. Amb el temps, i a mesura que avançaven els drets laborals, passaren a plantejar-se com una opció voluntària que permetia a les treballadores augmentar els seus ingressos.

«Después a la fábrica hem nat a voltes dissabtes de vesprà i diumenges de matí, que navem a missa primera, que era a les set del matí, i de missa al bolset. L'amo mos dia que era precis fer eixos bolsets demà. (...) Mosatros vaem fer faena en diumenges, no tots ni mucho menos, però alguns, alguns i més recremaes que altres.» [Dona treballadora. 1945]

«I havia d'eixir un pedido, i no passava res, mos dien: “Es té que treballar”. I mosatros pues, tenies el treball i et senties responsables

que eixos bolsos tenien que eixir i navem i treballàvem. No passava tots els anys i sempre però jo he treballat en pedidos especials que et demanaven (...) Igual no calia que anàrem totes, pues les maquinistes...» [Dona treballadora. 1955]

«Mosatros feiem les vuit hores que tocaven o les nou i si et quedaves una hora més cobraves eixa hora extra, més cara, però jo no volia... i si n'hi havia faena i volies, t'ho dien: "Tu vols fer una hora extra més?" Els homes anaven hasta els dissabtes, jo no he anat mai dissabte, jo no.» [Dona treballadora. 1966]

Al llarg de la jornada, era habitual que les treballadores de les fàbriques disposaren de dues pauses: una de mitja hora per a esmorzar, cap a les 9 h del matí, i una altra, més llarga, d'una hora o hora i mitja, per a dinar a les 13 h. En aquesta pausa, la majoria de treballadors i treballadores de Pedreguer tornaven a casa, encara que el temps era just i tot es feia amb presses. Els relats següents evoquen aquell ritme cronometrat, marcat pel rellotge de la fàbrica i pels costums del poble.

«A la una i cinc te sentaves a dinar, jo ma'n recorde que arribava a casa i tenia el plat escudellat i als cinc, deu minuts ja me l'acabava, perquè eixíem a la una i a les dos i mitja mos tornàvem a posar, però bueno, la gent tenia costum de a la una en punt dinar tots els del poble, perquè tots eixien a eixa hora... i això quan dien: "Ui, dina a les dos i mitja!", dien: "Això és un banquero perquè no pot ser". Tots els del poble dinaven a la una en punt.» [Dona treballadora. 1960]

«Jo anava a casa a dinar, era com aplegar a casa, dinar i correguents a la fàbrica, jo recorde anar a la fàbrica, ma mare, ma uela, i aplegar a casa i mon pare, que venia del bancal, tenedor-cullera, tenedor-cullera... parant taula mon pare i renegant, i jo li dia: "Què remugues? - Tanta dona dins de casa i jo parant taula" - rises- I tots els dies lo mateix, i jo li dia: "Sempre estàs igual, què avorrit que eres!"» [Dona treballadora. 1960]

Companyeros i companyeres esmorzant al pati interior Fàbrica Sombreros Miralles, en Avda. Augusto Villalonga. 1968. Font: Els Pòrxens.

Aquelles persones que venien de fora, en canvi, havien de passar l'hora de dinar a Pedreguer. En els primers anys, les fàbriques no comptaven amb menjadors i, a més, estava mal vist que les dones freqüentaren bars. Per això, la majoria de treballadores optaven per portar-se una carmanyola o un entrepà i menjar a l'aire lliure, als voltants de la fàbrica. Algunes recorden perfectament aquelles escenes.

«Mosatros, en lo nostre temps, no hi havia espai. (...) Esmorzar, pues garràvem la llesqueta i mon anàvem al cantó, això en la fàbrica nova, ahí al cantó de la morera que n'hi havia a la carretera. Al bar? No! Cada una es portava la seua llesca de pa. (...) Al bar naves amb lo nòvio a fer-te la cervesa (...) amb lo nòvio entraves (...) però mosatros allí, no mai, ningú ha anat a bar, mai, mai, mai.» [Dona treballadora. Pedreguer, 1945]

«Jo tinc un germà que per aquell temps treballava en el País Basc, i allí de sempre han tingut comedors, cafè, microones, però ací no hi havia res d'això.» [Dona treballadora. 1948]

«Sí que hi havia gent [als bars], però no massa, els homes sí que anaven a dinar al bar però les dones no, les dones en aquells temps si veies a una dona en un bar era molt raro, se quedaven en la fàbrica en el seu tupper i menjaven allí.» [Dona treballadora. Pedreguer, 1948]

Amb el pas del temps, les fàbriques més noves començaren a habilitar menjadors i, paral·lelament, es va anar normalitzant la presència de dones en bars i forns del poble. D'aquesta manera, dinar dins la fàbrica, en un bar proper o en un forn que preparava menjar es convertí en una opció cada vegada més habitual. També es generalitzà l'hàbit d'eixir a prendre un cafè després de dinar, fins i tot quan el menjar principal s'havia fet dins de la fàbrica.

«Allí hi havia com un comedoret i al principi, pues tots portaven la fiambrera o al bocadillo i ja està. Tots els de fora de la fàbrica, clar. Bueno, endespués ja algunes mon anàvem fora, pues un dia a la setmana n'hi havia un forn que feia coques, eixe dia encomanaves una coca; al baret eixe que n'hi havia d'enfront, menudet.» [Dona treballadora. 1950]

«Lo dels bars va ser més avant, però jo també he arribat a anar, però mos vaem cansar, mos vaem cansar... sí, he arribat a anar a un bar perquè totes anaven, perquè jo era de bocadillo, una cosa calenta no volia, i allí mos posàven calent, i jo no tenia molta gana i muntó s'ho vaen deixar (...) un propet d'allí la fàbrica... i sempre estava ple, perquè feia menjar casolà (...) arròs, una sopa... no era car, feen un menú perquè anaven tot treballadors (...) igual homes que dones.» [Dona treballadora. 1955]

«Teníem un comedoret allí, i portàvem els tuppers i allí menjàvem. També hi havia un baret allí propet per si volies agarrar algo i més avant, anys després, pues mon anàvem a dinar, prou de mosatros a la Pajarera... que era un bar al centre del poble i allí l'ama mos fea menjaret: llentilles... “Ara hui toca açò, hui lo altre”... I mosatros menjàvem un platet de calent. Això mos ho pagàvem mosatros, clar.» [Dona treballadora. 1955]

Pel que fa als dies laborables, els relats de les dones entrevistades evidencien que, durant els primers anys, es treballava de dilluns a dissabte tot el dia, amb el diumenge com a únic dia lliure. A mesura que es van anar conquerint drets laborals, l'horari dels dissabtes es va reduir fins a migdia i, finalment, aquest dia quedà com una jornada opcional per a qui volia fer hores extra. Els diumenges eren, en molts casos, el moment per a dormir més, complir amb l'obligació d'anar a missa i passar temps amb les amigues o festejar.

«Treballàvem de dilluns a dissabte, tot lo dia. Quan vaem ascomençar el dissabte migdia, allò era una festa total, una festa total, perquè treballàvem de dilluns a dissabte tot lo dia.» [Dona treballadora. 1950]

«Per això, domenges m'alçava tard, perquè com tota la setmana t'alçaves molt matí, naves a missa, perquè era lo que et dien, i endespués pues ja en les amigues a passejar o a on fora.» [Dona treballadora. 1950]

«Ma mare els domenges em pujava el desayuno al llit, no volia que m'alçara... ma mare és que no havia tingut mare, amb huit anyets la va perdre, i ella fea: “Com jo no l'ha tinguda, vull que tu disfrutes, filla, estigues ahí gitaeta.”» [Dona treballadora. 1955]

Respecte a les vacances, era habitual que els empresaris concediren dies lliures coincidint amb les festes patronals de Pedreguer i també

amb les festes dels pobles d'origen de les treballadores. Aquesta pràctica, poc freqüent en altres experiències laborals prèvies de les dones, consistia normalment en dies no remunerats, encara que en alguns casos puntuals es consideraven vacances i, per tant, sí que es cobraven.

«Quan eren festes patronals a Pedreguer ens donaven també dies lliures. I quan eren de Pego també, és que ells mos ho vaen dir, i mosatros no sabíem ni lo que eren festes patronals en aquell entonces... del motiu que no ho hem tingut mai perquè en l'almacent, quan més festa més treballaes.» [Dona treballadora. 1948]

«Per Sant Blai no es treballava... I después ja, més cap ací, a les festes de cada poble sí que mos donaven uns dies, me'n recorde que sí... dos o tres dies sí que els tenies, no els cobraves, però els tenies, cobrar-los no.» [Dona treballadora. 1950]

«Sí, jo tenia, si agarraves... el divendres de festes de Pedreguer agarraves vacances eixa setmana, i la primera setmana d'agost tornaves, que era quan la primera setmana de festes a Sagra. Bueno, jo m'agarrava uns dies.» [Dona treballadora. 1966]

5.3 Salaris

*«A voltes anava a jornal
i a voltes a astall.»*

La remuneració que percebien les treballadores depenia de factors com la fàbrica on treballaven, la tasca que desenvolupaven o si el pagament es feia per hores o a estall. Com ja s'ha comentat al capítol 4, el treball a estall —molt freqüent en l'etapa inicial— permetia en alguns casos obtenir ingressos relativament alts per a l'època, fins i tot superiors als dels homes ocupats en altres sectors. Tanmateix, el guany real podia variar considerablement en funció de la dificultat de la faena i de la qualitat dels materials amb què es treballava.

«Normalment navem a astall, si fees dotze bolsos, pues cada bolso tenia un preu, però clar, mosatros no guanyàvem molt perquè ja et dic, si mos arrivaben els bolsos bruts de cola, pos mosatros mos ho teníem que llavar i estàvem allí una hora. (...) Ambalar a mi m'agradava, lo únic que si t'eixia un bolso brut pues eixe dia guanyaves poquet, ara quan venien els bolsos bruts mosatros ho diem també, saps?» [Dona treballadora. 1955]

Aquest canvi va fer que la majoria de les fàbriques adoptaren el pagament per hores, cosa que va suposar una reducció dels ingressos per a les treballadores. Les dones recorden que el jornal es cobrava setmanalment i en efectiu, dins d'un sobret que es lliurava cada dissabte al final de la jornada.

«Quan nàvem a jornal, que a voltes costava nar a jornal, a dos pessetes i mitja l'hora. (...) Jo a ma casa, jo vaig ser la primera de

les quatre que vaig nar a la fàbrica i portava un jornalet a casa.»
[Dona treballadora. 1945]

«A la fàbrica... era més relajat, menos mal de cap, naves allí i el pagaven, el dissabte agarraves el sobre i ale, cap a casa. Mos pagaven cada semana.» *[Dona treballadora. 1951]*

«Jo ma'n recorde que era poquet, poquet però mira, mosatros mos alegrava... jo no sé si eren nou-centes pessetes...? En un sobret...»
[Dona treballadora. 1955]

A més, com ja s'ha avançat en el primer apartat d'aquest capítol, les dones desconeixien quin seria el seu salari en incorporar-se a treballar i tenien una capacitat de negociació salarial pràcticament nul·la. Tot i això, moltes procedien de famílies molt humils i començaven a treballar molt joves, de manera que recorden els primers salaris com uns ingressos importants, que podien augmentar si feien hores extres.

«Es cobrava an sobrets el dissabte a migdia, i el primer jornal meu van ser mil tretze pessetes, ma'n recordaré tota la vida perquè passava de mil i allò era una cosa... i a la segon setmana, em vaen pagar huit-centes quaranta pessetes... jo vaig preguntar per què i em vaen dir que és que hi havien uns atrasos pendants de no sé què. A partir d'ahí vaig començar a cobrar huit-centes quaranta pessetes un temps, després ja em vaen pujar a mil tretze per no sé quin tipu d'atrasos, però clar, jo ho vaig dir i em vaen dir això i calles la boca i ja està, i això sempre ho pense, no?, perquè tampoc vaig anar a reclamar res ni res... Jo no sé si em passà a mi a soles, però clar, ningú va començar al mateix temps que jo, no sé si és que havia... no sé...» *[Dona treballadora. Pedreguer, 1960]*

«Pagaven bé, saps?, eixos tallerets que estaven, quan jo treballava en Pedreguer, es trauen un jornal, feien mogolló de faena perquè eixa faena no s'acabava, eren bolsos de calitat i ho pagaven, entre

cometes, prou bé... El meu sou al talleret lo mínim, sis-cents euros en aquella època, les que cobraven més que jo cobraven vuit-cents, vull dir-te que no... lo mínim i si fees més hores extra, més... però a mi no m'agradava... no hi havia astall, mosatros féiem les vuit hores que tocaven o les nou i si et quedaves una hora més cobraves eixa hora extra, més cara, però jo no volia... i si n'hi havia faena i volies, t'ho dien: "Tu vols fer una hora extra més?". Els homes anaven hasta els dissabtes, jo no he anat mai dissabte, jo no.» [Dona treballadora. Sagra, 1966]

Altres qüestions que influïen en els salaris de les treballadores eren la fàbrica per a la qual es treballava, la categoria professional i l'antiguitat laboral. Era habitual que les dones començaren per tasques més senzilles i repetitives i que, amb el pas del temps, anaren accedint a tasques més complexes i millor remunerades, com s'analitza amb més detall en el capítol 6.

«Hi havia dones que cobraven menos, clar, les dones que estaven a les taules. Per aquells temps jo tenia millor sueldo que elles, també el modelista que jo ajudava tenia més que jo, el encarregat de la fàbrica tenia més, les aprenents que entraven noves pues tenien menos que les que ja portaven molts anys.» [Dona treballadora. 1948]

«A la empresa que jo treballava, mai no he deixat de cobrar, perquè totes les fàbriques no pagaven igual, eh? Totes les fàbriques no eren solvents, no cobrarien igual.» [Dona treballadora. 1966]

A més, els salaris van anar millorant a mesura que es van anar conquerint drets laborals. De fet, una de les dones recorda una forta pujada dels salaris l'any 1976, en el context històric de la Transició, en el qual sindicats com CCOO i UGT van començar a organitzar-se amb més força per defensar els drets laborals. Eixe any es va produir una vaga general convocada pels sindicats per exigir millores salarials i condicions laborals, un dels primers grans moviments sindicals que va pressionar el govern per

millorar els drets laborals en un context econòmic difícil. Tot i que l'augment salarial no va ser tan immediat i generalitzat com en altres moments, va establir un precedent important per a les negociacions salarials i laborals a nivell nacional, afectant també les fàbriques de zones com Pedreguer.

«Comences d'aprendiz, després era... ajudanta, després hi havia de tercera, segona i de primera categoria. Cada categoria tenia un jornal, pujaven una miqueta el jornal. I moatros lo que vaem agarrar va ser una pujà molt gran que va haver, un canvi que va haver no sé si seria a l'any setanta-set o setanta-huit o per ahí. (...) Perquè es pujava poquet a poquet però va haver un moment que es va pujar prou, un tant per cent molt gran els jornals...» [Dona treballadora. 1960]

En tot cas, les entrevistes mostren que les dones cobraven menys que els homes. Aquesta desigualtat salarial es solia justificar en el fet que desenvolupaven tasques diferents, si bé també es fa esment de casos en els quals les dones cobraven menys fent la mateixa feina. Aquesta desigualtat salarial es va anar reduint amb el pas del temps i l'avanç dels moviments feminista i sindical. Aquesta distribució de tasques, així com la desigualtat retributiva que se'n derivava, s'analitzarà amb més detall en el capítol següent.

«No, no cobraven igual però és que tampoc feen la mateixa faena. Les ambalaores eren dones, les cosidores eren dones, als troquelaors eren homes, n'hi havia una xica però eren tots homes, els ambalaors eren homes, els ambalaors vull dir d'anar preparant pedidos, els pintors eren homes... Les dones eren a les taules de treballar a mà totes les cosetes i les màquines i les ambalaores.» [Dona treballadora. 1960]

«La mateixa faena guanyava més l'home que la dona, això per a començar (...) encara guanyen més. (...) Més diferències, primer el

sueldo, después les feines, els homes tallaven, però és que jo feia modelos i també tallava i tenia la mateixa força que ells, però les taules de tallar la pell eren tot homes i després ja les dones remataven, com si fora la força bruta que una dona no poguera tallar, no...» [Dona treballadora. 1948]

«Una del Verger, la... aquella fea faena de home, no sé, ella era aixina homenenca i preferia... però no cobrava lo mateix que els homes, cobrava com una dona però fea faena de homes. Era normal, això no es plantejava tampoc, era normalitzat que tu cobraves menos...» [Dona treballadora. 1950]

Un dels empresaris amb el qual hem pogut conversar confirma que aquesta desigualtat salarial entre homes i dones era una realitat durant el franquisme i explica que, en aquell moment històric, existia un marc normatiu que establia aquesta diferència. El seu relat també posa en relleu com les tasques eren socialment atribuïdes en funció del gènere.

«No distingíem homes i dones, era maquinista, planxador, embalador, però tots cobraven... en el grau 1 o 2, no sé, està per grau, i cobrava lo mateix l'home que la dona, tot això m'ha estranyat a mi sempre... a partir dels convenis, perquè abans sí, quan la dictadura... no recorde com pagàvem els jornals... trobe que això venia de Madrid, del Ministeri de Treball: "Tots tant...". I les dones sí cobraven menos, eh?, sí... per llei, cobraven menos, venia de dalt, jo trobe que sí. (...) Els troqueladors eren homes, sí... els planxadors de sombreros eren homes tots... una dona carregar un camió, no... però un home sentat a una màquina, s'hagueren rist d'ell.» [Empresariat]

El marc normatiu al qual fa esment podria ser el *Fuero del Trabajo* (1938) i la *Ley de Contrato de Trabajo* (1944), els quals establien explícitament que el salari de les dones podia ser inferior al dels homes, basant-se en la idea que el sou masculí era

el que havia de mantenir la família, mentre que el de la dona es considerava complementari. A més, existien limitacions laborals per a les dones, com la prohibició de treballar en determinats sectors i l'obligació d'abandonar la feina en casar-se si eren funcionàries (la denominada clàusula d'exclusió per matrimoni).

No va ser fins a finals del franquisme i la Transició quan es van començar a eliminar aquestes barreres legals, tot i que la discriminació salarial de facto va persistir durant molt de temps. A mesura que el règim franquista començava a afluixar les seues polítiques en els anys 60 i 70, i amb la pressió dels moviments feministes i organismes internacionals, aquesta clàusula va anar desapareixent. A partir dels anys 60, algunes dones començaren a reincorporar-se al mercat laboral, tot i que amb moltes restriccions. El 1971 es va eliminar l'obligació formal d'abandonar la feina en casar-se en alguns sectors, però moltes empreses continuaren aplicant-ho de manera oficiosa. No va ser fins a la Constitució de 1978 quan es va garantir la igualtat jurídica entre homes i dones en l'àmbit laboral, prohibint aquestes discriminacions. Tot i la seua eliminació oficial, els seus efectes es van perllongar durant anys, afectant l'accés de les dones a carreres professionals, la bretxa salarial i les pensions.

5.4 Usos dels diners

«El jornal tot a casa.»

En el capítol 3 hem pogut veure que el treball de les dones joves en el sector de la marroquineria s'emmarcava dins de les estratègies econòmiques familiars de les classes populars de la comarca. De la mateixa manera, el salari que percebien pel seu treball no era concebut com un ingrés individual, almenys fins que no es casaven, sinó que passava pràcticament íntegra a l'economia familiar i era gestionat pels pares i mares, especialment per aquestes últimes.

De fet, moltes de les dones entrevistades remarquen que donaven el sobret amb el jornal a les seues mares, les quals eren les encarregades d'administrar eixe ingrés. En gran part dels casos, aquests diners es dedicaven a l'aixovar de les filles, de manera que aquestes ho recuperaven en certa manera en el moment de casar-se. Alhora, algunes d'elles expliquen la discriminació que suposava el fet que els ingressos foren gestionats per les famílies i dedicats a l'aixovar en els casos en els quals les dones no es casaven, qüestió que depenent de cada família s'intentava compensar de forma més o menys justa.

*«Perquè el jornal jo el donava tot a casa, tot, per a endesprés que pogueren comprar-me l'aixovar, que pogueren comprar les cortines o lo que fora per a quan et casaves, i els pares teu compraven açò.»
[Dona treballadora. 1950]*

«No res, li'ls donaves a ta mare i a ton pare! Tot, sí. Mai m'han deixat quedar-m'ho tot... hi han hagut que sí, però jo no... però com jo no m'ha casat mai, ma mare no m'ha donat mai un cèntim... i el

meu germà i la meua germana, com es van casar, pues sí que els ho van pagar tot i els van fer aixovar, però a mi tres llençols em vaen deixar... bueno i una part de l'herència, la casa, però que també m'ha tocat pagar-la.» [Dona treballadora. 1945]

«Jo li ho donava tot a ma mare, al pare no, però sabies que endesprés a l'hora de casar-te pues et feien l'aixovar... si no et casaves, pues no et casaves... jo he tingut una germana fadrina i suponc que també ho donaria a casa... después li varen comprar el cotxe, ojo, sí...» [Dona treballadora. 1950]

A més, moltes d'elles expliquen que sí que podien quedar-se amb una xicoteta part del salari, normalment la que corresponia a les primes o pagues extra que obtenien pel bon rendiment laboral. Aquests diners sí que els podien gastar de forma individual i, en molts casos, els destinaven a comprar-se roba del seu gust en botigues de municipis més grans com Dénia o Gandia, on podien accedir a peces més modernes.

«El sueldo, era pa ma mare (...) i endesprés lo altre, la prima, sí que te la guardaves. I jo me n'anava a Dénia, i ahí a la tenda de la entrà del Visquet, em comprava les cosetes que m'agradaven, clar, faldetes curtetes o cosetes, entonces estàvem primetes, pues... (...) Però dels dinerets de lo que passava del jornal, eixos dinerets ja et compraves roba, cosetes aixina.» [Dona treballadora. 1950]

«Jo li'l donava tot a mon pare, i mon pare em donava algo per als capritxos... el primer sueldo, ai què alegria, què alegria... era poquet però bueno, en aquell entonces no estava tot tan car com ara, era poquet però tota pedreta fa marge. Mira, mo crompàvem pintaungles, que mos agradava arreglar-mos, a les hores que teníem lliure les tendes tenien obertes, i mosatros mos compràvem coses, sí, a Pedreguer.» [Dona treballadora. 1955]

«Jo li'l donava a ma mare, però ma mare em donava vint durets totes les setmanes. (...) I a mi m'agradava comprar-me les calces de cristal, que entonces la que en portava, en portava i no les portaven totes. Les calces de cristal, com tota la vida havien sigut calces punt i això, quan vaen vindre totes les de París, que vaen portar tota la moda i tot això, pues ja es va fer la calça de cristal, que és lo que gastem hui, però entonces eren poquetes i m'agrà vestir bé. També mon anàvem a Gandia a comprar les sabates, la roba i navem ben vestides...» [Dona treballadora. 1947]

Tot i que quedar-se amb les primes i pagues extra sembla ser una qüestió prou generalitzada, no sempre succeïa en totes les famílies. El següent relat mostra un cas en aquest sentit, així com la limitada capacitat que tenien les dones per a poder accedir al salari generat amb el seu treball.

«I va haver ahí una temporà que mosatros que guanyàvem mil i pico de pessetes i jo estava ja an això de voler-me casar i tota la pesca, i li vaig dir a ma mare: "Mare, jo podria guardar-me els diners que passen de les mil pessetes, ja no de les set-centes no, de les mil i pico pessetes, jo me'ls podria guardar per a mi?". No va voler, i ja no li vaig dir mai res d'això.» [Dona treballadora. 1945]

En tot cas, era habitual que les famílies donaren una xicoteta part dels diners a les dones quan aquestes volien eixir a prendre alguna cosa amb les amigues, si bé també remarquen que era una època en la qual les joves eixien poc, no estava ben vist que anaren a bars i, si estaven festejant, s'esperava que fora l'home qui assumira les despeses.

«Sí, si eixies amb les amigues sí que et donaven algo... però com antes no eixíem tampoc, que no teníem cotxe ni teníem res... però algun dia compraves tramussos i cacaus a ca la tia Pura... però al bar no, antes no, les dones això era pecat... a missa sí, precis.» [Dona treballadora. 1941]

«A mi em donaven deu duros, i igual anàvem al cine... En temps lliure, pues feies llata... si hagueren vist una dona al bar, Mare de Déu... ara sí, però antes no (...) Mos compràvem laca a granel -rises- laca, portàvem una botelleta d'estes de xif-xif, la que en tenia, i compràvem la laca a granel i la colònia a granel, la botelleta tenia esprai i te l'omplien.» [Dona treballadora. 1945]

«Mos donaven una miqueta, pues és que en aquell temps amb no res -rises-, pues per fer-te una coca cola o lo que siga, però poquet perquè no eixíem molt la veritat, ni gastàvem tant en robes, era diferent, era una altra vida, un altre estil.» [Dona treballadora. 1955]

El relat de les dones més joves evidencia que aquelles que treballaren en l'últim període sí que pogueren començar a quedar-se amb una major part del salari per a les seues pròpies despeses i avançar així cap a una major independència personal i econòmica. Fou en un context històric en el qual el treball de les filles passà, progressivament, de concebre's com un recurs al servei de la família a entendre's com una decisió individual en funció dels interessos i aspiracions de les mateixes dones. A més, les reivindicacions sindicals i feministes foren permeant en el conjunt de la societat, contribuint al fet que les dones reivindicaren com a propi el salari del seu treball.

«El sueldo a casa, sempre hasta a muntó, muntó pac avant. Sueldo a casa i el cap de setmana em donaven diners, això era aixina. Jo vaig començar a quedar-me el jornal quicà... pues no sé, divuit o dèneu anys o quicà més... va arribar un moment que no donava el jornal complet i em quedava ja i no calia anar pac allà i pac ací, però sí.» [Dona treballadora. 1960]

«Quan jo era menuda, que anava a bordar barxes, no me'n recorde, però quan ja vaig començar a la fàbrica, a la setmana em donaven eixe sobret típic marronet, et donaven el sobre i com jo ahí ja em

menejava en un altre... lo que et dic del feminisme i ja... pues jo aplegava a casa i li donava el sobre a ma mare i me'n anava. Ma mare obria el sobre i dia: "Ui"... Clar al sobre posava lo que havia cobrat: "Ui, esta setmana falta algo...". I jo dissimulava. I a l'altra setmana, el mateix, i un dia sent que ma mare li diu a mon pare: "El sobre cada volta va a menos, ací passa algo..." -rises- No, mai em van dir res, mai. Els meus pares mai. I jo li dia a ma mare: "Jo vaig a treballar, jo m'alce a les set i quart, aplegue a les sis menos quart, jo...". En ma casa no he tingut mai problema.» [Dona treballadora. 1960]

«La veritat és que no me'n recorde, era en pessetes... Jo vaig ahorrar per a comprar-me una Vespino (...) Em va costar seixanta-set mil pessetes, una cosa aixina, i amb el Vespino pues no res, per a manejar-me, anar cap ací i cap allà. (...) És que en la meua època, era això, tocava el Vespino, jo no podia nar a cap de puesto, no podia nar a la discoteca, a cap de puesto, ni a festes. Casi totes les amigues mo'l vaem comprar, per lo menos cinc mo'l vaem comprar, i les altres naven de paquet.» [Dona treballadora. 1966]

Per últim, cal remarcar que l'ingrés d'aquestes dones joves va ser clau per a les economies familiars populars de l'època. En moltes llars, especialment en famílies nombroses que havien patit dificultats per traure endavant tots els seus fills i filles, el fet de comptar amb diversos membres treballant en les fàbriques multiplicava els ingressos domèstics. Tal com s'analitzava en el capítol 2, la Marina Alta vivia un procés de transició d'una societat eminentment rural i agrícola cap a una d'industrial —i, amb el temps, cada vegada més orientada al turisme i la construcció. En aquest context, el treball de les dones a les fàbriques de Pedreguer va ser decisiu perquè moltes famílies de classes populars, procedents de condicions de vida molt senzilles, pogueren accedir a formes de consum i a estils de vida fins aleshores difícils d'imaginar.

5.5 Seguretat laboral

*«Seguretat, res de res,
ni t'ho plantejaves.»*

Com s'ha analitzat en el capítol 4, les condicions dels primeres fàbriques i tallers en els inicis de la industrialització del sector eren molt precàries. Les dones treballaven en tallers improvisats instal·lats en cases antigues o riurals. Amb el pas dels anys i la modernització de l'activitat industrial, les fàbriques foren millorant les seues instal·lacions i optimitzant els processos productius, el que va tindre diferents implicacions en termes d'organització productiva i seguretat laboral. L'organització del treball anà avançant des de lògiques més artesanals, on els treballadors i les treballadores formaven part de tot el cicle de producció, cap a formes més industrialitzades, amb tasques més fragmentades, repetitives i pesades.

«Si tu fas lo que et manen, és avorrit, perquè ara mosatros, la persona que fea el bolso començava el bolso i l'acabava, que fea els fuellets, les cremalleres, montava el bolso, después el girava, totes les coses ho fea, una persona fea un bolso sencer. Però ja en fàbriques, per exemple, les fàbriques que feen gorretes, el que fa les aletes, fa aletes tota la vida o en fea, ara no sé, però la persona que fea això era: "rrrr...", tota la vida, totes les hores, fent un repuntet, és super avorrit. Mosatros sí que era bé perquè et trobaves més: ara posaves les cremalleres, ara les anelletes, ara no sé quantos... era diferent.»
[Dona treballadora. 1960]

Així i tot, com la majoria eren dones molt joves en les seues primeres experiències laborals i es donava una rotació

relativament freqüent de tasques, les dones recorden que desenvolupaven el seu treball amb satisfacció i il·lusió.

«Els primers dies la meua faena era súper monòtona, perquè era tot el dia plegant mantes d'ixes, però sí, estava contenta. I la que treballava amb mi era una bona peça, una tia molt... sí, al començament, bueno, al començament i sempre jo he tingut gust sempre d'anar a la fàbrica i he canviat cinquanta voltes de faena, però he tingut sempre gust.» [Dona treballadora. 1960]

«Cansà no, les faenes més cansaes quicà foren les de fer les caixes, ambalar, preparar els pedidos i les caixes, agarrar-les i porta-les cap ací i cap allà, això sí que era una faena de més pes, no?, que ho feen els ambalaors, però les altres faenes jo no les ha trobat pesaes, cap.» [Dona treballadora. 1960]

Més enllà del caràcter més o menys repetitiu de la feina, el relat de les dones entrevistades mostra que algunes de les tasques desenvolupades en les fàbriques tenien importants impactes en termes de salut, com ara efectes respiratoris (tos, mocs, mal de gola, afecció en pulmons...), cutanis (erupcions en les mans...) i neurològics (mals de cap, marejos...), amb algunes molèsties que continuen fins al present. Les tasques que recorden com més perilloses són aquelles que implicaven l'exposició perllongada a gasos provinents de pintures i adhesius.

«Jo feia faena a la encolaora... i no tenia res, només que lo de tirar la cola i tu pegar-ho... pues quan jo obria el pot em pegava un baf que me'n tenia que anar al bany, com si m'haguera bufat. No hi havien mascaretes, no res!, per això tinc la gola aixina que la metja m'ho va dir, tinc la gola feta una calamitat... a última hora sí que van posar i perquè el varen obligar, (...) el van obligar o si no el denunciàvem, perquè és que no es podia treballar allí, ni les xiquetes que teníem rodant tampoc...» [Dona treballadora. 1945]

«I res, sense guants... i clar que t'ho notaves, clar... que et picaven les mans, una amiga meua pobreta tenia prunyons, i ai... quan rabiava, perquè allò picava, allò és dissolvent.» [Dona treballadora. 1955]

«La encolaora trau un fumet aixina -imita una veu d'estar mig adormida- i les que estaven a la encolaora, com a norma general, no es mocaven, vale? Això vol dir que això resseca el nas, jo he tingut la gola tota la vida tocà, les que estaven a la encolaora es mocaven molt poc i si tenien mal de cap... però les que no estaven posaes que estaven un ratet... jo soc muntó mocosa i después tenia el cos... i una sequetat ací...» [Dona treballadora. 1966]

L'impacte negatiu en la salut de l'exposició a gasos es fa especialment palés en el fet que quan una treballadora es quedava embarassada era habitual que deixara temporalment de treballar en l'encoladora. Fins i tot, una de les dones fa esment de la mort d'una treballadora com un fet que, malgrat no estar directament relacionat amb la faena, li va fer prendre consciència dels riscos laborals als quals estaven exposades.

«La que estava en la encolaora, si es quedava en estado, fora d'ahí, saps què vull dir-te? Ella demanava no estar ahí, claro, en la encolaora i prenyà no. Hi havia mil puesto per poder-te canviar i no passava res, perquè és que t'ensenyaves a fer de tot. Va haver una, que eixa es va morir, no es deguera morir d'açò, però es va quedar en estado, no s'encontrava bé i havia estat a muntó de temps, abans de treballar amb mosatros ja havia treballat també a un altre puesto en la encolaora, i després quan va agarrar lo que va agarrar, va durar no res, saps?, i tenia trenta-sis anys, entonces... ahí dius, um... home!» [Dona treballadora. 1966]

Les dones refereixen també altres qüestions com males olors, sorolls i dolors musculars, davant de les quals havien de ser els mateixos treballadors i treballadores qui prengueren mesures de

protecció. En un context de falta de cultura de seguretat laboral i d'inacció per part dels empresaris, molts dels treballadors tampoc eren conscients de la importància de prendre eixes mesures.

«Tens que tindre una miqueta... quan ja fa rato que estas, no... i la pols, la pols que fan totes eixes coses que fa una pols, les rebaixadores, pffff... i la olor, eixa olor que fas quan arribes a casa et deixes la roba al pasillo i per la nit diu: “Açò què és?”, tu no teu notes, però quan has estat nou hores, pues et deixes la roba a un pasillo i pel matí notes el tufo que fas.» [Dona treballadora. 1966]

«El ruido també... lo únic que el últims anys em vaig posar auriculars i passava ja de tot, em concentrava en la meua faena, va haver dos o tres que mos vaem posar auriculars i au, passàvem de tot. Els auriculars per a la faena, no, els homes no se'ls hagueren posat tampoc, els homes, buf... els homes que treballaven allí eren cabotes, no se n'havera posat cap, igual que la carasseta.» [Dona treballadora. 1966]

«Una xica, que era de la meua edat, que diu que tots los dies havia de prendre antiinflamatori perquè l'esquena la tenia feta pols, però clar, és que tu no et menejaves encara que fora automàtic, allí estaves ruuum... i a lo millor havies de fer força amb los braços perquè no se te n'anara el bolso, però ja en la taula sí que et menejaves més, jo no, però sé que les esquenes sí.» [Dona treballadora. 1960]

Les dones entrevistades també fan esment a riscos més significatius, com màquines on, malgrat els mecanismes de seguretat existents, de vegada en quan els treballadors i les treballadores patien accidents.

«Les màquines estàs dret tot el rato, però no és pesat... home, n'hi ha perill però ahí ara n'hi ha una seguritat, quan jo parlava de les

troquelaores eren les del botó, ara són unes màquines tremendes i tens seguretat, es queda bloquejat i coses d'eixes... antes tenies que apretar els dos botons, però sempre n'hi havia algú que s'enganxava, no sé com ho feen, si ho feen aixina per avançar més. (...) Sempre hi havia algun accident que altre, ara hi ha més seguretat, la maquinària per lo menos.» [Dona treballadora. 1960]

«Sííí... n'hi havia qui s'enganxava el dit... a muntó xiques s'agarraven el dit en l'agulla de la màquina, lo únic més d'això, perquè lo demás no... la portaven al metge de Pedreguer i ja està.» [Dona treballadora. 1950]

La seguretat laboral va ser una qüestió que va anar evolucionant al llarg del temps. Des de les xicotetes fàbriques inicials on les dones portaven les seues pròpies eines de treball (tisoires, davantals...), es va anar avançant cap a fàbriques amb millors condicions. Tanmateix, es tardaren anys a aconseguir que les fàbriques proveïren el material de seguretat i, de fet, durant molt de temps foren les mateixes dones les que portaven els davantals per no dur la seua roba personal exposada i el material de seguretat que consideraren necessari (guants, maneguetes, protectors auditius o mascaretes), objectes que algunes d'elles encara guarden com a records de l'època.

«Al començament portaves tu el davantal, les estisoires i els manguitos si volies. Quan jo vaig començar portava les estisoires de casa.» [Taller col·lectiu]

«No res... quan gastaves cola algunes voltes -cof, cof, cof!- t'aufegaves i avant. Cadascú es portava el seu davantal, manguitos...» [Dona treballadora. 1940]

«És que no teníem... a vore, no eren males condicions de treball, però ni mascaretes... tot el material te l'havies d'engolir... aspall això la cola... Jo perquè tinc salut, osinos estaria feta una calamitat també

*perquè jo he estat a la cola, tota la merda... a la encoladora no volia anar ningú... i ningú de pensar en posar-se ni un mocadoret...»
[Dona treballadora. 1945]*

En tot cas, la majoria remarquen que durant els primers anys la seguretat era una qüestió que rebia poca importància, tant per part dels empresaris com dels mateixos treballadors i treballadores. Va costar temps i esforços aconseguir que les fàbriques proveïren amb mascaretes i guants, així com que realitzaren les formacions necessàries per a conscienciar els i les treballadores de la importància del seu ús.

«Va haver un moment que sí vaen començar a... mos vaen donar uns babies, i allí anàvem vestides totes iguals (...) però mascaretes i instruccions de seguretat, res de res, guapo... no, és ni t'ho plantejaves, no, no et plantejaves res.» [Dona treballadora. 1960]

«Mascareta, jo vaig ser de les que va voler mascareta, la demás gent no les volia però com jo patia de gola, me la vaig demanar, guants també, no volien però al final les vaig conseguir... no, no hi havien mascaretes i va haver una que va demanar mascaretes, i després vaig començar jo diguent que volia mascaretes i guants per a pintar, perquè és que m'havia de llevar els pantalons... després ho vaig tindre tot, pantalons per pintar, mascareta per a pintar... és en aquella època ningú demanava res.» [Dona treballadora. 1966]

*«Van vindre un parell de voltes unes persones que mos dien, mos feen una xarxa de seguretat però... dos voltes degué de vindre algú de seguretat, però poc més perquè els homes ni portaven sabates de lo que tocava ni portaven ulleres de lo que tocava... de seguretat i et feies un tall, et fees un tall... és que les màquines eixes que rebaixaven, si et despistaves... si tallava la pell, tu imagina't el dit.»
[Dona treballadora. 1966]*

També es feren habituals les visites de reconeixement mèdic, les quals se feien de forma periòdica en les mateixes fàbriques.

«Mosatros, dos voltes a l'any, anàvem a una oficina que teníem al costat enorme, mot bonica, i mos feien anàlisis, això sí, i a Pego encà no en feien i allí sí, anava el metge...» [Dona treballadora. 1948]

«Bueno, sí que venia la revisió mèdica.» [Dona treballadora. 1960]

Algunes de les dones fan esment també a com van anar millorant-se els espais de treball en termes ergonòmics, amb la instal·lació de taules de major altura que permetien fer la faena amb una millor postura.

«Jo, com estava a la taula, que estava plantà i la taula era alta, pa que no doblares tant la esquena, jo no m'ha cansat mai i les xiques que estaven repuntant, com feia tants anys que repuntaen, tampoc no... Lo de les taules vaen vindre els mecànics i mos ho vaen montar tot, i ja teníem les taules altes... jo trobe que a la fàbrica també altes, pa no estar doblà, unes taules que em veníen pel pit, jo que sóc menuda, i a voltes m'allargava i tot, ascampant les peces que anaves untant en cola...» [Dona treballadora. 1947]

Per acabar, el fet que les fàbriques comptaren amb plantilles majoritàriament femenines implicava conviure amb situacions relacionades amb la salut i la fisiologia femenina, com era el cas de la menstruació, que pot arribar a condicionar profundament el benestar i la salut de les dones. Aquestes circumstàncies, que de vegades podien generar incomoditat o vergonya, haurien requerit que els ritmes laborals s'adaptaren a les necessitats físiques de les treballadores, encara que sovint això es resolía de manera informal. Moltes dones recorden que, quan tenien la menstruació, se'ls ofería un got de conyac o de whisky com a remei per al dolor. De fet, encara avui es lliura una batalla judicial i social per a reconéixer no sols l'impacte de la

menstruació en la salut, sinó també altres etapes vitals, com la menopausa, que continuen sent invisibilitzades en molts àmbits de treball.

«Quan teníem la regla, ens dien: “Vols un conyaquet? O whisky?” (...) Jo quan tenia la regla era un dolor! I clar, pues et pujaven a la oficina i et donaven un conyaquet o el donaven el whisky o lo que fora per a que... I allí pues estaves un ratet hasta que et passava. T'ancontraves mal i clar, pues ja sabien que era... no es parlava com ara, perquè ara no té... un conyaquet et veen mal, aixina... después pues baixaves allí al comedoret o algo i estaves un ratet.» [Dona treballadora. 1950]

«A voltes venia un encarregat i fea: “Vaig al Bar Paco i et porte un conyaquet?” T'ho donaven enseguida, enseguida t'ho donaven. Jo li dia: “Per què?” Ai, t'ho notaven enseguida. I jo per què tinc que voler conyaquet?» [Dona treballadora. 1955]

5.6 Monitoratge del treball i maximització dels beneficis

*«Al final anava ja tot
més controlat.»*

A mesura que el sector va anar evolucionant des de lògiques més artesanes cap a una organització de la producció més industrial, també s'anaren implementant noves formes d'optimització i monitoratge del treball fet. En el primer període, les dones parlen d'una relació més propera amb els propietaris, encarregats i encarregades de les fàbriques. Aquestes eren gestionades per famílies del poble i la relació entre propietaris i treballadores es movia entre la familiaritat i el paternalisme. En el capítol 6 s'aprofundeix en aquesta qüestió de la relació entre encarregats, encarregades i treballadores des de la perspectiva dels diferents rols que hi havia dins la fàbrica en funció del gènere. En tot cas, les dones, en general, parlen d'una relació bona i de confiança amb els amos, tot i que també fan referència a propietaris o encarregats que actuaven de forma més estricta i controladora.

«També amb els jefes, a vore, eren jefes, no... ahí no hi havia... però tampoc, claro, en les fàbriques hi havien els jefes, després un encarregat, després un altre encarregat que és el que pegava el palo, -rises- el que apretava perquè feres la faena que se tenia que fer, però tampoc era... no me'n recorde de cap de problema.» [Dona treballadora. 1948]

«D'estar controlaes estàvem, perquè la jefa pujava i podia pujar per sorpresa, quan començàvem sobretot per les vespraetes que veníem

de dinar, a lo millor dic: “Ai, encà no arribarà”. I a lo millor estaves parlant amb la companyera però de repent, pum, pujava.» [Dona treballadora. 1955]

«Passaven totes per l'aro, era una cosa estricta, exagerà (...) Tenia una fàbrica... eixe eren bolsos bon, bons de pell bons i bolsos de molta categoria, molt bons, però eren molt estrictes i la dona, i anaven xillant i si vees a algú parlar era un escàndalo, vull dir, et renyaven i coses aixina.» [Dona treballadora. 1960]

A mesura que les fàbriques s'anaren modernitzant, anaren incorporant sistemes per controlar els horaris d'entrada, de les pauses i de l'eixida. Es comptava amb un sistema de fitxatge, el que permetia controlar que les dones no arribaren tard i acompliren les hores establertes, així com una sirena que avisava del final de la jornada laboral.

«A l'hora d'eixir teníem un pito, sí, tocava la sirena i sabies que ja... i enseguida les màquines, buuurruuum... paraven també...» [Dona treballadora. 1945]

«Jo sempre he passat per la màquina de ticar, i sempre ma'n recorde del número, perquè era el número tretze, sempre... una fitxa aixina quadraeta llargueta, rectangular i posava l'hora de matí i eixia l'hora que entraves, si te n'havies d'anar, tornaves a ticar i eixia l'hora a la que tu te n'anaves, i les hores es contaven les que treballaves. Un cartonet per semana, crec que era.» [Dona treballadora. 1950]

«Hi havien unes casilletes, jo és que ma'n recorde de la segona, que eren cent dotze persones, unes casilletes amb una fitxa i clack!, quan tu la posaves el rellotge havies d'estar a hora per a entrar i per a eixir. El renyaven, i et dien: “T'ho descontarem!”» [Dona treballadora. 1955]

Amb el pas del temps, es van anar implementant diferents mesures per optimitzar els processos productius i controlar el treball fet en tota la cadena de producció, amb l'objectiu principal de maximitzar els beneficis econòmics. Suposà un gir radical en les lògiques d'organització del treball i un canvi molt profund en el dia a dia de les treballadores. Dins d'aquesta transformació, ja s'han anat assenyalant qüestions com la modernització dels espais de treball, la construcció de menjadors dins les fàbriques o la implementació d'uniformes. A més, per a tindre més control sobre la cadena de producció es començà a cronometrar el temps dedicat a cada tasca i s'assignà un número a cada treballadora, de manera que si hi havia algun defecte es poguera localitzar el pas exacte on s'havia produït, la qual cosa suposà una quantificació del treball com mai s'havia vist abans.

«Vaen montar l'altra fàbrica i ja tenia un altre... aixina sistema de... com explicar-ho, pues el sistema de producció de fer bolsos era diferent, en cadena. (...) La garita, on estaven els modelistes, un senyor que també cronometrava la faena, sí, i pues estaven ahí i dien: “Pues, a vore?” Cronometraven tot, lo que gastes per a encolar, lo que gastes per a cosir els bolsos, però al final pues ahí anava ja tot més controlat, molt més controlat.» [Dona treballadora. 1955]

En algunes fàbriques també s'havia de demanar permís per a anar al servei i va arribar un moment en el qual es van instal·lar uns pilots que indicaven si el bany estava ocupat, els quals servien també per a controlar que les dones no hi passaren massa temps.

«Anar al bany no et dien res, lo únic que sí que vaen posar el pilotet, jo pense que també més que res per a que no t'alçares i tingueres que... però ahí ja li varen el trobar el d'això de que: “Caramba esta! Mira si fa rato que està el pilotet encés”. Però era una treballadora, els jefes, per lo menos a mosatros no mos ho han dit mai: “Teniu el

piloto massa...” No, la treballadora es fijava i dia que fulanita de tal, quan se n’anava ahí el pilot estava...” [Dona treballadora. 1950]

«S’encenia una llumeta rogeta, havia un pilot i tampoc no podies passar-te a muntó de temps allí dins, es vea si estaves a muntó rato... dies d’estos que pots estar malalteta de la panxeta, però mai, no recorde que hagen dit mai res. Però per a algo estava el pilot, per a que tu no t’alçares si estava ocupat... però estava prou controlaet, mos controlaven prou els encarregats.» [Dona treballadora. 1955]

«Però un pilotet a la fàbrica meua també en vaen posar -rises- i coles, naves a l’aseo i n’hi havia cola i amb el pilotet ja havies de mirar si estava verdet... això va ser un canvi sí.» [Dona treballadora. 1960].

A més, tot i que els homes podien fumar en les fàbriques, això estava prohibit en el cas de les treballadores, les quals buscaven les estratègies per a fer-ho sense que s’adonaren els encarregats i encarregades.

«Els homes sí que fumaven mentre treballaven, el que era fumador, fumava, perquè un home fumava puro, sempre estava fumant. I hi havia un altre home, que estava rematxant i estava fumant. (...) Les dones no, allí no, a lo millor si eixien de festa hi havia alguna que fumaria... aixina treballant, no.» [Dona treballadora. 1960]

«I els homes fumaven i les dones havien de fumar d’amagat a la fàbrica... perquè no estava ben vist, jo no fumava, però les fumaors fumaven al al quarto d’aseo, però els hòmens podien fumar....» [Dona treballadora]

També el disseny dels espais de treball i els sistemes de control de les treballadores anaren evolucionant fins a dificultar cada vegada més la possibilitat que les dones pogueren parlar entre si,

com es veurà amb més detall al capítol 7, dedicat a les relacions entre treballadores. Aquest procés va comportar una transformació profunda del dia a dia: passaren progressivament de desenvolupar la seua feina en espais més precaris però amb un marcat caràcter col·lectiu —on moltes dones compartien una mateixa taula, amb les màquines disposades enfrontades i relacions més properes i personals— a adaptar-se a instal·lacions molt més modernes, amb treball en fila, totes orientades en la mateixa direcció, sotmeses a un monitoratge molt més intens i amb més restriccions per a descansar i relacionar-se.

Capítol 6.

Treballs de dones, treballs d'homes.

La divisió sexual dins les fàbriques.

*«Homes en les màquines
cosint no n'hi havien.»*

Introducció

Una vegada analitzats els distints espais de treball —els tallerets, el treball domiciliari i les fàbriques—, i l'evolució funcional i física d'aquests, aquest capítol se centrarà a examinar com s'inseria la lògica de la divisió sexual del treball, pròpia del sistema capitalista, a l'espai fabril. Aquesta divisió no es basava en les capacitats o habilitats de les persones, sinó en la idea prèvia del que «havia» de fer cada sexe/gènere. Així, fins i tot quan les tasques assignades a les dones requerien la mateixa —o més— destresa que les dels homes, aquestes es consideraven menors, auxiliars o poc rellevants, la qual cosa es traduïa en salaris inferiors i menor reconeixement.

Aquest menysteniment del treball femení cal entendre'l en relació amb la desvalorització històrica del treball domèstic i de cures, atribuït «naturalment» a les dones: un treball donat per descomptat, poc valorat i separat del treball productiu, com si assegurar la continuïtat de la vida i la força de treball no fora una tasca essencial. Aquesta falsa separació entre les esferes del treball productiu i reproductiu —pensada per a amagar que les cures són, en realitat, un treball gratuït— ha servit per a invisibilitzar la seua importància i ha funcionat com un mecanisme per justificar la desigualtat de gènere també en l'àmbit laboral (Carrasco, Borderías i Torns, 2011).

La divisió sexual del treball no sols organitzava la producció, sinó que configurava un determinat imaginari social sobre les funcions i les capacitats de dones i homes que naturalitzava la subordinació femenina i legitimava la separació entre àmbits

productius i reproductius. Aquest imaginari resultava imprescindible per a la sostenibilitat del sistema capitalista, que es nodria del treball gratuït o mal pagat associat a les cures i a la reproducció de la vida. Aquest sistema artificial i les desigualtats que el configuren començaren a qüestionar-se justament durant les dècades en què se centra aquesta recerca, quan els moviments feministes emergents posaren el treball de cures al centre de la crítica social.

Fue la revuelta de las mujeres contra este tipo de trabajo durante las décadas de 1960 y 1970 la que desveló la centralidad del trabajo doméstico no remunerado para la economía capitalista, reconfigurando nuestra imagen de la sociedad como un inmenso circuito de plantaciones domésticas y de cadenas de montaje, en las que la producción de los trabajadores se articula sobre una base cotidiana y generacional. (Federici, 2013, p. 160).

A la indústria marroquinera de Pedreguer, aquesta realitat es va traduir en una organització laboral que situava les dones en determinats llocs de treball, sovint associats a salaris inferiors. En l'àmbit del treball als tallerets o a casa, aquesta mateixa lògica es mantenia intacta: el treball de les dones es considerava auxiliar o complementari als ingressos familiars, encara que en molts casos no fora així. Si tenim en compte que, dins les fàbriques, les dones podien arribar a representar fins al 80% de la plantilla, la qüestió salarial femenina, que fins aleshores havia estat una bassa d'oli, es convertia ara en un element de tensió creixent amb les primeres reivindicacions sindicals durant la Transició.

«Tota la mà d'obra, el 80%, eren dones, eh? Hi havia només un 20% aproximadament d'homes... Ha sigut sempre femenina, perquè la mà d'obra eren tot màquines de cosir, tot era maquinària, i entones antes els homes portaven les màquines pesades, no les màquines

lleugeres de cosir, era cosa de dones. Un home s'haguera assentat en una màquina li hagueren dit: "Ascolta, tu què fa ahí sentat?"».
[Empresariat]

«Entonces les plantilles dels anys de la democràcia en els nous convenis i en els augments salarials, eren del 17, 18, 20, 25% cada any, entonces clar, cinquanta persones dins de casa a un més del 25% de jornal, ho veem inassumible...» [Empresariat]

Des dels primers anys de consolidació de les grans fàbriques, durant la dècada dels cinquanta, moltes dones casades deixaven la feina fabril per dedicar-se exclusivament al treball reproductiu. Algunes, si volien continuar guanyant un jornal, optaven per «agarrar màquina» a casa o treballar en un talleret. Aquesta dinàmica es mantingué durant les dècades següents: encara als seixanta i setanta, moltes dones abandonaven la fàbrica en casar-se o en tindre criatures. No hi havia cap llei que les obligara, però sí unes normes socials profundament arrelades. La maternitat, la manca de serveis de conciliació i les expectatives imposades sobre el rol femení feien sovint inviable mantenir un treball estable a la fàbrica. Davant d'això, el pas al treball domiciliari o als tallerets esdevenia una via per continuar aportant ingressos i, alhora, una adaptació forçosa a un sistema que continuava assignant a les dones la responsabilitat principal de les cures i les tasques domèstiques.

Tant si deixaven la fàbrica com si hi continuaven treballant, la càrrega de les cures i de la llar continuava recaient igualment sobre elles. Aquesta situació —la doble jornada, tal com s'ha vist en capítols anteriors— no era una mera suma de feines, sinó un mecanisme estructural que limitava l'autonomia de les dones i perpetuava la seua dependència econòmica de la parella o del nucli familiar.

Aquest capítol abordarà com es feia palesa la divisió sexual del treball dins les fàbriques, quina distribució de tasques hi havia segons el gènere i com s'establia la jerarquia laboral. També analitzarà com influïa el fet de ser dona en la trajectòria laboral dins la fàbrica: quines oportunitats o limitacions implicava ser soltera, casar-se, tindre fills o reincorporar-se quan els fills ja estaven criats. No es tracta tant de revisar les opcions de conciliació —ja tractades al capítol 4— com d'aprofundir en com aquesta organització jeràrquica, basada en constructes de gènere, les expectatives socials i la mateixa estructura interna de les fàbriques travessaven les trajectòries professionals de les dones treballadores. Tot i que s'aborden aspectes com el matrimoni o la maternitat, no pretén fer-se una anàlisi exhaustiva, la qual cosa donaria per a un altre treball, sinó entendre com aquests moments vitals influïen en la continuïtat o interrupció del treball assalariat, i la incorporació a formes de treball desregulat.

En definitiva, veurem amb més detall com aquestes dinàmiques, que configuraven un circuit d'entrades, eixides i retorns al món fabril, són relatades, interpretades i ressignificades per les mateixes dones treballadores.

6.1 La fàbrica com a espai segregat.

Tasques, llocs i jerarquies.

Abans de començar a descriure l'organització del treball dins les fàbriques modernes, cal fer un pas enrere i recordar que, en els inicis de la producció de bosses a Pedreguer —quan els espais de treball encara es podien denominar «fabriquetes» i els materials eren sobretot fibres vegetals com el vímet—, el treball es desenvolupava en espais compartits i molt menys jerarquitzats. En aquelles primeres fabriquetes, lligades encara a un procés més artesanal, homes i dones podien compartir espais i tasques sense una divisió clara per gènere. El pas cap a la fàbrica moderna, amb el desenvolupament del sistema de producció capitalista, implicà també una reorganització simbòlica i material del treball, on les diferències de gènere es convertiren en estructurals. Recordem ací el que ens explicaven algunes de les dones més veteranes entrevistades.

«La mateixeta, la mateixeta faena... que bolsos de mimbre com mosatros els feien també els homes, después de punt de ganxo no hi havia homes, però de mimbre? Amb mosatros? N'hi havien més de deu!» [Dona treballadora. 1945]

«Venia un cosí meu... a aquells els cundia fer bolsos... però quan ja n'havia fet tres més que els altres, es deixava els bolsos, s'agarrava la bicicleta i se n'anava a pegar la volta pel poble, es despejava i tornava, i a fer més bolsos. No havia la obligació darrere, era una altra cosa... no és com ni punt de comparació a después.» [Dona treballadora. 1945]

Homes treballant en la Fàbrica d'Eleuterio Fornés.
1959. Font: Els Pòrxens.

Dins de les fàbriques modernes, en canvi, l'espai es trobava clarament organitzat per seccions, reflectint una lògica de producció industrial cada vegada més eficient i controlada, on la divisió sexual del treball es feia especialment evident en la distribució de les tasques. Encara que homes i dones compartien espai productiu, no ocupaven els mateixos llocs de treball. Les dones es concentraven en les feines de costura, encolatge, acabats i embalatge, mentre que els homes assumien les tasques associades a la força física o al domini tècnic. Ara bé, més que per una exigència real, aquesta assignació responia a una lògica de gènere: en un sector on l'activitat més visible i representativa —la costura— estava fortament associada a les dones, els homes tendien a ser destinats a feines que els mantenien al marge d'aquest àmbit considerat «femení». Així, se'ls adscribia preferentment a l'ús de maquinària (troqueladora, rebaixadora) o a funcions qualificades de «tècniques», com el tall o el disseny, reforçant una separació simbòlica més que no una divisió

fonamentada en criteris d'esforç o complexitat reals, com veurem a continuació.

«Els homes, màquines que rebaixaven la pell, les màquines que planxaven la pell... Però la majoria eren dones, la majoria de la fàbrica treballadora eren dones... Estaven des de que comences a encolar les peces i tot lo que doblaven, tot això eren les dones.» [Dona treballadora. 1955]

«Les ambalaors eren dones, les cosidores eren dones, als troquelaors eren homes, n'hi havia una xica però eren tots homes, els pintors eren homes... Les dones eren les taules de treballar a mà totes les cosetes i les màquines de cosir i les ambalaors.» [Dona treballadora. 1960]

A continuació, fem un recorregut, a partir de les entrevistes realitzades, sobre els distints passos de producció que envoltaven la fabricació d'una bossa de pell, assenyalant en cada etapa si eren homes o dones les que s'encarregaven majoritàriament de la feina. Com veurem, hi ha feines més ambigües que altres a l'hora de catalogar-les com a masculines o femenines.

En primer lloc, hi havia una tasca molt vinculada a la creativitat i directament relacionada amb el capital cultural o l'experiència prèvia de la persona: dissenyar els models de la bossa i preparar-ne els patrons. Aquesta funció l'assumia el modelista, un lloc de treball ocupat habitualment per homes. Tot i la llarga experiència de les dones de la comarca en la confecció de bosses i en la realització de composicions artístiques, aquest saber assolit a través de la pràctica no era reconegut ni valorat.

«Hi havia, primer els patrons, per a fer els models ho feien els xics, que es feien en un tauler d'eixos grans hi havia una planxa de zinc,

pues en una cuchilla se tallava la pell, tot, les anses, els forros, i això ho feien els xics.» [Dona treballadora. 1945]

De vegades, segons ens han explicat, la persona encarregada de dissenyar els models —també anomenada modelista— no era algú amb una formació específica en disseny, sinó algú que havia tingut l'oportunitat d'acumular experiència en aquest àmbit —una experiència sovint vinculada a viatjar a fires de bosses i a conèixer de prop les tendències del món de la moda. En molts casos, es tractava del mateix amo de la fàbrica o dels seus fills. Altres vegades, era una persona contractada de fora —habitualment procedent de ciutat— amb experiència en la producció de bosses i coneixements de disseny, que sí que entrava un poc més en l'àmbit més tècnic i de la formació reglada. Llocs, per tant, que exigien cert capital cultural o bé un accés directe en tant que propietaris —o familiars dels propietaris— dels mitjans de producció.

«El mateix amo fea els modelos, eh?, des del principi l'amo fea els modelos.» [Dona treballadora. 1945]

«Quan ja era la fàbrica més deixona [més nova], un d'estos que fan... xica... els modelos, un modelista, que va vindre de Dénia, un home que jo m'anrecordaré tota la vida, dia que ell era perfecte, ell no havia fet una cosa mal feta, ni una puntà, i mos portava, bueno! Valia més nar-se'n a casa (...) aquell home sí que mos va portar rectes, rectes, rectes de fer la cosa perfecta o et pegava un renyó de por i eren bolsos de pell (...) de quan en quan veies a aquell passejar-se per allí, era un senyor maloso an les persones, maloso, saps com és?, perquè jo dic que tot ser humà té dret a enganyar-se i més amb una màquina que hi ha una puntà a on no toca... ens portava per la calle de l'amargura. Era madrilenyo, vivien en Dénia, i venia impecable, era un home impecable, eh? (...) en la camisa, tratge i xaleco...» [Dona treballadora. 1945]

Hem entrevistat una dona que va arribar a Pedreguer amb un contracte de modelista —un cas excepcional— que començava a anunciar els canvis que, tímidament, emergien. Al seu lloc d'origen, s'havia format en patronatge de manera autodidàctica i treballant com a ajudant d'un modelista home. Va construir la seua trajectòria laboral dins les fàbriques identificant quines feines estaven millor remunerades i orientant-se cap a elles. Gràcies a això, aconseguí un contacte laboral que li va permetre accedir a un lloc de treball ben considerat com a modelista a Pedreguer. Però casos com aquest eren l'excepció. Les dones difícilment podien seguir un itinerari que els permetera acumular capital cultural i, per tant, accedir a llocs de treball millor remunerats. En bona part, perquè assumien la càrrega de les cures i les tasques domèstiques, cosa que els restava temps i energia. Una història, la de les dones, feta sovint d'aspiracions trencades abans fins i tot de poder-se imaginar.

«Jo pensava que seria una eixida, el que no volia tampoc era començar a treballar tan jove en una fàbrica i res més, entones jo em vaig ensenyar a fer patrons (...) hi havia dones que cobraven menos clar, les dones que estaven a les taules. Per aquells temps jo tenia millor sueldo que elles, també el modelista que jo ajudava tenia més que jo, l'encarregat de la fàbrica tenia més...» [Dona treballadora. 1945]

A partir dels dissenys, es feien els troquels per al tall de les peces i, a continuació, es tallaven les distintes parts de la bossa de pell. Aquest treball, que implicava l'ús de maquinària —encara que no fora especialment pesat—, era considerat tasca pròpia dels homes. També era majoritàriament masculina la secció on es pintaven les pells, una vegada repuntades.

«I quan baixaves pac a la troquelaora estaven els homes pintant an una pistola, que mai de la vida han gastat la mascareta, no sé els pulmons d'eixes persones com cabarien (...) les mantes que mosatros feem eren trossos de pell repuntaes, totes de diferents colors, de diferents tamanys, tot repuntat aixina, ho feen rectangular i después ells ho pintaven dels colors que tenien, quatre o cinc colors, negre, marrón, al salvatge que era un marrón més claret, el tang que era un color més claret i depén d'això pues li posaven el color a la pistola i pintaven i ho astenien, tenien una terrassa allí que ho astenien.» [Dona treballadora. 1960]

Home treballant amb una màquina de troquel o premsa hidràulica de tall. Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Treballador amb màquines troqueladores. Fàbrica Vicosta.
Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Home treballant en el procés de patronatge o preparació de peces. Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

No obstant això, hem recollit algunes excepcions de dones que ocupaven aquests llocs de treball. Quan preguntem com era possible que hi haguera una dona en aquell espai, cap entrevistada ens ho sap explicar amb certesa. Però el fet és que allí estava. Aquestes dones solen ser descrites com a «tremendes» o valentes, la qual cosa revela com es percebia que una dona ocupara un espai laboral reservat, en principi, als homes. A l'inrevés —homes assumint feines associades a les dones—, no n'hem registrat cap.

«El que feia el dibuix, feia el dibuix i feien uns troquels, i eixos troquels naven als homes per a què troquelaren la pell.» [Dona treballadora. 1966]

«Sí, la de Sagra era tremenda, sí. Que això no era muntó normal, però ella estava en tots los troquelaors i s'apanyava, no tenia ningú problema an... però bueno, ella ho sabia, allí... antropessaven an pedra, era molt bona (...) No sé com és que ella estava allí, no ho sé, perquè era l'única (...) Igual deguera parlar amb algú i la degueren posar, no sé. No requeria més força, estaves dreta tot lo dia en los troquels, posaves la peça, el troquel i agarraves la màquina i la posaves, i la màquina rodava i troquelava, posava totes les peces, mirar que no n'hi haguera cap de falló també... però no, més pesat no perquè la màquina rodava. No sé en funció de què es distribuïa la faena, però els troquelaors eren homes (...) Igual que homes en les màquines cosint no n'hi havien.» [Dona treballadora. 1960]

Una vegada tallades les peces, calia preparar-les i repartir-les segons la seua destinació dins la cadena productiva. Aquesta tasca de classificació i distribució solia assumir-se, generalment, per l'encarregada o encarregat de secció —una figura que podia ser tant home com dona— o bé alguna treballadora que, tot i no ostentar formalment aquest càrrec, comptava amb més

«categoria» o anys d'experiència i coneixia a la perfecció les diferents fases de producció.

«Eixes que saben més, que saben montar el bolso, tenen que fer feina de preparar-ho, saps? Havia una que preparava, quan portaves la caixa esta tot preparava, al puesto lo que anava a la encolaora, lo que anava a repuntar, lo que cada una fea.» [Dona treballadora. 1966]

Entre les tasques habituals hi havia l'encolat, que consistia a ajuntar o fixar peces amb cola. Era una feina principalment feta per dones i exigia molta destresa, ja que calia anar amb compte de no tacar cap trosset de pell; si això passava, la peça quedava inservible i la producció de la bossa havia de retrocedir.

«Era qüestió d'anar apegant. Elles m'ensenyaren, la xica que estava al meu costat, ella em dia: “Ahora estos son traseros... tens que posar la cola aixina, acá son delanteros, açò són les tapes...” i la cola ambruta i no se'n va, tens que procurar sempre que no isca fora del forro pa que no es veja el bolso brutet de cola.» [Dona treballadora. 1947]

De nou, com en el cas de les màquines troqueladores, en tasques com el rebaixat de la pell o la planxada —processos mecànics necessaris per a deixar la pell a punt per al cosit— predominava la presència masculina. Tot i això, hem pogut documentar algun cas de dona que exercia aquestes feines. Seria interessant aprofundir en què implicava, per a una dona, assumir tasques oficialment considerades pròpies dels homes.

«Els homes les màquines que rebaixaven la pell, les màquines que planxaven la pell, a lo millor també n'hi havia dones que feien algo de feina aixina però normalment la majoria eren homes que estaven fent eixe treball amb les màquines.» [Dona treballadora. 1955]

«La que rebaixava també eren homes (...) eixa també estava junt amb els homes, eixa era de Beniarbeig i la que rebaixava totes les pells, que la seua faena era rebaixar les pells, estava també an los homes.» [Dona treballadora. 1960]

En la secció de màquines de cosir i de repunt, eren clarament les dones les encarregades d'un treball meticulós i exigent, que requeria destresa i domini tècnic. Aquesta assignació no era casual, sinó que es basava en el fet que moltes ja tenien experiència prèvia, adquirida des de ben joves, cosint a mà o repuntant en petites tendes de modistes.

«Després, als dotze anys me'n vaig nar dos anys a cosir, a casa una modista. És que antes nàvem a cosir, hi havia quatre o cinc modistes a Pedreguer. Jo anava a casa de... la Serra... de la Tónica Serra, igual que les filles naen a casa sa tia, la Rosa... Artigues, també estava la Poca i la Naia (...) jo vaig nar dos anys a cosir, però... cobrava quatre pessetes a la setmana, t'ansenyaves a cosir però feia també coses i el pagaven quatre pessetes a la setmana. Ahí va ser el boom dels americanets...» [Dona treballadora. 1940]

Per això, semblava natural —i gairebé inevitable— que la tasca de cosir els corresponguera. Ara bé, tota aquella experiència acumulada, aquella pràctica constant que exigia concentració, precisió i cura —recordem que sovint treballaven amb pells de gran qualitat— no es traduïa mai en un major reconeixement ni en salaris més alts. Mentre que per accedir a llocs millor remunerats, com el de modelista, es valorava una formació específica o experiència en aquest àmbit, la perícia de les dones a la màquina de cosir no comptava com a tal. És un exemple clar de la desvalorització d'un saber fer considerat «femení». Per aquest mateix motiu, altres tasques de detall i acabat —com rivetejar vores, pintar anses o fer petits acabats decoratius— també requeien majoritàriament en mans de dones.

Dones treballant en les màquines de cosir. Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

«Feem una artesanía bonica, bolsos de cocodríl, de serp, de tot... i teníem un encarregat que mos ensenyava a com treballar això, perquè era un treball molt delicat.» [Dona treballadora. 1955]

«És que havíem anat a la casa la modista dos anys, i sabíem repuntar i perquè a ma casa n'hi havien màquines, saps com és?» [Conversa entre dues dones treballadores. 1940 i 1945]

«Jo tenia una màquina que era de braç, no és la màquina normal, és una màquina destapà, com si diguérem una màquina de sabater... i a mi em varen dir: “Tu vols màquina?” I jo dic: “Sí, a mi sempre m'ha agradat repuntar” i em vaen posar allí (...) com a mi m'agrada bordar ja de antes, pues... sempre, no tenia problema.» [Dona treballadora. 1948]

El reblat de les bosses i la col·locació de peces metàl·liques —com botons o anelles— era una tasca on predominaven els homes, possiblement per la seua associació amb l'ús de maquinària específica. Tot i això, també hem documentat la presència de dones en aquest lloc de treball en algunes fàbriques, cosa que evidència que, malgrat la segregació habitual, existien espais de frontera ocupats per dones que trencaven motlles i qüestionaven, amb la seua presència, la divisió sexual del treball.

«Els homes remaxaven també, els remaxes per a posar les anses, coses d'eixes. També hi havia, per exemple, en la fàbrica estava una companya amb el seu home, ells dos feen la mateixa faena de remaxar i posar l'anelleta i tot, i eren home i dona.» [Dona treballadora. 1955]

Un treballador ajusta els tancaments metàl·lics d'una sèrie de bosses de pell acabades. Anys vuitanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Quan la bossa ja estava muntada, calia revisar-la. Sovint, aquest control de qualitat es feia al lloc de treball de les dones encarregades d'embalar les peces. Consistia a repassar, netejar, tallar fils o corregir petites imperfeccions. Si es detectava alguna errada greu, la bossa havia de tornar a la secció corresponent per a ser esmenada. Per tal que aquest sistema funcionara, cada peça anava numerada: cada treballadora per la qual havia passat la bossa deixava la seua marca identificativa. Així, encara que part del procés estiguera deslocalitzat —en tallerets o a cases particulars—, si hi havia alguna errada, es podia saber qui l'havia feta o en quina fase s'havia produït. Dins aquesta tasca de revisió i control de qualitat trobem també les dones.

«A mi m'havien posat a embalar bolsos... quan les dones acabaven els bolsos, van a una taula que estava en mig i tu l'ambales. Però tu tens que mirar si les anses estaven bé, si el repunt estava bé, si la

cremallera estava bé... tot que estiga bé. I cada una tenia un número, perquè algunes eren del poble però algunes estaven fora treballant, entonces estava tot numerat, si estava mal el posaves en una caixa i quan acabaves li ho posaves per a què l'arreglara...» [Dona treballadora. 1951]

Si tot era correcte, es passava a l'embalatge: embolicar la bossa, protegir-la i preparar-la per al transport. També s'hi podien afegir detalls com espills a l'interior o petites carteretes a joc. Aquesta tasca era assumida principalment per dones, mentre que el maneig de les caixes i la gestió del magatzem posterior quedava, majoritàriament, en mans dels homes.

Tot aquest complex engranatge fabril estava coordinat per les encarregades i encarregats, responsables de la distribució de la feina, la gestió dels materials i el control dels terminis. En aquest cas, trobem tant homes com dones exercint aquest paper, que ocupava un lloc destacat dins la jerarquia laboral, per damunt de la resta de tasques que acabem de descriure. Sovint, aquest perfil combinava la coordinació i la supervisió amb feines manuals que contribuïen a agilitzar el procés productiu. En el cas de les dones encarregades, aquestes tasques podien incloure treballs tradicionalment atribuïts als homes, que elles acabaven assumint —encara que de manera esporàdica— dins la dinàmica de la fàbrica.

«Si em fea falta algun cartó de fondo o alguna cosa ho tallava amb la cizalla, si fea falta alguna coseta i hi havia una troquelaora buida, pues igual també ho troquelava... o rebaixar la pell, per exemple, n'hi havien coses que es té que rebaixar perquè si no no es pot cosir perquè és massa gorda, pues també la rebaixaora també l'he tocat.» [Dona treballadora. 1960]

El perfil de l'encarregat o encarregada era, sens dubte, complex. En molts casos es tractava de persones situades entre la pressió

d'acomplir la seua tasca seguint les directrius de la patronal i, alhora, de mantenir el contacte directe amb les treballadores i treballadors, cosa que podia generar sentiments oposats: ser vistes amb respecte o amb recel, segons el cas. A mesura que la producció es va anar especialitzant i les fabriquetes més artesanals donaven pas a fàbriques més industrialitzades, el control sobre el procés productiu també augmentava —i amb ell, la pressió sobre la figura de l'encarregat o encarregada. Aquesta persona podia optar per intentar conciliar les demandes dels amos amb les necessitats de la plantilla, o bé alinear-se totalment amb les exigències patronals, que, per molt que es vulga matisar, entraven en conflicte amb els interessos de les treballadores i treballadors.

*«Jo vaig arribar a conèixer cinc encarregats en quinze anys, tots eren bons, lo únic que al final, pues tots tenen problemes, tenien problemes perquè els amos volen una cosa, l'encarregat té que fer-ne una altra i arriba un moment que els encarregats rebenten. Els encarregats cobren més, claro, és que es paven un marrón...»
[Dona treballadora. 1966]*

*«Lo de ser encarregat d'una fàbrica, jo, lo de portar-ho tot avant, és molt pesat, perquè... i damunt és que clar, també és que la pressió de tots els que roden, els de les oficines, els dels jefes que volen que això isca en hora, tu veus que no ha entrat el material que... vull dir, és muntó complicat, jo eixa faena la trobe... que tots diuen: “Ei, ser encarregat”, però encarregat tela marinera perquè ho té que portar tot avant, els materials, si aquells no han fet el bolso, i ara ha eixit esta remesa de bolsos que estan mal fets, que els repuntets se n'han anat, ja no pot eixir eixe pedido... eixa faena de lligar-ho tot és complicat mentalment, és lo que crema, per mi em va cremar això, lo demás és... tu vas fent coses, vas fent faena, lo que et manen...»
[Dona treballadora. 1960]*

«Quines coses canviaria? No ho sé, si parlem de persones pues sí, canviaria alguna, perquè hi ha persones que tu les ensenyes i quan ja li donen el mando, et fan a tu passar per l'aro... però calles i punto. Jo no m'he barallat mai amb ningú, però... ella la vaig ensenyar jo i mira... quan la van posar d'encarregà es va pujar als núvols.» [Dona treballadora. 1945]

Treballadores cosint; treballador revisant i empaquetant bosses acabades. Al fons, l'encarregat de secció supervisant el treball de l'equip. Fàbrica Vicosta. Any 1987. Font: Els Pòrxens

Finalment, la part de gestió i administració, situada a les oficines, era un espai més mixt, on treballaven tant homes com dones gestionant comandes i atenent clients. Este àmbit no ha estat abordat en profunditat en la recerca, ja que, per l'amplitud de l'objecte d'estudi, es va optar per centrar les entrevistes en dones que havien treballat en els espais de producció directa. Tot i això, en els records de les entrevistades, les oficines apareixen

com a espais físicament separats i jeràrquicament diferenciats respecte de la fàbrica. Eren, senzillament, dos mons a part.

«Però no es barrejava la gent, no, no, les de la oficina estaven baix, no... a més, a l'hora d'asmorzar les oficines entraven a les nou i mosatros asmorzàvem a les nou, elles acabaven d'entrar a la faena i mosatros fea una hora i mitja que estàvem fent faena, les oficines no s'han mesclat mai (...) a part de pujar algun contracte per a firmar o això, no teníem molt de contacte.» [Dona treballadora. 1960]

Tot i que hi havia presència de dones en aquests espais i que el seu paper era rellevant en tasques d'administració o d'atenció a clients, quan es tractava de les mateixes funcions administratives, els homes solien percebre salaris més alts i ocupar llocs amb més pes en la presa de decisions o en la coordinació. Així ho explica una de les dones entrevistades, que va arribar a conèixer de prop ambdós àmbits:

«A l'oficina sí que n'hi havia homes i dones, però sempre allí, sí, sempre n'hi ha hagut una miqueta més de cobrar més als homes, a l'oficina n'hi havien categories també, però jo no recorde si cobraven més a l'oficina que mosatros al taller, trobe que no, bueno, per lo menos jo vaig estar als dos puestos i no em vaen pujar el jornal per estar en la oficina -rises-.» [Dona treballadora. 1960]

En l'àmbit comercial de la fàbrica, una figura destacada era la del viatjant, habitualment un home, encarregat de portar les mostres, visitar clients i captar comandes. Aquesta figura era clau en la relació entre la fàbrica i el mercat.

«Allí anaven els representants i s'enduïen les mostres que volien.» [Dona treballadora. 1951]

Oficines de la fàbrica Juan Gilabert Fornés «Moll». Anys cinquanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Oficines de la fàbrica Juan Gilabert Fornés «Moll». Anys setanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Oficines de la fàbrica Mirfor, 1978. Font: Els Pòrxens.

Oficines fàbrica MARPON. Anys vuitanta aproximadament.
Font: Els Pòrxens.

Un altre espai feminitzat era la sala de mostres, on s'acabaven i es revisaven les bosses de mostra destinades a la presentació davant de clients potencials. Les peces havien de quedar impecables i, sovint, passaven per les mans de dones encarregades de cuidar-ne els detalls, afegir elements decoratius o fer-ne els últims retocs. A més, en aquest espai es feien proves per comprovar la viabilitat del model, el temps de producció i els materials necessaris. Tot aquest treball pràctic formava part del procés d'escandallar les bosses —una tasca tècnica i de valoració econòmica que, pel que sabem, acostumava a estar en mans dels encarregats o responsables de producció, habitualment homes—, amb l'objectiu d'establir el cost de fabricació i fixar el preu de venda. Les dones podien assumir, doncs, la cura i la perfecció de les peces per a la seua presentació als clients, mentre el càlcul dels costos i la viabilitat del model solia recaure en mans dels encarregats o responsables de producció. La sala de mostres era també l'espai on es rebia els clients i es formalitzaven les comandes.

«Quan acabava d'embalar, pues em posava a decorar (...) uns bolsos que feen de pell pal Corte Inglés, era una pamela i un bolso, i n'hi havia que fer roses. Jo vaig començar a fer roses, al sombrero i al bolso, i l'encarregat va vindre i va dir: “Qui ha fet este bolso?, que vinga a la oficina”, i jo dic, ui mare... i vaig pensar pues no passa res, jo me'l quedaré i ja està pa mi... i em va felicitar i em va dir que estava molt bé. I després vaig començar allí, em vaig quedar allí a la sala de mostres, a fer mostres, que és quan va el bolso al taller ja la mostra l'has feta ací dins, i tu proves com està, mires totes les pegues, els problemes que té... allí feien les mostres per a lo que tenia que ser el mostrari per a què la gent el comprara, allí anaven els representants i s'enduïen les mostres que volien. I els que compraven, pues ja començaven a fer-los.» [Dona treballadora. 1951]

Finalment, també trobem dones treballant als magatzems de les fàbriques, espais imprescindibles dins la dinàmica productiva. Podien estar situats dins la mateixa fàbrica, però també s'ubicaven en edificis annexos o en cases velles reconvertides per a aquest ús. Era allí on s'acumulaven les pells i totes les peces necessàries per a confeccionar els diferents models de bosses. Les dones que hi treballaven tenien la responsabilitat d'organitzar els materials segons les referències de les comandes, preparar els elements corresponents —cremalleres, brotxes, anses...— i distribuir-los a les taules de treball, on començava la cadena de muntatge. A més, també s'encarregaven de descarregar els camions carregats de pell, tasca no sempre reconeguda com a pròpia de dones. Una d'aquestes treballadores ens ho explicava així:

«L'almacen estava a una casa, d'enfront de la fàbrica que havien fet. Allí pues es fa tota la marroquineria, els brotxes, les cremalleres (...) a tu al portaven al bolso i entonces la referència: la cremallera de tant, l'ansa si té metxa, tot això pues quan a tu et passaven els pedidos, què n'hi havien, vint-i-cinc bolsos?, pues miraves la referència, vint-i-cinc brotxes, i tot açò ho tenia que posar a punt per a elles, per a ascomençar al bolso. I después quan arribava la pell, descarregaves la pell an los camions: de cocodrilo, de serp, de ternera, de napa, de tot... moltíssima olor... prou forteta, a mi m'agradava la olor. Vaig estar prou de temps en l'almacen, però después ja va vindre una classe de... feen ja bolsos un poc més barats, vaen portar moltes màquines de repuntar i em vaen passar a ansenyar-me a repuntar.» [Dona treballadora. 1955]

Cal dir que, a mesura que avançaven els temps, alguns llocs de treball començaven a desvincular-se —encara que de manera parcial— de l'assignació rígida per qüestió de gènere. És el cas d'una de les dones entrevistades més joves, que recorda haver

passat pràcticament per totes les feines dins la fàbrica, també rebaixant la pell i troquelant.

«Tens que aprendre a fer de tot. Pues la primera setmana no va ser molt bonica però em va agradar. Va haver un problemilla amb uns bolsos i vaig tindre que posar crema Nivea a tots els bolsos, per davant i per darrere i después passar-los per un drapet. Pues que la pell es veu que no estaria ben curtida i van eixir unes taques (...) i después passar-los per una màquina en calent i ja els bolsos van tornar en si. Em vaig passar una semana posant crema Nivea als bolsos. Después ja vaig fer de tot, els homes tallaven la pell, havien uns que dibuixaven els patrons, els altres... les xiques rebaixaven la pell, pintaves, troquelaves, repuntaves... de tot, jo he fet de tot, menos repuntar que no he repuntat massa, que com havien massa repuntaores, jo no.» [Dona treballadora. 1966]

La cita anterior mostra clarament que les dones podien arribar a fer pràcticament de tot dins la fàbrica, trencant parcialment amb l'assignació rígida de tasques per qüestió de gènere. Ara bé, aquesta mobilitat funcional es produïa de forma voluntària? O responia sobretot a les necessitats i lògiques internes de l'empresa? I si es donava, comportava millores salarials o de condicions laborals? Quines eren les categories existents i com s'hi accedia? Aquestes preguntes ens porten a indagar en la lògica interna del sistema de categories i en els límits —sovint estrets— de promoció per a les dones treballadores. Les entrevistades descriuen com funcionava aquest sistema i quins nivells hi havia. En teoria, el conveni de la marroquineria establia unes categories pensades per garantir una certa equitat i traçar un itinerari d'ascens. Però, en la pràctica, la trampa solia estar en el temps: podien passar anys abans que es reconeguera oficialment un canvi de funció, i amb ell, la corresponent millora salarial.

«Jo vaig començar, però vaig estar una pila d'anys d'aprendiz, no em pujaven de cap de classe. Comences d'aprendiz, després era... ajudanta, després hi havia de tercera, segona i de primera categoria. Cada categoria tenia un jornal, pujaven una miqueta el jornal. Encara que estaves en la fàbrica i estaves en plantilla, passaven anys, eh? No et pujaven de seguida de categoria, no. És que era... tu anaves fent, i anaves fent, i anaves fent... i el jornal el tenies com al principi. I encara que ja sapieres fer les coses, no, no et pujaven, no. Quan volien ells. Jo vaig estar un muntó d'anys, ahí.» [Dona treballadora. 1960]

La mobilitat dins la fàbrica existia, sobretot, condicionada per les necessitats de producció i la jerarquia establerta. El canvi de tasca no solia ser fruit de la voluntat de la treballadora ni d'una promoció interna, sinó de la conveniència de l'empresa: si calia cobrir una baixa o reforçar una secció, es traslladava alguna dona d'una faena a una altra. Aquestes reubicacions no implicaven necessàriament una millora de categoria ni un reconeixement salarial.

«Jo he fet de tot, menos repuntar. Després vaig estar en les oficines també, tres mesos, que com no m'agradava, en aquella època em quedava moltes vegades afònica i els dillunsos era terrible de pedidos, i no podia parlar (...) he anat a repartir faena, he anat a acompanyar al uelo [amo de la fàbrica]: “fes això... fes lo altre...”. He fet de tot, jo feia la faena a lo millor de tres o quatre, que si hagueren tingut tres o quatre cada una haguera tingut una faena, jo tenia que fer les quatre i aixina ells pagaven una, saps que vull dir-te? Però que a mi no em sabia mal, a mi m'agradava... però clar... Jo vaig a aplegar a arreplegar dones de Verger amb un cotxe, érem cinc dones (...) vaig estar a muntó d'anys putejà, tinguent que alçar-me més matí, nant a arreplegar-les i després, si arribava tard, a llamar-me l'atenció, però si arribava tard perquè n'hi havia cola a la carretera, jo no podia volar, arribàvem al semàfor ahi a

les Ventes i la cola arribava al súper Aguilar, no podia fer filigranes.» [Dona treballadora. 1966]

Només en el cas de les dones que assumien el perfil d'encarregades es podia percebre una millora salarial en canviar de tasca, però sovint anava acompanyada d'un augment de la pressió i de les tensions laborals.

Grup treballadores de la fàbrica de Pedro Costa Fayos, «Manotes», al pati interior. 1956. Font: Els Pòrxens.

Pel que respecta a la distribució espacial interna de les fàbriques, ja hem comentat a l'inici que els primers espais de producció no s'assemblaven gens a les fàbriques modernes. Les fabriquetes —com ja hem vist al capítol 4— eren espais més aviat improvisats, sovint ubicats en cases velles o magatzems habilitats per a l'ocasió, on l'organització del treball seguia una lògica gairebé artesanal. En aquests entorns, la separació física, però també de tasques, per gènere, era menys rígida.

«Hi havia un casup, un casup no, una nave llargueta, i ahi dins fèiem la faena, que és lo de l'ADIMA, al mateix puesto que està ara l'ADIMA.» [Dona treballadora. 1940]

Amb el temps i a mesura que la indústria es modernitzava, les fàbriques esdevingueren espais molt més compartimentats i especialitzats. La divisió sexual de tasques es traduïa també en una organització física del treball: l'entrada de material i la seua preparació en el magatzem; la secció de troquelat; les àrees de rebaixat i pintat; les taules de muntatge, on es cosien les peces; i les zones d'acabat, embalatge i revisió. En alguns casos s'habilitaven seccions específiques per al treball amb pells fines, com la de cocodril o serp, que requerien un tractament més delicat.

Dones treballant. Fàbrica Vicosta. 1987. Font: Els Pòrxens

També hi havia espais complementaris com la sala de mostres o el menjador, on les treballadores portaven el menjar de casa i compartien els descansos. Finalment, trobem les oficines, sovint aïllades de l'espai productiu i amb horaris diferenciats, cosa que accentuava la distància simbòlica entre els càrrecs

administratius i les treballadores del taller. Juntament amb les oficines, hi havia els despatxos dels i les propietàries i les sales de reunió, on se celebraven reunions i s'atenien clients. Aquesta arquitectura no era només funcional, sinó també simbòlica: delimitava jerarquies, reforçava els rols de gènere dins l'estructura productiva i permetia un control molt més eficient dels i les treballadores.

Tot seguit, reproduïm una cita de com era una fàbrica, durant els anys de màxima producció.

«Entraves i estaven els homes, els troqueladors, tota una filà gran de troqueladores que hi haurien huit o deu, i treballaven els homes allí baix. De les troqueladores es podia passar a l'altre costat, a l'ambalatge, però l'ambalatge de tancar caixes, vull dir, el puesto on arreglaven els pedidos (...) hi havia un montacargas per a pujar dalt directe a la taula d'embalatge d'agarrar bolsos i omplir-los de paper (...) arreglar el bolso per a la venta, posar el paper dins, tallar tots els filets, pegar una mirà a vore si n'hi havia algun fallo o algo, posaven en una bolseta i anaven posant-ho en unes caixes. Això hi havia una taula i hi haurien pues... una vintena de dones rodant la taula, una taula baixeta i totes allí i anaven omplint les caixes. Hi havia gent encarregà d'agarrar les caixes i baixar-les baix an el montacargas i baix ja es col·locaven en arreglo a pedidos (...) i dalt estava l'ambalatge i anaves a parar a les màquines de cosir, que hi havia tres filaes de màquines de set o huit en cada filà, màquines normals de repuntar i después estaven les rivetejadores, que són unes màquines de braç, que fas l'acabament del bolso. En eixes màquines n'hi haurien també una trentena en total i al costat de les màquines n'hi havien unes taules, quatre taules que n'hi havia gent sentà a la taula que era pues posar els clips, posar els adornos, apegar les cosetes, totes les coses manuals que no són de repuntar del bolso, que porta molta faena això, pues lo del repuntar i lo del ambalatge era tot una nave gran que es separava i anava a la

cabineta del modeliste. Oficines grandíssimes, s'entrava per un altre puesto, hi havia despartament nacional i departament estranger. Al telefonista que estava només s'entrava, despatxos de director i de tot això, baix estava tot això. Después pujaves unes escales dalt i estava la sala de mostres, que era el puesto que recibien als clients i tenien totes les mostres noves i escandallaven els bolsos. En l'oficina a soles ací n'hi havien vint persones, que era a muntó exagerat, eren eixos moments de gran poderio en les fàbriques de Pedreguer. El menjador, quan tu pujaves l'escala, si tiraves pac a la dreta estaven allí les taquilles i la ticaora, si tiraves a l'esquerra, n'hi havia un menjador prou gran an piques d'ascurar i neveretes.» [Dona treballadora. 1960]

En definitiva, la fàbrica era un espai on la divisió sexual del treball segmentava no sols les tasques, sinó també les oportunitats. La classe treballadora havia de vendre la seua força de treball, però les dones, a més, es veien abocades a acceptar feines menys reconegudes —ni menys pesades ni menys complexes— i sense perspectives d'ascens, més que no pas l'antiguitat o l'opció de ser encarregada. Aquesta separació reforçava les desigualtats pròpies d'un sistema que combinava jerarquies laborals, gènere i control social. Les poques excepcions només servien per a confirmar la norma d'un model que perpetuava les lògiques patriarcals i capitalistes.

Tot plegat, no sols condicionava l'estructura del treball dins la fàbrica, sinó que també marcava —com veurem tot seguit— les trajectòries laborals de les dones al llarg del seu cicle vital: l'entrada, la permanència, la sortida i els retorns al món fabril.

6.2 Entrar, eixir, tornar.

Cicles de la vida laboral femenina.

*«Endespués arriba l'hora de
jo casar-me, i em diu l'amo:
“Clar, era precis casar-te...”»*

Ja hem vist al capítol 4 com, en casar-se, moltes dones seguien un itinerari marcat per un sistema de rols de gènere normatiu, hereu de la involució patida durant la dictadura. Per comprendre aquest patró, cal recordar el que s'ha analitzat al capítol 3 entorn de l'entrada de les dones al circuit fabril. Aquesta incorporació massiva no es pot entendre al marge de les jerarquies i expectatives socials que definien quines tasques corresponien a les dones i quines als homes. La necessitat de mà d'obra durant els anys seixanta i setanta va convertir les xiquetes que acabaven l'escolaritat obligatòria en mà d'obra cotitzada, fins al punt que, el mateix dia que deixaven l'escola, ja hi havia persones que les buscaven per a treballar.

Les dones fadrines es consideraven el perfil ideal per a la fàbrica: joves, sense càrregues familiars i amb prou empenta física per a fer oblidar la duresa de les llargues jornades laborals. Curiosament, moltes de les entrevistades —sobretot les més majors, que visqueren la transició de les fabriquetes a les fàbriques més grans i modernes— recorden aquella etapa com un moment vital alegre i joiós. Sovint, subratllen com a factor clau el fet d'estar acompanyades d'una quadrilla d'amigues, amb qui

compartien tant la feina com les estones de relació i complicitat. En realitat, era precisament aquesta energia pròpia de l'edat allò que feia suportable la precarietat de les condicions laborals. Moltes recorden aquells anys com una etapa bonica, viscuda en la frontera entre la infantesa i la vida adulta, gairebé com un joc, perquè estaven juntes i perquè aquella vitalitat té la capacitat de transformar les obligacions en comboi.

«Mon anàvem a un puesto que feen fusta a demanar els fondos, al bolso porta un fondo de madera (...) i una volta mon vaem anar totes a demanar els fondos, totes garraes del braceo, allò era festa, mitjan matí, en va caure una i vaem caure totes, érem xavales totes, érem joves, ahí no n'hi havia cap de casà (...) El nostre amo no mos renyava molt, perquè mosatros procuràvem... mosatros feem faena eh?, feem faena...» [Dona treballadora. 1945]

Aquesta etapa, sovint curta, era com una mena de transició abans del matrimoni, moment en què s'esperava que les dones abandonaren la feina per dedicar-se a la família i a les cures, sobretot en tindre criatures. Des del punt de vista de les lògiques empresarials, el fet que una dona jove —que ja havia adquirit certa experiència a la fàbrica— deixara la feina en casar-se generava una mena d'ambivalència. D'una banda, podia considerar-se una pèrdua, perquè s'havia invertit temps en la seua formació i adaptació a les tasques productives, i més en aquells anys en què es requeria molta mà d'obra per a la producció de bosses. En aquests casos, la fàbrica podia permetre una certa flexibilitat horària, com eixir per fer el dinar. D'altra banda, en moments de crisi del sector fabril, quan l'empresariat començava a mirar cap a la deslocalització, aquestes eixides es podien rebre amb alleujament.

«Anys 50 i 60, havien de cuidar als xiquets i entonces ja estava clar: “aquella es casa, collons, una menos.”» [Empresariat]

«Lo que em vaen dir és que quan una dona es casava, això estava regulat, que se'ls donava opcions... tu podies continuar an eixe horari que tenies o inclús m'han dit que se'ls donava la opció d'anar-se'n a casa a les dotze, perquè com tenien tanta falta de mà d'obra, se'ls donava eixa opció d'eixir una hora antes per a fer el dinar, perquè estaven molt obsessionats amb la mà d'obra femenina (...) i per tant, des del punt de vista dels empresaris amb els que jo he parlat, no els interessava que elles s'ho deixaren, els interessava que continuaren treballant, el que passa és que tu ja saps que quan venen els xiquets... i entones, es veu que hi havia regulat que se'ls donava una x quantitat de diners pel motiu del casament i elles pues paraven de fer faena, però... ja et dic, tindria que mirar-ho perquè els empresaris els feia molta falta mà d'obra femenina i no volien prescindir i més quan tenien una treballadora que sabia fer-ho, perquè ahí també n'hi ha una altra, quan entraven els havien d'ensenyar. Per què a Pedreguer tots saben repuntar a màquina? Pues per eixe motiu, perquè tots, tots, de pares a fills es transmetia...» [Historiadora]

«Mosatros érem cinquanta, estàvem ascomençant a buscar alternatives a la mà d'obra cara, que s'encaria, les importacions són molt més barates, no crea problemes (...) entones nemon a Xina a vore què hi ha, no? Nem a Xina i ascomencem a vore les primeres llums de productes acabats, molt ben fets a un preu, vamos, era... de risa, no? Entones lo que els faltava als xinos era tecnologia, ells ho feen molt bé però els faltava disseny (...) tenim una cosa bona, la dona entones quan es casava se n'anava de la fàbrica, no és com ara, no?, Només es casava la dona ja sabies que perdies la treballadora i ella sabia que se n'anava a casa...» [Empresariat]

«Més que res solteres, sí que anava alguna que estava casada però era major o a lo millor pues no tenia fills, però les casades és que no podien anar-se'n a una fàbrica si tenien tres o quatre xiquets i per a traure algo de apoyo pues feien la faena a la casa. Al mateix temps que feien un bolso pues feien el dinar, cuidaven als fills...amb tres xiquets no pots anar a la fàbrica, i cuidar als fills, i fer el dinar i atendre a l'home i tindre'l content, que és el que passava.» [Dona treballadora. 1948]

Com vivien les dones aquest fet? Com una renúncia voluntària o obligada? Com un acte normal, sense necessitat de qüestionament? El que es desprén de les entrevistes mostra que, per a moltes dones, deixar la fàbrica en casar-se es vivia com un fet assumit i normalitzat dins la lògica social de l'època. No era una decisió lliure, però tampoc sempre es percebia com una imposició directa. Sovint responia a una combinació d'obligació social, normes imposades per l'entorn o per la mateixa parella, ara esdevingut «marit». En alguns casos, les dones ho acceptaven resignadament i actuaven seguint unes expectatives interioritzades, com si fos «el que tocava». També hi havia qui ho recorda com una decisió pròpia, tot i que sovint s'hi barregen justificacions posteriors i matisos contradictoris.

«Et pagaven cinc mil pessetes i te n'anaves a casa, allò era una cosa normal, normal, normal, no insisties, era aixina: “Andespués, ja vorem”. I jo portava faena a casa, no vaig parar de fer faena a casa, però era una llei posà pel mateix poble seria, perquè el meu home va començar als catorze anys a estar assegurat, i hasta que es va jubilar va estar assegurat i ha treballat sempre en fàbriques a Jesús Pobre i a Gata, i això no va passar, ací hi havien unes fàbriques que eren aixina, la llei era eixa i avant (...) Però el sistema de “et cases, pues te'n vas a casa i avant”, és que ni calia mirar si en tenies deu i te'n faltaven tres... a mi em faltaven dos mesos per a cobrar...» [Dona treballadora. 1940]

Les dones donaven per fet que casar-se implicava abandonar la feina, perquè això era el que havien vist sempre. Ara, en perspectiva, moltes ens expliquen que realment no saben donar-li un sentit concret a eixa decisió. De vegades, el relat inclou el desig de continuar treballant, però també apareixen elements com el cansament, que matisen aquesta voluntat. Encara que els relats no són unívocs —hi ha desig de continuar, expressió de penediment per no haver-ho fet, justificacions posteriors i al·lusions a l'esgotament acumulat per anys de treball—, tot plegat no són vivències individuals deslligades, sinó que mostren també un patró estructural.

«En aquell entonces eren los tiempos del cuplé, saps?, i què passa? Que el meu home em va dir que no, que no volia que anara, i jo volia anar, clar que volia anar, jo volia continuar anat, i ell em va dir: “No dona, no això...”. I em sap mal no haver seguit, saps? Sí, jo m’ho vaig deixar pa casar-me, i m’anrecorde que va vindre un xic i em va dir: “Tria’t el bolso que vulgues, te’l fas que te’l regalem”. Segurament ho farien a totes...» [Dona treballadora. 1948]

«M’ho deixe jo perquè anava a casar-me i el meu home diu: “Ara tens que treballar allí?”. I no vaig tornar. Pues tenia igual, la veritat... estava un poquet cansaeta, eren molts anys, però bueno, si haguera tornant no m’haguera sabut mal. La meua amiga hasta que es va casar també. És que tornaven poques, saps? Bueno, les de Pedreguer sí que tornaven, alguna sí que tornava, però jo no.» [Dona treballadora. 1955]

«Jo... pues anava a casar-me, seria al setanta-sis o setanta-set... pues no sé per què me la deixe, no m’havia plantejat jo anar més a la fàbrica, el meu home no... vaem dir: “Mos casem”, i jo em deixava la fàbrica i au... era normal, no ho havíem parlat, jo i totes feen igual...» [Dona treballadora. 1950]

Fins i tot quan la decisió era presa per iniciativa pròpia, no podem sinó interrogar-nos sobre com d'allargada era l'ombra de les normes socials interioritzades. Però volem insistir en aquest punt: les dones, sota el sistema patriarcal i capitalista, no poden —podem— ser enteses com a cossos que interioritzen i actuen de manera automàtica. Al contrari, prenen decisions i actuen dins dels marges establerts, exercint la seua agència i buscant estratègies que els permeten afirmar-se com a subjectes. Quan una dona explica que va «decidir parar» en quedar-se embarassada, ho fa des d'aquesta cruïlla complexa entre voluntat pròpia i pressió social, entre la iniciativa personal i l'ombra persistent de les expectatives col·lectives.

«Perquè jo em quede en estado, i ara per Sant Bonaventura pare i ja no torne més a la fàbrica. Perquè jo decidisc parar. Ara después... ara no, però antes ja et dic jo que quan et casaves et donaven cinc mil pessetes i era... el despido, diguem, ja después ja anaves perquè volies...» [Dona treballadora. 1945]

A mesura que passava el temps, i gràcies també als inicis de les reivindicacions feministes, els límits que havien condicionat les trajectòries vitals i laborals de les dones començaven a ser qüestionats i a modificar-se. Cada vegada eren més les dones que deixaven la fàbrica no en casar-se, sinó en tenir criatures. D'altres, en canvi, podien continuar-hi treballant perquè disposaven de condicions reals per conciliar. Aquesta conciliació era possible gràcies a xarxes de suport —formades, probablement, per altres dones— i perquè començaven a posar-se en marxa serveis com les escoles infantils, la qual cosa reduïa la dependència de les xarxes familiars i facilitava la permanència a la fàbrica després de la maternitat. A Pedreguer, una de les dones entrevistades recorda que van ser les mateixes famílies qui, davant la manca de serveis públics, van impulsar una escola infantil autogestionada. Experiències com aquesta

—nascudes de la necessitat i l'organització comunitària— van ser, més endavant, assumides per les administracions públiques.

«En la nostra fàbrica, la veritat que muntó companyes meues es vaen casar i ja està, no vaen tornar, però el meu cas no, jo vaig estar allí treballant hasta que vaig tindre al meu fill, de fet quan el colp d'estat, el 23-F, jo estava treballant (...) jo encara vaig treballar, hasta dos setmanes antes de tindre al meu fill, empaquetant...» [Dona treballadora. 1955]

«Si volies continuar, continuaves, hi ha alguna que s'ha casat i ha continuat, sobretot de Pedreguer, de les de fora no crec, bueno jo que recorde no. Però les de Pedreguer es casaven i continuaven allí treballant.» [Dona treballadora. 1950]

«Vaig entrar en la directiva d'una guarderia que havia aquí, que era l'única de la comarca que n'hi havia, que la gestionaven els pares i les mares. Estava en les escoles velles, que és la Casa de Cultura, i... es dia la guarderia -rises- (...) va estar muntó anys, que eso era... jo trobe que en aquells temps, no... per ací no n'hi havia ninguna. Els pares pagaven a les mestres, se cobrava... jo ja tenia dos filles, entonces estava en la directiva, i anava ja introduint-me en la vida del poble.» [Dona treballadora. 1948]

Recurrent els diferents itineraris laborals, amb les seues entrades, eixides i retorns, hem sentit parlar de dos casos probablement singulars i especialment significatius pel seu contingut simbòlic i de ruptura: d'una banda, dones fadrines; de l'altra, dones que no havien tingut criatures. En ambdós casos, el fet de restar al marge dels rols de dona-muller i dona-mare els permetia continuar treballant a les fàbriques fins a la seua jubilació. La seua presència en l'espai laboral, pensem, devia ser realment poc habitual en un context en què la feminitat hegemònica s'associava a la maternitat i al treball reproductiu, i

representava, en conseqüència, un desafiament que tensionava la norma social imperant. Una altra línia oberta per a aprofundir.

«En el cas de dones fadrines, clar, jo conec una que sí que anava a la fàbrica, i eixa tindrà la seua pensió.» [Dona treballadora. 1948]

«Crec recordar que la majoria érem totes solteres sí... Hi havia una dona casà i ella no tenia fills, va adoptar después un xiquet ja més major, però crec que era la única casà, les altres ja érem solteres.» [Dona treballadora. 1960]

Dins l'etapa vital del matrimoni i la criança, com hem vist, existia l'opció de treballar des de casa o en un talleret, modalitats que facilitaven la conciliació entre les obligacions de cura i el treball assalariat. Una vegada passat aquest període vital marcat pel casament i, habitualment, per l'arribada d'infants, algunes dones tornaven a l'espai fabril quan les criatures ja eren més majors i disminuïen les necessitats immediates d'atenció. També hi havia dones que s'hi reincorporaven després de molts anys, quan els fills ja feia temps que havien marxat definitivament de casa, però que havien estat també tenint cura dels seus pares i mares, sogres o altres familiars. Aquest era també el cas de moltes dones vídues, per a les quals la reincorporació al treball remunerat era sovint una necessitat econòmica. En aquests retorns a la fàbrica, moltes vegades les dones més majors assumien tasques específiques, com per exemple a l'embalatge. Les cites següents reflecteixen precisament com les trajectòries vitals de les dones estaven profundament travessades per les responsabilitats de cura, que no es limitaven a la criança sinó que s'estenien al conjunt de la vida familiar.

«Les majors, quan tenien els xiquets criats i tota la història, pues totes les ambalores i tota la taulà grandíssima eren tot dones majors, perquè ja no tenien xiquets i... el terme mig dels xiquets i això són les màquines a casa.» [Dona treballadora. 1960]

«Ma uela era viuda quan va començar a anar a la fàbrica i embalaven, i amb ella hi havien dones casades, a lo millor la majoria eren viudes o ja majors, que tenien els fills criats i ja no necessitaven fer dinar, eixa dependència dels fills amb los pares.» [Dona treballadora. 1960]

Aquesta organització sexual del treball, marcada per una divisió funcional i simbòlica dels espais i de les tasques, no només delimitava qui feia què, sinó també amb qui es compartia el dia a dia. Enmig d'aquesta estructura jerarquitzada, les treballadores trobaven maneres de generar vincles, complicitats i formes de suport mutu que donaven sentit a la quotidianitat i sostenien la vida dins —i fora— de la fàbrica. És en aquest terreny, més relacional i comunitari, on ens endinsarem a continuació.

Capítol 7.

Relacions entre treballadores.

Vincles dins i fora de la fàbrica.

*«Si una no acabava la faena,
l'altra l'ajudava.»*

Introducció

Al llarg del temps, la producció industrial a Pedreguer va evolucionar des dels primers tallers rudimentaris, on els espais eren reduïts i compartits, fins a fàbriques més modernes amb àrees diferenciades i processos productius optimitzats i controlats. Aquests canvis en l'arquitectura i organització dels espais no només van transformar la manera de produir, sinó que també van incidir en les relacions entre les persones que hi treballaven. A mesura que el treball es feia més fragmentat i vigilat, les oportunitats per conversar, compartir bromes o cantar es van reduir, i la sociabilitat va haver de trobar altres espais i moments per expressar-se.

Aquest capítol explora aquest univers de relacions, que s'articulava tant dins com fora de la cadena de producció. D'una banda, les converses, bromes i cants compartits entre dones, que convertien la faena en un espai on també s'esmicolava la diversió i el suport mutu, malgrat la duresa de les condicions laborals. D'altra banda, les trobades als trajectes en autobús, als menjadors o a l'aire lliure durant les pauses per a esmorzar i dinar, moments carregats de vida que suposaven un respir. També hi tenien lloc les interaccions amb els homes —tant companys de feina com propietaris—, en un terreny on es combinaven la col·laboració, el festeig, les tensions i, de vegades, les actituds masclistes o abusos de poder.

Finalment, el capítol posa la mirada en com moltes d'aquestes relacions van transcendir l'àmbit laboral per convertir-se en amistats duradores que, en alguns casos, encara perviuen. A través d'aquest recorregut, veurem com la sociabilitat femenina a la fàbrica va ser alhora un espai d'alegria i també de resistència, capaç d'alleujar les exigències del treball i de generar un sentit de comunitat que forma part essencial de la memòria col·lectiva de les dones treballadores de les fàbriques.

7.1 Sociabilitats durant la feina

*«Se cantava i se reien
molt les dones.»*

En les primeres fabriquetes, on les condicions materials eren molt precàries, les diferents fases d'elaboració d'un producte sovint convivia dins un mateix espai reduït. Les dones començaven a treballar molt joves —pràcticament sent xiquetes— i, en general, les relacions entre elles eren molt bones. Aquell ambient, marcat per la proximitat física i la complicitat quotidiana, es recorda com un temps de jocs i rialles, especialment durant el temps que els propietaris s'absentaven.

«Estaven allí baix, totes garraes del braceo, allò era festa, mitjan matí, i pujàvem totes agarraes del braceo, en va caure una i vaem caure totes -rises- érem xavales totes, érem joves, ahí no n'hi havia cap de casà... hi ha anècdotes de que mos hem divertit.... si eixies mig hora antes, demà de matí quan plegaves et dien: “T'has perdut lo bo...”. Molt bon ambient. Molt! Darrere la nau hi havia metlers, hem juat a bous també, pujant dalt dels metlers...-rises-.» [Dona treballadora. 1945]

També hi havia complicitats inesperades, com la d'aquell home que avisava les treballadores quan s'acostava l'amo, disfressant l'advertiment amb un fragment de sarsuela.

«Una nave llargueta, i ahí dins féiem la faena (...) bueno, i teníem a un home, que era una bellíssima persona, que sabia que quan venia l'amo havia de xiular, cantava una cançó, cantava sarsuela, era... la dona era cantaora de sarsuela i ell també i quan trobava que

mosatros feem festa i l'amo venia, aquell: "Aaaaah...", mos cantava un trosset de la òpera, i mosatros ja feem bolsos però com unes dones. Teníem eixa sort de tindre a este home allí.». [Dona treballadora. 1945]

Sempre s'ha escoltat la ràdio dins els espais de feina, tant en les primeres fabriquetes com, més tard, en les fàbriques modernes. La diferència és que, en els primers temps, les dones podien esplaïar-se més mentre treballaven. Moltes recorden com, en aquella època, era habitual que la música acompanyara la jornada i, sobretot, com les més joves vivien la feina de manera més lúdica i distesa, mentre que les de més edat l'afrontaven amb un to més seriós.

«Música sí, sí, "Cada canción un recuerdo" -rises-, cantaven sempre les mateixes cançons, sí, teníem música. Sí, pels altaveus, hi havia un sistema. La de València, emissora de València. N'hi havien que sí que cantaven mentre feen faena, però totes...clar, eixos programes tots los dies canten lo mateix, però ui, això era sagrat, si va haver alguna intentona de canviar d'emissores, no, no, sempre la mateixa. Intentones de "Podíem provar una altra cosa", però no, havia de ser "Cada canción un recuerdo."». [Dona treballadora. 1960]

«Ai, molt bé. És que quan eres joves a tot t'acoples. Les dones majors volen fer faena i si et portaves bé posaven la ràdio, no m'anrecorde quina emissora era... i estàvem contentes i felices, elles em manaven la faena i estàvem contentes, llevat de... dos eren casaes, les altres érem fadrines, l'ambient era bo, era molt bo, donava gust treballar en elles. N'hi havia un parell de dones que cantaven, jo no, jo no he sigut mai cantaora.». [Dona treballadora. 1966]

En eixe primer període era habitual que les dones parlaren entre si, compartiren xafardeigs i acudits. Amb el temps, es va estendre també el costum de telefonar a les emissores per dedicar-se

cançons, així com de gastar-se bromes entre elles, animant la faena amb moments col·lectius de diversió i «burrera». Cal remarcar que aquest tipus de relacions es donaven en una etapa inicial, abans que les lògiques industrials modernes acabaren definint l'organització i el funcionament de les fàbriques en les dècades següents.

«A la primera fàbrica sí, perquè eren tableros d'eixa manera que estava tota la gent, era treballar més en tablero i a muntó cantar no, però comentar sí, perquè enseguida, vull dir-te, sobretot dilluns que a lo millor havies eixit: “Com t'ho vas passar? Has eixit?”, o cosetes del poble... es parlava nivell de tot, o de dinars perquè havien dones que eren casades que venien a treballar i a lo millor: “Ai, tinc que anar a comprar...”. Es parlava cosetes aixina. Cantar? A voltes n'hi havien homes que, an la ràdio, no és que cantaren però tenien la ràdio posà i si esta cançó t'agrà pues t'enganxaves a cantar-la.» [Dona treballadora. 1955]

«De que fulanita ha demanat esta cançó i coses d'eixes, eren cançons dedicaes, demanaven dos cançons cada persona...i mosatros teníem una també, una dona muntó, muntó beateta, que estava justet an una súper descarà de la Xara, que era total i aquella dona es pasava tota la vida resant, i era l'època del “Ja t'aime mais non plus”, (...) i la de la Xara fent animalaes i aquella dona, pobreta, la fea patir, patia més an ella, después se venien a bé, però quan li agarrava el puntet a la de la Xara, aquella dona li costava la pell.» [Dona treballadora. 1960]

«Ahí a la fàbrica també cantaven, sí, però totes no, sempre cantava la mateixa (...) jo no he cantat mai, t'ho dic (...) posaven una emissora que seria Ràdio Dénia, perquè una volta vaig tocar jo demanant una cançó i les cantaven. Hi havia una o dos màxim que cantaven. Jo vaig cridar una volta, per burrera, per dedicar-los una cançó, però després em vaen llamar l'atenció i ja no vaig tocar

més... em vaen llamar l'atenció perquè -rises- vaig cridar i es va sentir dalt a les oficines, la tenien posà la ràdio eixe dia i jo vaig tocar demanant la de José Luis Aguilé, eixa de quina lata el trabajar.» [Dona treballadora. 1966]

Grup de treballadores al terrat, amb mostres dels productes. Fàbrica Pedro Costa Fayos «Manotes». 1951. Font: Els Pòrxens.

El temps per gaudir de la música també —encara— es compartia amb la religió. A la fàbrica, la ràdio sonava de fons i les cançons, de vegades demanades expressament per les treballadores, es combinaven amb altres rituals més antics, com el res col·lectiu del rosari. Aquesta convivència entre modernitat i tradició formava part de la quotidianitat laboral i, lluny de viure's com a elements incompatibles, s'entrellaçava en una mateixa escena.

«Cançons, érem les duos dinàmiques de Pedreguer, perquè a la ràdio només demanàvem mosatros el Dúo Dinámico... ens diem les Dinàmiques de Pedreguer o una cosa aixina... les fans del Dúo Dinámico. Saps què féiem també? Passàvem el rosari tots los dies sense parar de fer faena... tú no sé si saps el rosari, però és una cosa que al passes, i allí hi havia un xica que és com mosatros de major, i esta senyora que era la més sabuda d'allí, resava el rosari però cadauna fent faena, els bolsos no els soltàvem, fea: “Primer coro de ángeles... Dios te salve María... Segundo coro de Ángeles, Dios...”, hasta déu, això era una desena, ja passàvem a la segon.» [Dona treballadora. 1945]

Més enllà de l'edat o del caràcter, el lloc de treball i la tasca desenvolupada també condicionaven la possibilitat de parlar o cantar durant la faena. Algunes operacions requerien una gran precisió i obligaven les treballadores a concentrar-se plenament per evitar errors. En canvi, en els tallerets, on el control per part dels empresaris era menor, era habitual que les dones cantaren mentre treballaven en grup.

«De vegades les dones que estaven a les taules cantaven, no sempre clar, depenent del treball que tingueres... hi havia faenes que podies cantar i altres que tenies que estar molt concentrà per a no estropear un bolso, però sí, se cantava i se reien molt les dones, els homes no tant, però les dones se reien molt, se contaven les seues coses... jo no, perquè no estava junt amb elles... però l'ambient que

recorde era de rises i de passar-ho bé, de cantar... Però on més cantaven era en els tallerets de les cases, que ahí passaves per les cases i senties que cantaven cançons de Pedreguer... és quan estàs cosint a les màquines t'entren ganes de cantar, no sé per què, però com no has d'estar tant concentrà.» [Dona treballadora. 1948]

«Mosatros allí cantàvem prou, mos posàvem la ràdio i cantàvem i les que estaven a taula podien parlar, jo no perquè estava a la màquina clar, si estàs en una taula i hi han tres dones pues estàs amb elles i pots parlar, no és perquè no parlava, perquè si jo volia parlava, però... hi havia una de Pedreguer, “De Pedreguer a la Xara”, i mosatros la cantàvem seguit, és que els de Pego érem un cas no teníem vergonya de res, no sé si ho portem mosatros -rises- i cantàvem de Pedreguer a la Xara i es rien, es rien i els encarregats també.» [Dona treballadora. 1948]

Com s'evidencia en els relats anteriors, en els primers temps era habitual que les treballadores pogueren parlar, cantar i divertir-se mentre feien la seua feina. Les tasques es combinen amb moments de música, històries compartides i acudits. Amb el pas dels anys i la transformació del sector, l'organització del treball es va fer més rígida, augmentaren les exigències de producció i el marge per a la conversa es va anar reduint.

«Teníem una ràdio i un home a tot hora cantava, a tota hora cantant... i moltes cançons que mos posàvem, podíem parlar però si te'n passaves ja venia l'encarregat a dir-te que callares. La meua amiga llegia un llibre i me'l contava al sendemà el que llegia, perquè a mi m'agrà molt llegir i ella llegia un llibre que li havien regalat, ma'n recorde que era un llibre de Xina, i tots els dies li preguntava: “Conta-m'ho”. I xarràvem, sí, però mosatros teníem l'encarregat davant i sempre es quedava mirant-te, no volien que parlares molt... però parlàvem.» [Dona treballadora. 1955]

«Cantàvem, totes les cançons del poble, de Pedreguer a la Xara, aquella “Por esa calle que entramos”, cantàvem de tot, antic, el que les nostres mares cantaven... El nostre amo no mos renyava molt – rises– perquè mosatros procuràvem, mosatros feem faena eh?, feem faena perquè guanyàvem prou diners.» [Dona treballadora. 1945]

La mateixa arquitectura i disseny dels espais de treball també van anar canviant amb el temps. Les noves fàbriques, pensades per maximitzar el rendiment i reduir els temps de producció, incorporaven disposicions que, de manera implícita o explícita, dificultaven la sociabilitat entre les persones treballadores. Així, els moments de conversa o distensió compartida es van anar reduint fins a arribar, en alguns casos, a la prohibició de parlar durant la faena, no només perquè el control i la vigilància havien augmentat, sinó també perquè la mateixa configuració i distribució de l'espai ho dificultava.

«Vaen montar l'altra fàbrica i ja tenia un altre sistema de... com explicar-ho, pues el sistema de producció de fer bolsos era diferent, en cadena i vaen posar les tauletes per a que mosatros no xarràrem, perquè si estaves en un tablero pues a lo millor xarraves una miqueta.» [Dona treballadora. 1955]

«En la nova no tant, no tant, teníem música però tant de com la primera no, no es cantava tan fort.» [Dona treballadora. 1955]

«Lo de xarrar era prohibit, vale? Entonces mosatros si teníem l'ancarregat propet no parlàvem de res, només sentíem –plum– la porta que se'n anava. Pues és que no sé què és millor, perquè si deixes que les persones estiguen normal igual treballen millor, que no paren a xarrar quan te'n vas, saps què vull dir-te? Aquella era estricta, però als jefes i això no... de xillar i renyar-mos i coses d'eixes no.» [Dona treballadora. 1960]

Dones treballant. Fàbrica MARPON. Anys quaranta-cinquanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Dones treballant. Fàbrica MARPON. Anys quaranta-cinquanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Dones treballant. Fàbrica PEYMA. 1964. Font: Els Pòrxens.

Dones treballant, Fàbrica Vicosta, 1987. Font: Els Pòrxens.

Tot i que totes les dones guarden un record molt positiu d'eixa època i descriuen la relació entre les treballadores com molt bona, això no impedeix que emergisquen històries que mostren que a vegades també es generaven tensions i conflictes entre elles, el que es considera normal després de tants anys de faena compartida.

«Mals rollos? Per desgràcia sí... no molt a sovint, però sí. Perquè és que l'anveja és molt roïn... era entre les de la faena, que no era perquè fores d'un poble o altre, en totes les faenes ixen mals rollos, que una no troba bé, que pensa que ho sap fer millor que tu, després xarra de tu per darrere, això és a tots els puestos. (...) Sí, bé, és que eixos que treballaven fea trenta i pico d'anys que treballaven allí, sempre n'hi ha algo, perquè sempre n'hi ha algo, però és que al final en eixos trenta anys te tens que acostumar a portar-te bé per a portar un nivell de calitat bé i estar tranquil.» [Dona treballadora de la Sagra nascuda en 1966]

Companyeres i companys de la fàbrica d'Eleuterio. Anys seixanta aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Treballadores i treballadors. Fàbrica PEYMA. Any 1964
aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Companyes de la Fàbrica Juan Gilabert Fornés «Moll». Anys vuitanta
aproximadament. Font: Els Pòrxens.

Per últim, cal remarcar com eixa bona relació entre les treballadores, en alguns casos, es traduïa en estratègies de solidaritat i suport mutu dins la fàbrica. Aquestes pràctiques, sorgides de manera espontània, permetien afrontar col·lectivament les condicions establertes pels propietaris i facilitar la feina quotidiana. Entre altres, era habitual que, si una treballadora es veia endarrerida o necessitava absentar-se momentàniament, alguna companya l'ajudara a completar la tasca.

«A mi m'agradava molt anar a fer faena, l'ambient de les fàbriques... m'encantava l'ambient, hi havia molt de companyerisme entre les dones, clar, per anar al servici tenies que demanar permís, entones en això les dones eren molt solidàries les unes amb les altres, hi havia solidaritat entre les dones, que és el que sempre ha hagut, si una no acabava la faena l'altra l'ajudava, a mi això m'agradava.» [Dona treballadora de Pedreguer nascuda en 1948]

7.2 Els moments compartits al voltant de la feina

«Era tot una festa.»

Més enllà de les relacions que es teixien durant la llarga jornada laboral, resulta molt interessant posar la mirada en com els trajectes en autobús des dels pobles a les fàbriques, així com les pauses per a esmorzar i dinar, eren moments clau de relació entre treballadors i treballadores.

Per una banda, en el capítol 3 s'explicava com les treballadores que venien de fora de Pedreguer viatjaven cada dia des dels seus pobles en furgonetes o autobusos, moltes vegades pagats i coordinats per les mateixes fàbriques. Les dones entrevistades recorden aquests desplaçaments quotidians de forma molt positiva, com moments de diversió i intensa sociabilitat femenina. Moltes començaven a treballar sent encara molt joves i deixaven la feina en casar-se i tindre fills/es; per això, els autobusos reunien sovint quadrilles de xiques que vivien el trajecte com una experiència que trencava la rutina diària i reforçava els llaços entre companyes.

«Mosatros mos alçàvem a les sis i mitja, per ahí. Mon anàvem a la replaceta i allí pujàvem vint dones a l'autobús... i recorde que totes ja en una alegria pa anar-mon cap allà. El xòfer era de categoria, perquè mos coneixia tant que... era un home jove de Pedreguer, es dia Anselmo (...) Eixe xic era diví, diví, sempre amb la sonrisa a la boca, encara que cantàrem, que férem festa, ell no dia mai res, era un santo -rises-. Sí, vaya que si cantàvem... i què féiem, mo n'anàvem primer que tot a per les de Verger, pujaven quatre del

Verger, o cinc o sis... i "Bon dia!". Del Verger mon passàvem a Ondara, també en pujaven. D'Ondara passàvem a Beniarbeig i despúes a Sagra que les arplegàvem a totes i ala, i ja estava l'autobús a tope. Después Anselmo mos portava a casa, parava al mateix puesto i: "Ale, hasta demà."» [Dona treballadora. 1948]

«L'autobús al pagava la empresa, sí. Era un autobús a postes... que mos ho passàvem bé dalt de l'autobús... ai sí, perquè havia un home i sempre posava cançons d'això de... com es diu... Antonio Machín i d'eixes de... ranxeres també. Però mosatros anàvem mig adormides, saps? Perquè a les set del matí, perquè después havien de passar per Benissa, per Teulà i a les huit ja mos posàvem (...) mos deixava davant de la fàbrica i mos arplegava allí també.» [Dona treballadora. 1955]

Fotografia d'Anselmo, el propietari dels autobusos.
Font: Sandra Simó Ribes.

Per altra banda, en el capítol 5 s'apuntava com les pauses de l'esmorzar i del dinar es convertien en moments clau de relació entre treballadors i treballadores, especialment per a aquelles que venien d'altres pobles. Quan les fàbriques encara no comptaven amb instal·lacions adequades per al dinar, el més habitual era menjar a l'aire lliure, a les immediacions. Fins i tot quan més endavant es van habilitar menjadors, moltes continuaven eixint a l'exterior per gust, aprofitant eixe moment com un autèntic espai col·lectiu de diversió, festa i menjar compartit.

«Quan mos sentàvem a dinar era tot una festa, era una festa. Sempre tens afí més a una persona que a altra, però hi havia bon rotllo.» [Dona treballadora. 1950]

«Mosatros recordem moolt, molt, que per exemple, quan era la costra de Pego, les xicones portaven les cassoles i encara a l'hora de dinar estaven calentetes, i mon anàvem passejant de la fàbrica a allí a margenets, i totes dinàvem i era molt bonico, teníem bon rotllet.» [Dona treballadora. 1955]

Les més joves aprofitaven eixos instants per passejar pel poble, jugar entre elles o fer-se roba amb retalls de tela sobrant, en sintonia amb l'ambient juvenil i la cultura popular dels setanta: la moda i l'estètica del moment, les faldilles curtes que causaven furor, la música que sonava a la ràdio i les noves formes de relació que trencaven amb la rigidesa dels temps anteriors.

«Com érem joves, pues mira, tot era una risa i xarraves i et ries o jugaves o lo que fora i andespués tornaves a la fàbrica. I sí, hi havia grupos de les altres fàbriques que també estaven per ahí, però com tot estava connectat (...) O si no dinaves, te n'anaves correguent a jugar al futbolí i quan venies ja no tenies temps, coses d'eixes era lo que feem.» [Dona treballadora. 1950]

«Al fer el bolso sempre hi ha tires que sobren i d'eixes tires mosatros, com hi havia una que estava a la màquina i l'altra que rematxava, pues la que estava a la màquina les ajuntava i después mos feem falde, totes no però les que estàvem, les que estàvem més juntes, pues: “Ale, voleu que mos fem una falda?” Totes a buscar els retallets, aquella repuntava, xic, xic, i falda. Mosatros no ho demanàvem, era una iniciativa que com estava allí ple de retalls, tampoc estàvem gastant lo que no tocava però tampoc demanàvem. Al ple migdia ho gastàvem i ja està, a l'hora de dinar. Era més les rises que teníem a l'hora de fer-ho que... mos ho passàvem bé.»
[Dona treballadora de la Xara nascuda en 1950]

En aquells anys, algunes aprofitaven la pausa del migdia per a «moure el cos» en lloc de menjar: una mica de gimnàstica, una partida ràpida al futbolí... i, si de cas, un iogurt. No era casual, el clima juvenil i pop —hereu de la cultura ye-yé¹¹, de la minifalda i dels nous ídols musicals— empenyia cap a una estètica més lleugera i dinàmica, mentre s'imposava un cànon de bellesa que

¹¹La cultura ye-yé, amb el seu origen als anys seixanta, va continuar exercint una influència notable en la dècada següent, fins als setanta, a través de la música, l'estètica i la moda. Dones com Concha Velasco —amb el tema «Chica ye-ye»— i Marisol van materialitzar l'espai de la nova feminitat jove. Alhora, la transformació dels cànons de bellesa va portar models com Twiggy i la dissenyadora Mary Quant a simbolitzar una moda més lleugera, amb faldilles curtes i una imatge associada a cossos primers, que va impactar també en l'imaginari juvenil espanyol. A aquesta imatge s'hi sumava l'estil sensual i lliure de Jane Birkin, icona també per la seua veu i la seua actitud desinhibida en temes com *Je t'aime... moi non plus*, cançons que, com hem vist, arribaven a les fàbriques a través de la ràdio, formant part de la banda sonora quotidiana de moltes treballadores. Al mateix temps que aquesta estètica representava una sedició de la joventut respecte a les generacions anteriors, també és cert que imposava un nou ideal estètic en els cossos de les dones caracteritzat per la primesa.

celebrava cossos molt prims, popularitzat internacionalment per icones com Twiggy i la moda *mod* de finals dels seixanta i primers setanta.

«Igual a l'hora de dinar mon anàvem a jugar al futbolí allà als Pòrxens... o féiem gimnàsia, no dinàvem, aixina estàvem una amiga i jo, aixina [alçant un dit en senyal d'estar primes] dinar res... ella venia i minjava un Danone i mosatros pues també... en ves d'una barra de pa pues menjava menos (...) a ple migdia tots correguents a dinar i mosatros ala, fes que fes gimnasia tot el rato per a poder estar flaques.» [Dona treballadora. 1950]

Les dones més majors aprofitaven sovint el temps de les pauses per a continuar amb tasques domèstiques o productives, com el punt de ganxo per a l'aixovar o encàrrecs per a tercers, fent evident com les activitats productives i reproductives s'entrellaçaven sense descans al llarg de tota la jornada laboral. Aquest contrast entre pràctiques quotidianes generacionals reflecteix un moment de transició, en què unes maneres de viure el treball anaven desapareixent a poc a poc mentre unes altres, associades a la joventut dels setanta, s'anaven consolidant.

«Lo normal era que les dones més majors dinaven en un segon i es posaven a fer punt de ganxo per a l'aixovar, fes que fes punt de ganxo hasta que entraves. Sí, moltes s'han fet l'aixovar allí, a l'hora de dinar, si et donaven una hora, pues en un quart es dina i lo demás era punt de ganxo.» [Dona treballadora. 1950]

«Quan acabàvem de menjar, mon anàvem a pegar una volta pel poble, lo que més mos agradava, perquè encà mos sobrava temps per a entrar, pues mosatros a pegar una volteta pel poble (...) Tu eixies a caminar una miqueta pel poble i tot era gent de fora, de fora... que mon anàvem a passejar un poquet... tot plenet, sí.» [Dona treballadora. 1955]

Quan les fàbriques començaren a disposar de menjadors, moltes treballadores —especialment les que venien de fora— optaven per dinar dins les instal·lacions. Encara ens trobem en un temps de transició en què no era del tot habitual que les dones anaren als bars durant la jornada laboral. Aquesta absència es devia, en part, a l'estalvi econòmic que suposava portar-se el menjar de casa, però també a les constriccions de gènere que havien dictaminat que la presència femenina dins dels bars era un tema socialment controvertit. Així, aquests espais d'esbarjo continuaven sent, majoritàriament, territori masculí, sobretot en l'imaginari de les dones més majors.

«No era normal anar al bar. Quan va nèixer la meua neta, anàvem caminant, després de dinar, i un home diu: “Entreu i vos faré... vos convidaré a un café”. I jo m'agarrava vergonya... una dona anar al bar a fer-se un café.» [Dona treballadora. 1940]

«Després vaen vindre moltes forasteres, i al principi no anaven al bar, es portaven el dinar i després de dinar naven a fer-se algun café alguna... però això ja era més cap aquí, eh?, que les coses havien canviat també.» [Dona treballadora. 1945]

«N'hi havia a muntó de gent als bars, estava el Rosselló, estava el Martínez, n'hi havia moltíssima gent allí, més avall n'hi havia més de bars... n'hi havia per lo menos sis o set pel mateix voltant que estava jo. Normalment eren homes els que anaven al bar, i eixos que van als obrers, escaiolistes... casi tot eren homes que eixien a fer-se el café.» [Dona treballadora. 1966]

A poc a poc, però, algunes treballadores més joves van començar a trencar aquesta barrera, entrant als bars per esmorzar o dinar durant la jornada laboral. Aquestes xicotetes transgressions obrien camí perquè altres dones pogueren fer el mateix, contribuint a normalitzar la seua presència i a reivindicar el dret a descansar i socialitzar fora de la fàbrica, igual que feien els seus companys homes.

«Mosatros paràvem a esmorzar, i després quan a l'hora de dinar, pues casi sempre una portava la crosta, l'altra... sempre portàvem algo (...) A Pedreguer antes estaven les mongetes, entonces era carretera i a la revolteta hi havia una fàbrica i allí hi havia un replà gran i allí anàvem mosatros a dinar. Però què passa? Que després ja mos vaem fer mosatros les xuletes i les xicones que et dic jo que eren tan modernes se n'anaven a la Pajarera, un bar que n'hi havia a Pedreguer, i mosatros mon vaem anar i vaem dir: “-Podem vindre a dinar? - Sí...”. Pues ja, la majoria de Pego mon anàvem a dinar allí i mos fea la dona pues un plat d'arròs... i seu passàvem de cine, estàvem de maravilla.» [Dona treballadora. 1948]

«Eren les dones les que es quedaven al menjador, els homes anaven al bar a dinar... sí, mosatros anavem a esmorzar al bar, anàvem quatre o cinc, una tauleta, les altres anaven pel carrer (...) jo em fea un café en llet (...) allò de que no volies menjar i tota la història (...) mos fumaven dos cigarrets... mitja horeta per a esmorzar.» [Dona treballadora. 1960]

«Eixa horeta es plenava de gent... de dones no, vale? Hi havia una única taula de dones que anava a esmorzar. I no naven tots els dies, saps què vull dir? Jo sí, jo i una altra navem tots els dies, que vàrem ser les revolucionàries, és que ja estaves nou hores allí dins fent faena, si damunt que estaves fent faena no eixies a desemboirar-te... Eixa mitja horeta era bufff... el trencar, ja arribaves a la faena súper bé i súper alegre, t'havies fet un cafenet, t'havia pegat l'aire, molt bé. Als bars hi havia molta gent, però de la meua fàbrica vaem ascomençar tres i després ja es va apuntar més gent. És que eixa mitja horeta era un salvavidas que dic jo, podies fumar-te un cigarro tranquil·la al bar, podies fer-te el cafenet, xarraves i estava tan propet de la fàbrica que era un minut, en un minut arribaves.» [Dona treballadora. 1966]

D'aquesta manera, els bars anaren convertint-se en altra opció per a les dones treballadores, les quals alternaven, segons gustos, esmorzars i dinars en els menjadors de les fàbriques, a l'aire lliure o en algun dels nombrosos bars que proliferaren en Pedreguer.

«Per dinar, jo normalment ja no he estat en el menjador, ja anava al bar o als dillunsos a voltes navem a algun puesto, al bancal si t'amportaves algo de casa, però normalment nàvem al bar. Mosatros pues nàvem allí i menjàvem de calent. Nava a la... Pajarera. Era un bar d'eixos de antes, d'eixos que tenen la barra ben gran, alta i la dona era molt guai, mos tractava molt bé. Muntó gent, homes i dones de moltes fàbriques.» [Dona treballadora. 1960]

«Jo anava a un bar i a l'altre, saps?, però com hi havia més bars també allí a Pedreguer, a lo millor hi havia dones que anaven a l'altre... perquè a la Pajarera n'hi havia moltíssima més gent. Un bocadillo, sempre de lo mateix, de formatge i jamón york, una tostà i un café en llet (...) Después mos vaen posar a la fàbrica una màquina de fer café, i a mitjan matí podies nar a fer-te un café, un tallat, lo que fora.» [Dona treballadora. 1966]

Ens detenim ara en un establiment especialment recordat per moltes treballadores: la Pajarera, un dels punts de trobada més emblemàtics per a dinar fora de la fàbrica. Estava ubicada on hui es troba la Plaça de l'Amistat i destacava per la seua grandària i per una arquitectura que remetia a l'estil dels antics casinos de poble. Aquest tipus d'edificis, molt presents a la geografia valenciana, solien construir-se amb influències neoclàssiques o modernistes, incorporant elements com columnes, frontons, detalls ornamentals i grans obertures que permetien l'entrada de llum natural.

En el cas de la Pajarera, la planta principal s'obria amb unes grans portes que donaven pas a un saló immens, tan ampli que

moltes dones el comparaven amb l'entrada d'un cinema. Aquell espai es convertia al migdia en un autèntic centre social per a treballadors i treballadores de les fàbriques de Pedreguer i de pobles veïns, que hi acudien per gaudir d'un menú casolà i d'un ambient ple de converses i rialles. Els plats més recordats incloïen l'arròs amb fesol i penca, el putxeret dels dijous o carns fregides servides amb ous i creïlles, elaborats amb una atenció i una familiaritat que feien sentir les clientes com a casa. La Pajarera era, per tant, molt més que un lloc on dinar: era un escenari on es trencaven algunes barreres socials, permetent a les dones ocupar un espai tradicionalment masculí i participar d'una sociabilitat més àmplia, marcada pel soroll de les veus, el fum de les cuines i el ritme de la vida obrera gaudint d'un merescut descans.

«Jo he arribat a anar a la Pajarera dos voltes a esmorzar. És que era grandíssim, tu imagina't que era el puesto que hi ha un parque, una glorieta ara, tot això era un bar, era immenso, jo no he vist bar més gran, eixe i el Pego del cine trobe eixe dels caçadors... allò era, quan entraves amb les portes aixina, i diues: "Açò on vaig? Al cine?" Sí... era molt gran.» [Dona treballadora. 1966]

«Allò era gran, era molt gran, i tot ple de gent de les fàbriques. Jo muntó de voltes li portava a la dona penques, i mos fea arròs en fesol i penca, i la dona em dia: "Què bones les penques de Pego" -rises- I crosta, si volies un bistequet amb dos queredilles fregides, un ou caigut, lo que tu volies, feia putxeret també, trobe que els dijousos... Allò estava a tope, hi havia una dona que no era molt alta, que era més artista que el món (...) Però moltes persones, i ho passàvem de maravilla."» [Dona treballadora. 1948]

Propietaris de la Pajarera. Anys seixanta aproximadament.
Font: Els Pòrxens.

L'ambient animat dels anys setanta i huitanta contrastava notablement amb el que es vivia en les primeres dècades de les fàbriques. Com hem vist, en l'etapa preindustrial i encara durant els seixanta, el més habitual era portar-se la carmanyola de casa, ja que l'estalvi era una prioritat absoluta. Amb el pas del temps, però, els hàbits i gustos de consum van evolucionar, i els bars començaren a ser una opció factible també per a les dones més joves, que buscaven trencar la rutina i «desemboirar-se». A mesura que creixia l'activitat industrial, aquests establiments s'omplien a l'hora de dinar, reflectint la vitalitat social i el moviment que generava la indústria.

«Quan les fàbriques estaven a tope, a Pedreguer no podies entrar als bars a dinar de la gent que venia a fer faena... de Sagra, de Beniarbeig, d'Ondara, del Verger... i clar, el poble ple.» [Dona treballadora. 1945]

A finals dels setanta, algunes dones aprofitaven la pausa de l'esmorzar per donar-li un sentit que anava més enllà del descans laboral. Una d'elles recorda com es reunia amb companyes del moviment feminista, bé a casa d'alguna o en alguns bars del poble, per xerrar o preparar activitats. Aquest detall és significatiu perquè mostra com, en aquesta última etapa, començaren a teixir-se vincles entre dones que transcendeixen la relació estrictament laboral i que es traduïren en formes d'organització col·lectiva. En molts casos, aquestes trobades s'articulaven al voltant d'un moviment feminista que, a poc a poc, anava guanyant espai i visibilitat. En el capítol 8 veurem amb més profunditat la participació sindical de les dones i les lògiques d'organització col·lectiva que emergiren en aquell moment.

«Com ja tenia divuit anys i ja estava dins el moviment feminista, igual anava a alguna casa i mentres menjava un tros de pa pues xerràvem o preparàvem alguna cosa per la nit... També anàvem al bar d'enfront, al Bar Charco, mos féiem un café... mig hora tampoc no tenies molt de temps.» [Dona treballadora. 1960]

L'hora de l'esmorzar mostrava amb claredat les mateixes dinàmiques i jerarquies que estructuraven el dia a dia de la fàbrica. Les diferències per gènere, categoria professional o antiguitat no quedaven a la porta en el moment de parar; al contrari, es reproduïen en forma de petits grups d'afinitat que ocupaven racons concrets. Els homes solien ajuntar-se entre ells, mentre que les dones formaven grups propis, als quals de vegades costava entrar. Progressivament, però, aquests límits començaren a relaxar-se, i es van fer més habituals els grups mixtos, formats tant per homes com per dones, que buscaven un espai propi per compartir la pausa.

«L'ambient al principi, hasta que no t'acoples no... quan entres a un puesto tens que mirar a on te poses i bé, un ambient bé, però si no eres acceptà, ja ho saps... Hi havien grupets, uns es quedaven a un cantó, els homes es quedaven a un altre... n'hi havia dos o tres grupets, en funció de les que tenien amistat i de les que feia temps que treballaven, però havien dos o tres grupets... jo vaig acabar pronte, me'n vaig nar al bar. (...) Les de les oficines no esmorzaven junt amb nosaltres, les xiques de dalt no.» [Dona treballadora. 1966]

«Eren dos o tres grups i elles tenien la seua... antiguetat i tot, vaig estar una setmana o dos fent-me el café allí, però después no em va agradar i me n'anava al bar a esmorzar amb un home, i después ja vaem fer un grupet de dones i ja mon navem a esmorzar, cadascú es portava el bocadillo o lo que fora, i navem al bar.» [Dona treballadora. 1966]

Finalment, convé destacar que, en determinades dates assenyalades —com l'arribada de l'estiu o la celebració de comunions— algunes fàbriques organitzaven dinars o sopars col·lectius per a tot el personal. Aquestes trobades, finançades per l'empresa, esdevenien una ocasió especial per trencar amb la rutina laboral i reforçar els vincles entre companys i companyes. A diferència d'altres moments més fragmentats per grups o afinitats, aquests àpats compartits propiciaven una convivència més ampla, que sovint reunia homes i dones en un mateix espai de celebració.

«Sí, bon ambient. Feem sopaes i coses d'eixes de quan en quan, això sí que ho feen, la fàbrica mos convidaven a sopars i a dinars per l'estiu, les comunions dels xiquets i tot això.» [Dona treballadora. 1960]

7.3 Relacions amb treballadors i propietaris

*«Homes i dones tampoc
estàvem junts.»*

En el capítol anterior s'ha analitzat la divisió sexual del treball a les fàbriques, que situava homes i dones en tasques diferenciades i, sovint, en espais físicament separats. Aquesta distinció també s'estenia als moments de pausa i distensió, reforçant una certa segregació dins la jornada laboral. No obstant això, inevitablement, es compartia un mateix espai productiu, on resultava difícil no creuar-se o interactuar. Així, en aquelles feines que exigien una major coordinació o intercanvi amb els homes, les relacions es feien més freqüents i, de vegades, fluides.

«Entonces, al fer jo eixa faena d'encarregada sí que tenia jo més contacte an tots, perquè jo anava a les troquelores.» [Dona treballadora. 1960]

«Bona relació perquè, com aquell que diu als puestos que estava jo a la fàbrica estaven també els homes ahí. Que estava separat com aquell que diu per una paret, però tu podies entrar.» [Dona treballadora. 1966]

Tal com apuntàvem abans, la mateixa dinàmica de compartir un espai productiu feia inevitable que, més tard o més prompte, homes i dones acabaren creuant-se, encara que les tasques i els espais estigueren segregats. Aquesta convivència generava moments d'interacció que, sense esborrar les diferències de

gènere, sí que permetien teixir complicitats i trencar puntualment les distàncies.

Les dones entrevistades recorden aquestes relacions amb un to positiu, semblant al que descriuen en les sociabilitats entre dones: converses, bromes i un cert bon humor que ajudava a suavitzar el ritme de la jornada. No sempre es tractava de vincles estrets, però sí d'una quotidianitat compartida on hi havia espai per a la broma i la col·laboració.

*«Homes i dones tampoc estàvem junts [dins la fàbrica], cada un anava a la seua però després quan mos ajuntàvem anava tot bé.»
[Dona treballadora. 1960]*

En alguns casos, la relació amb els homes estava marcada pel suport tècnic o per la col·laboració en moments puntuals de la feina, però també per un tracte humà que deixava empremta.

«Hi havia un home major allí treballant que em va ensenyar a treballar a gust, sí, era molt bona persona. Era molt pausat, era molt calmat, no... si veia que mos enfadàvem pues... Vicente li dien, venia i mos... era un home molt agradable.» [Dona treballadora. 1960]

Algunes entrevistades remarquen que, tot i que el dia a dia no afavoria una interacció constant, hi havia moments concrets —com els dinars organitzats per l'empresa en dates assenyalades— que propiciaven una relació més distesa. Aquelles trobades, com les paelles a la mar que es descriuen en la següent cita, oferien una pausa excepcional per trencar la rutina, cantar, gastar bromes i gaudir d'un temps diferent al ritme mecànic de la producció.

«Estàvem junts quan els jefes a l'estiu sempre mos feen una paella, i mon anàvem a la mar i allí sí, allí pues mos riem perquè cantàvem i ale, feem burull... i gastàvem bromes, però a nivell aixina de cada dia dins la fàbrica de xarrar-mos a muntó i això, pues no. El que més parlava amb mosatros, aixina que tenia bon rollet era un home que mos apanyaven les màquines de cosir i aixina, i venien allí i apanyaven les màquines: “Com esteu xicones?” I un d'ells, sobretot, pues era molt pillín i mosatros mos riem... s'acatxava per les maquinetes a vore si vea algo, però era en plan bonico.» [Dona treballadora. 1955]

Les pauses per a esmorzar i dinar eren també escenaris privilegiats per a la interacció entre homes i dones. També es donava l'ocasió per a iniciar relacions de festeig. Moltes treballadores i treballadors eren joves i es trobaven en edat de buscar parella, de manera que aquests moments esdevenien espais informals on, entre bromes i converses, es començaven a teixir històries personals.

«Al menjador a l'hora d'asmorzar, n'hi havia a muntó gent que asmorzava al menjador, mosatros eixíem al carrer, mos agradava més nar per la acera i enfront estaven els troquelaors, que era un caxondeo de por i mos agradava més anar allí a xarrar.» [Dona treballadora. 1960]

«Pues a l'hora de dinar pues mon anàvem, juàvem a futbolí o mon anàvem pues per fora pel camp o lo que fora. Algú de la fàbrica que estava interessat en alguna, també venia més prompte a fer faena i aixina eixien... no era molt de temps, perquè era poquet, però bueno.» [Dona treballadora. 1950]

De fet, algunes de les dones entrevistades recorden parelles que es van formar arran de compartir l'espai fabril i tot aquell entramat de moments de sociabilitat que envoltaven la feina i s'estenien més enllà de la jornada laboral.

«Tres parelles de la fàbrica, altres dos i mosatros, a vore la carrera que passava per Alacant, a Alcoi, i vaem asmorzar ahí a les gargantes, i a dinar a Alcoi, i andespués cap ací. I vaem portar un matrimoni, una que era de la fàbrica que ja s'havia casat... tots dalt la moto, quatre motos i com una estava casà, podíem nar, però el dia que vam anar les tres soles sense casar, era pecat.» [Dona treballadora de Pedreguer nascuda en 1940]

«Havia més dins la fàbrica, que sí que de fet es casaven, es vaen casar lo menos dos o tres parelles aixina, de pedregueros amb xiques que treballaven allí, de Sagra, del Ràfol.» [Dona treballadora. 1950]

«Jo de fet, no sé si... vaig fer nòvio treballant, al primer nòvio que vaig tindre oficial va ser cremant anses, perquè havien unes anses, uns bolsos que portaven unes anses de fusta (...) i això la madera venia blanca però clar, es vien de cremar un poquet i después envernissar-les, n'hi havia un procés ahí de muntó faena en les anses, i mos quedaven a fer hores extres certa gent i jo en eixe moment vaig conéixer al meu primer nòvio, que vaig estar tres o quatre anys amb ell, cremant anses...-rises-... és normal també, perquè vius tot lo dia amb ells, tot lo dia an l'ambient i la mateixa gent i después històries.» [Dona treballadora. 1960]

Tot i que les relacions entre homes i dones es recorden, en general, com a positives, també hi havia petites escenes de «estira-i-arronsa» que formaven part de la convivència diària. De vegades, aquestes situacions naixien d'alguna picabaralla per qüestions aparentment menors, com decidir per on havien d'entrar les dones a la fàbrica. L'episodi següent, que la mateixa entrevistada recalca que no era per malícia, il·lustra bé aquest joc de forces quotidià, resolt finalment amb una certa dosi d'humor.

«A ratos... els homes eren aixina més... no sé, volien dominar un poc més a les dones, perquè jo me'n recorde una volta que, no sé si vos ho he dit, quan entraven, ells entraven de... per a tindre la pell ja tallà i això, i havia una porta ací i una porta allí, on estaven els troquels, eixes maquinàries grans, i com eren ells més xulos dien que per eixa porta no s'havia d'entrar, que havíem d'entrar per on ells digueren. I entonces mosatros vaen dir que no, i es fa l'hora d'entrar i mosatros allí sentaes a la porta, sense entrar... al final ells no van tindre més remei, perquè com tenien els jefes i tot i això, de dir: "Bueno, pues entreu per ací". Però remugant i dient tot lo que havien de dir, però mosatros pel puesto que... estaven fent-ho per dir: "Vosatros entreu pel puesto que mosatros diguem". I mosatros no volíem. Però no, no era de la malícia.» [Dona treballadora. 1950]

Els relats de les dones que treballaren en les primeres fabriquetes també deixen entreveure moments incòmodes i comentaris inapropiats. Algunes situacions es produïen per desafiar, encara que fora de manera innocent, la moral del moment —com eixir a vore un grup de soldats acampats al poble— i acabaven provocant retrets o insults per part dels propietaris. Altres vegades, les crítiques i les insinuacions sorgien d'actituds quotidianes que, amb la mirada actual, evidencien la permissivitat amb comportaments sexistes dins l'espai de treball.

«Veníem de bon matí, mos posavem allà les set i mitja amb l'asmorzar a la mà, jo vivia molt propet, però hi havia qui venien de més lluny, i ve una xica de tantes i diu: "Xiques, al camp de futbol..."—que estava d'en front del MasyMas— "...al camp de futbol n'hi ha un camión amb uns soldats graciosíssims! Tots xics jóvens i graciosíssims! Xica! Vaya, han acampat allí i n'hi ha una de xics! Què graciosos!". Pues totes mosatros, quan garrem la llesca de pa que és hora d'asmorzar que teníem mig hora, mon anem al futbol a vore als xics... però resulta -rises- que quan tornem, mosatros

contentíssimes de vore els xavals, bueno teníem l'amo de la fàbrica nostra a la porta esperant-mos. “-De on veniu? -Ai pues... de vore als xavals...”, i mos va dir putetes -rises- “...heu fet coses de putes”. I au, mosatros cap a dins a fer bolsos... Amb l'amo la relació beníssim, a voltes massa bé i tot, a voltes mos contava unes coses molt lletges que jo... no m'agradaven molt però en fin.» [Dona treballadora de Pedreguer nascuda en 1945]

Més endavant, en un context històric de canvi, en què les normes socials, la manera de vestir, de relacionar-se i fins i tot la identitat femenina estaven en transformació, també es vivien moments incòmodes. Les situacions masclistes i sexistes afectaven totes les dones pel simple fet de ser-ho, i amb més intensitat aquelles que s'atrevien a transgredir la norma. Aquestes experiències podien resultar especialment violentes quan hi intervenia el desequilibri de poder entre treballadores i càrrecs superiors, i fins i tot avui, moltes de les qui les relaten tendeixen a restar-ne importància.

«Un amic meu em contava que hi havia dones que anaven amb la bata i apostes s'arromangaven i les bragues totes veient-se, i aquella repuntant i les bragues veient-se, i clar, havia homes que s'aprofitaven, perquè això ho veien i pensaven que eixa tenia gana de algo.» [Dona treballadora. 1945]

«Situacions incòmodes? Pues a voltes ha passat alguna coseta aixina, però a nivell aixina, per exemple, personal no, però a voltes sí que a lo millor havien xiques, perquè eren unes edats que les xiques eren guapes i tal i a lo millor pues algun encarregat o algun modelista pues, tap, tirava la canyeta, pues sí, tiraven la canyeta... O uan estaven tots reunits els representants que compraven bolsos, i et cridaven. Entonces estaven a la sala aquella i baixaves per una escala de caregol i aturullà, perquè a vore si t'asbares amb un ascaló i: “Ves allí al Fus i porta una bandejeta amb huit cafés”. I tu anaves,

portaves el cafè i pujaves altra volta cap amunt, era una coseta que, no és res, però et fea violent i més en la edat eixa, que a lo millor ahí tindria setze anys.» [Dona treballadora de la Xara nascuda en 1955]

«El dia que estava quefer s [el propietari], perquè estava quefer s de quant en quant, em cridava per l'altaveu: "Que puge". Ai la mare què va... i volia saber la política com anava (...) pues volia xarrar i no s  qu , que no s  quantos. (...) Estava quefer s i volia donar-me pel cul i, no pel cul, est  lleig dir-ho però li agradava de quant en quant (...) I después et vea i a lo millor dia: -Bon diaaa, com astas? I la gent et dia: "Ai, només al diu bon dia a tu."» [Dona treballadora. 1966]

«Eren coses aixina, no eren greus, que no arribava a res, però que era un poc violent, era un poquet violent. (...) Estava en l'almacen, estava enfront en una caixa, entonces a voltes estava pues en un racó i si estava a soles, pues l'home entrava i m'assustava (...) Les més majors algo passaria segur, però no sabien ni lo que era. Después ja les que són més joves, sabien lo que era però es callaven. I si foren ara més joves, pues denunciarien.» [Taller col·lectiu]

7.4 Vincles més enllà de les fàbriques

«Tu saps lo que és conèixer gent?»

Les relacions entre treballadores no es limitaven als moments de feina, sinó que s'estenien també a la vida fora de la fàbrica, convertint-se en amistats que, en alguns casos, han perdurat fins al present. Cal recordar que la majoria de les dones començaven a treballar molt joves i ho feien fins al moment de casar-se o tindre fills, coincidint amb una etapa vital marcada per una intensa sociabilitat i la creació de vincles.

«A mi m'agradava anar perquè després, quan acabàvem, anàvem a la Venta de... la Venta de la Parra? I dinàvem allí i després cap a casa.» [Dona treballadora. 1951]

«A voltes sí que feem berenaes, agarràvem un autobús i se n'anàvem a berenar (...) compraven coques, però no ma'n recorde molt bé, els amos trobe que no...». [Dona treballadora. 1955]

El treball a les fàbriques va permetre que moltes dones eixiren de l'àmbit domèstic i del seu poble, obrint-les a conèixer persones d'altres llocs, realitats diferents i maneres diverses d'entendre la vida. Aquestes relacions laborals, que sovint traspassaven els límits de la feina, es convertiren en una autèntica oportunitat d'obertura social i personal. Per a aquelles que provenien de pobles més menuts i tradicionals —on l'accés a noves tendències o a formes de vida més obertes era més limitat—, el contacte diari amb companyes de municipis més

grans o amb una vida social més activa, amb més oferta d'oci i una major exposició a influències externes, funcionava com una finestra oberta a un altre món. Per a algunes, suposava una autèntica sacsejada en la seua manera de veure la vida i, amb el temps, també un motor de canvi en la pròpia forma de ser.

«Les xiques, les dones de Pedreguer, totes gracioses, simpàtiques, no n'hi havia ninguna que mos donara mal viure... no mos feen sentir forasteres, per a res. Per a mi, que eixes persones estaven posaes també, no com mosatros, que a lo millor en venien quatre al alamacent i, jo no les he mirat mai malament, però sí que veies... a Pedreguer és que ho veia diferent pa tot. I elles, les xicones, la majoria modernes! Xicones de la Xara, no sé si era perquè la carretera principal la tenien propet -rises- dic jo! Totalment diferent, se n'anaven a la Golden, se n'anaven al Molí Blanc... i mosatros unes caretes, només teníem gana que arribara el dilluns per a parlar amb elles: "Xiques, com heu quedat?" I elles totes gracioses... Pa mi eren diferents de mosatros (...) era una altra cosa (...) i ens vaem fer modernes també -rises-.» [Dona treballadora. 1948]

«Gent diferent a la del meu poble, tu dius, per què? Perquè no sé si és perquè en més de quatre pobles passava la carretera general per ahí o què, però les trobava més modernes que mosatros. Les trobava diferents. (...) Era un altre món (...) Això ho trobava diferent, això de vindrer de matí i vore un autobús pac'ací, un autobús pac'allà, autobusos amb dones dalt (...) Era totalment diferent.» [Taller col·lectiu]

Algunes de les dones recorden com anaven juntes al mercat, celebraven aniversaris o organitzaven comiats de fadrina per a les companyes. Alguna, fins i tot, reflexiona amb perspectiva que aquell ambient de companyia i complicitat no l'ha tornat a trobar mai més en cap altre entorn laboral.

«Quan jo vaig anar a la fàbrica em vaig fer amiga de totes. Me n'anava el dissabte, que feien mercadillo allí, i me n'anava amb les dones del poble, jo pronte me les vaig guanyar a totes. Quan era el cumpleanyos de una, pues berenàvem, pues una fabiola, un bescuit i beguda i mos ho passàvem bé.» [Dona treballadora. 1951]

«Jo he estat treballant després en altres puestos, i no tenia res a vore. En la fàbrica hi havia companyerisme total i carinyo i mos ho passàvem bé... ara ja no és igual, jo he sentit històries del Zara, que hi ha pique... però en la fàbrica mon anàvem inclús de despedida, quan una es casava agarràvem l'autobús i mon anàvem totes... mon vaem anar a Benidorm a la despedida d'algú de Pego, a Penélope...-rises-.» [Dona treballadora de la Xara nascuda en 1955]

Els anys setanta i vuitanta van ser una etapa d'autèntica explosió social i cultural, en què el conjunt de la societat —i les dones, de manera especial— estaven conquerint nous espais i llibertats. A Pedreguer, aquell moment es va traduir en l'obertura de nombrosos pubs i en la creació d'un circuit d'oci nocturn que connectava el poble amb Dénia i Xàbia. Algunes treballadores recorden com eixien de festa juntes, i no era estrany que la nit s'allargara fins a l'hora d'entrar a la fàbrica, arribant-hi directament des de la marxa.

«Después també mogolló de gent de marxa anar directe a fer faena, això mos passava moltes voltes. I quan estàvem an el café eixe d'asmorzar, mos féiem un café amb coca-cola, que és ideal, un café an sucre i coca-cola, fa una bromera grandíssima, però et pegues un despeje de por... amb això mos apanyaven, però nàvem directe muntó voltes, de marxa del Hasienda a Dénia i anaven después a fer faena. O anar-mon a falles, a cremar totes les falles de Dénia i después anar-mon a fer faena -rises- en les caretes ho vees enseguideta.» [Dona treballadora. 1960]

Grup de treballadores fàbrica Artigues «Catufa». Cova de les Calaveres. 1961. Font: Els Pòrxens

D'aquella convivència diària van nàixer amistats que, en alguns casos, han perdurat fins al present: grups que continuaren veient-se per sopar o prendre un café, o dones que encara avui se saluden amb afecte quan es troben per casualitat. Aquelles relacions teixien una autèntica xarxa de dones de diferents municipis de la Marina Alta, unides per l'experiència compartida del treball fabril. Amb el pas del temps, però, moltes reconeixen que els costa més trobar-se o, fins i tot, reconèixer-se després dels anys.

«I eixes amigues algunes les conserve, altres s'han mort... amigues d'ací i també de forasteres... Jo he vullgut a tots, a la meua taula han hagut de castellaness que dien antes, valencianes i les de Verger, que eren els més xulos que hi havia -rises-.» [Dona treballadora. 1945]

«L'altre dia vaig estar en Ondara i em va saludar una dona, que jo no me'n recordava d'ella, i em va saludar que se'n recordava molt perquè, clar, jo no coneixia a totes [perquè era modelista] però elles a mi sí i n'hi havia un ambient molt bo.» [Dona treballadora. 1948]

«I és que mosatros això ho teníem com una cosa que guanyaves diners, te n'anaves amb alegria i era una cosa diferent perquè, tu saps lo que és conèixer gent? Pa mi això va ser molt gran... Encara tinc amigues sí, encara, però ja no mos ajuntem, mos ham fet majors i ham parat, però la última volta mos vaem ajuntar, l'ama d'allí i tot va vindre ací al meu poble i vaem tindre molt de gust, i casi no mos vaem conèixer, jo portava el monyo llarg, pese trenta quilos més -rises-.» [Dona treballadora de Pego nascuda en 1948]

Moltes dones descriuen aquells llaços com vincles gairebé familiars, forjats en la convivència diària i en el record compartit d'una mateixa experiència. La complicitat i el suport mutu que es generaren entre elles foren elements clau per fer més suportables les dificultats de la feina i per conservar-ne, encara avui, un record positiu, fins i tot en aquells casos en què la manca de drets laborals va provocar desenganys.

«L'ambient era molt bé, l'ambient igual a l'hora de dinar que dins de la fàbrica, records bonicos de com si haguérem sigut una família, que encara pues han deixat de vore-mos però si alguna volta mos ham trobat algunes i això, pues una alegria! Perquè ha sigut bonico. Ja veus, hi ha qui està treballant i diu: "Que fotut!". Pues no sé, jo parle personalment.» [Dona treballadora. 1955]

«Tinc records bonics de lo que fèiem, de lo que parlàvem, del companyerisme pues, no cal dir, això era una família. Quan venia la costra a Pego, venien les de Pego amb una cassoleta, mo n'anàvem a un bancalet i dinàvem totes juntes.» [Taller col·lectiu]

«M'ho vaig passar molt bé, vaig estar molts anys, en alts i baixos també, eh! Però que érem una família, unos d'esquerres i altres de dretes que dic jo, mos portàvem bé però cada u tenia les seues idees. Molt bé, estic molt agraïda.» [Taller col·lectiu]

«Perquè hem sigut una quadrilla que... continuem siguent, mos volem amb locura, com una família, i ho hem passat molt bé. I quan ho passàvem tan bé sempre hi havia una que mirava per la finestreta a vore si venia l'amo. Si no treballàvem no cobràvem, lo que féiem ho cobràvem, però que si venia l'amo no trobara una rebolica gran. I no res, tenim un record... a part de que no estàvem assegurades ni res, però un record molt gran, molt gran mosatros. Mos estimem molt, mos volem molt, i sempre tots los anys fem una menjà juntes i som molt feliços.» [Taller col·lectiu]

Aquest teixit de complicitats i afectes no només va fer més suportable la duresa del treball, sinó que també va actuar com un pilar fonamental a l'hora d'afrontar reptes col·lectius. La confiança i la solidaritat forjades dia a dia serien clau quan, anys més tard, a finals dels setanta, algunes d'aquestes dones s'organitzaren per defensar els seus drets i millorar les seues condicions laborals.

Capítol 8.

Moviment sindical i formes de lluita

*«La llibertat era la prioritat, estava
tot per fer, i la llibertat era prioritat.»*

Introducció

Al llarg del capítol anterior hem recorregut les relacions laborals entre les dones treballadores, així com els vincles i aliances de solidaritat i acompanyament que contribuïen a fer de l'espai fabril un entorn més habitable. Però les fàbriques no eren només llocs de treball i d'interacció quotidiana, a mesura que avançava la dècada dels setanta es convertiren també en espais de presa de consciència, on es començaren a polititzar els malestars de la classe treballadora i a articular formes col·lectives de resistència.

Aquestes formes de mobilització no poden entendre's sense situar-les en el context més ampli de la Transició espanyola, a partir de mitjan dècada dels setanta, un moment d'efervescència política també a la Marina Alta. La mort del dictador va obrir una etapa convulsa i alhora carregada d'expectatives. Es reorganitzaven els sindicats, es creaven assemblees populars i emergien moviments socials diversos que buscaven trencar amb l'ordre anterior, entre els quals també el moviment feminista. A Pedreguer, segons algunes de les persones entrevistades, es vivia una intensa agitació política: als carrers, proliferaven els pamflets, les pintades, les concentracions i les vagues, mentre que dins les fàbriques començava a fer-se visible la penetració de les forces sindicals.

Aquest ambient, però, no estava exempt de contradiccions. La suposada obertura democràtica convivía amb actituds masclistes profundament arrelades, i això es traduïa en una clara desigualtat en l'accés a l'organització sindical en el cas de les dones. No és que no participaren —perquè de fet ho feien—, sinó que la seua participació restava sovint sotmesa a reivindicacions en clau exclusivament de classe, sense arribar a polititzar la

desigualtat estructural que patien com a dones dins un sistema patriarcal. El malestar que experimentaven no trobava paraules ni canals de reconeixement concret (Friedan, 2010), encara no havia estat assumit com a conflicte polític propi dins els espais sindicals. No hi havia l'*habitus* (Bourdieu, 2006), ni tampoc els marcs simbòlics, perquè les dones feren visibles les seues experiències i les desigualtats estructurals com a part de la lluita.

Els moviments feministes tot just començaven a desplegar-se, assenyalant aquestes absències i introduint noves variables i interseccions en la lluita de classes. En aquest context, moltes dones quedaren fora dels espais de decisió, malgrat ser majoritàries dins les fàbriques. D'altres hi participaren de manera visible, assumint responsabilitats sindicals, però encara sense acabar de definir reivindicacions pròpies; altres secundaren vagues o donaren suport als processos de lluita. En el pitjor dels casos, trobem les dones que treballaven des de casa o als tallerets, apartades de les dinàmiques de l'acció política.

Aquest capítol recull aquestes veus i experiències. En primer lloc, ens endinsarem en el procés de sindicalització dins les fàbriques i en les diverses maneres com es construïa, o no, una consciència política entre les dones. Tot seguit, reconstruirem un dels episodis més significatius de lluita, la vaga de marroquineria viscuda a Pedreguer l'any 1979, precedida per vagues intermitents, a partir de la memòria oral i de les fonts de premsa. Veurem com es va produir, qui en va formar part i com ha estat recordada amb el pas del temps.

Amb tot això, aquest capítol vol posar en relleu una memòria de lluita que, en el cas de les dones, va ser doble: d'una banda, la reivindicació de millores laborals i, de l'altra, una lluita que aleshores començava a emergir amb força —la defensa dels drets de les dones i la ruptura amb l'ordre patriarcal.

8.1 Sindicalisme i consciència política dins la fàbrica

Tal com assenyalen algunes fonts (Cremades, 2020), a partir de 1973 ja es començava a percebre a la Marina Alta una certa efervescència política i sindical, impulsada des de la base i vinculada als moviments de l'esquerra revolucionària. En aquest context, les fàbriques començaren a esdevenir espais on bategaven reivindicacions laborals i polítiques, tot i que, en un primer moment, la mobilització es concentrava als carrers. El 20 de novembre de 1975 marcà un punt d'inflexió simbòlic: segons alguns testimonis, aquella mateixa nit a Pedreguer es va produir un repartiment massiu de pamflets que denunciaven les condicions laborals precàries, amb una atenció especial a la situació de les dones treballadores.

«La nit eixa que es mor Franco i tirem la pamfletà era per les dones, perquè en aquells temps, clar, les fàbriques ho sabien també, totes les dones més majors, les que eren ja ueles estaven a casa, i d'aquells anys de fer llata pues vaen passar a treballar per a les fàbriques, entonces clar, tu saps el meneo que n'hi havia, repartint faena, pac ací i pac allà... I eixes dones, els pagaven quatre duros cagats (...) Parlàvem de que les dones que treballaven a casa estaven vilipendiaes, cobraven poquet i feien un treball excepcional. Mosatros teníem ganes de que la caldera bullira...» [Sindicalista. Moviments socials]

El 15 de desembre del mateix any es convoca una vaga general en l'àmbit estatal, en contra del règim, que compta amb un suport massiu. Era organitzada per sindicats encara en la clandestinitat,

que començaven a estructurar-se i a guanyar visibilitat. A la Marina Alta, aquella intensitat política des de la base també començava a emergir, CCOO i UGT es consolidava a la comarca i començava a entrar dins les fàbriques. Sindicats com la CNT tingueren una implantació més feble, sobretot en el cas de Pedreguer (Carrió, 2012; Cremades, 2020).

No obstant això, el record de les primeres incursions cap a l'acció política organitzada dins els espais laborals es troba encara marcat per la prudència. La repressió franquista no havia desaparegut i la por a les represàlies laborals era un factor ben present. La militància sindical continuava sent una pràctica arriscada, especialment dins les fàbriques. L'escassa organització prèvia i la por a la repressió franquista marcaren una transició lenta i desigual segons el poble.

«Eixos anys a Pedreguer hi havia hagut molta intensitat política, vam posar en funcionament les CCOO ací a la Marina Alta (...) eixa vaga... I después que mosatros també estàvem a totes les fàbriques, hi havia gent nostra treballant a totes les fàbriques i anaven xarrant-ho. S'havia de renovar lo dels convenis, que això antes no existia, i era el conveni de la marroquineria i Pedreguer era del tres o quatre nuclis més forts que havia, i van vindre les CCOO ací.»
[Sindicalista. Moviments socials]

LA OVELLA NEGRA

COMARCAL de LA MARINA ALTA

PAÍS: VALENCIA

gener-77 Nº 0

Portada del número 0 de la revista comarcal anarquista i llibertària La Ovel·la Negra, editada a la Marina Alta el gener de 1977. Font: Arxiu Municipal de Dénia.

En alguns casos, sobretot als inicis, la participació de les dones als moviments sindicals podia ser tímida, a vegades motivada per la insistència de companys que ja estaven implicats en la militància. Cal recordar que fer el pas de participar activament suposava trencar una barrera simbòlica important en termes de gènere. Encara no s'havia iniciat un procés de deconstrucció conscient de la masculinitat hegemònica, cosa que vol dir que, fins i tot dins d'espais afins o de lluita col·lectiva, continuaven pesant sobre les dones articulacions simbòliques i pràctiques que reproduïen desigualtats: expectatives sobre el comportament, els cossos, la vestimenta, i fins i tot la manera de participar o expressar-se. Així i tot, a poc a poc, els beneficis de pertànyer o participar en la lluita sindical es feien més visibles. Un sindicalista que va tenir un paper actiu durant aquells anys recorda, ara, com va ser de feixuc el procés de «desaprendre» el

model hegemònic de masculinitat, també dins dels mateixos espais de lluita o d'esbarjo.

«Jo soc un marxiste, però l'educació que teníem mosatros -rises-... hòstia... és que cantàvem el cara al sol a la plaça, aquells anys és lo que n'hi havia, mos hem ensenyat lo que no hem de fer... jo l'educació catòlica la tinc des de que era menut, i això va incrustant-se i pots intentar llevar-te un bulto de damunt, però no tot sencer. Ma'n recorde una discussió un dia i me'n penediré tota la vida... a la penya, els quintos, que n'hi havia bon ambient entre mosatros... algunes companyeres, bona gent d'esquerres (...) dos o tres de mosatros esgrimíem que portar minifalda era una provocació... veges tu, i això que mosatros som la primera quintà que li donem vidilla a les dones (...) però clar, mosatros érem els que mos emborrascàvem i elles eren les que mos dien: “amb calma”, perquè clar, en aquells anys les dones no bevien...» [Sindicalista. Moviments socials]

«Mosatros teníem una representant que era de la CNT o de CCOO, però només n'hi havia dos o tres de les que estàvem apuntaes a eixos sindicats, les demás no. Bueno, feen alguna reunió que venia alguna d'eixes i mos dia que havíem de fer això, mos informaven... Però la nostra fàbrica no ha segut una fàbrica d'eixes que la política, no, com estàvem asseguraes. Encara que no ho trobarem bé, a voltes valia la pena estar tranquil·letes. Sí que és veritat, en les ajudes, quan demanaves una ajuda per la pujà de les hores extra i lo que siga, sí, al estar elles ho menejaven, li portàvem els partes, i a voltes mos dia: “Tenim que fer això i tenim que reclamar allò, les hores...” I nosaltres reclamàvem, els amos remugaven que no volien, però al final sí que eixia, a voltes arribaves a un acord i et pujaven les hores.» [Dona treballadora. 1966]

Integrar, a més, les demandes específiques de les dones dins d'un moviment articulat fonamentalment des de la lògica de classe encara no era percebut com una necessitat urgent. La cita que enceta aquest capítol en dona testimoni: expressa la jerarquia existent dins les estratègies de lluita en un moment en què, com assenyala una dona treballadora de les fàbriques —posteriorment molt implicada en els moviments feministes—, «tot estava per fer i la llibertat era la prioritat». En aquest context, plantejar reivindicacions en clau de gènere suposava un desafiament afegit que ni tan sols s'havia començat a imaginar. Per això, tot i que paral·lelament al protagonisme creixent de les lluites sindicals començava també a articular-se un incipient moviment feminista, haurien de passar anys abans que el qüestionament de les desigualtats de gènere entrara a formar part de l'agenda sindical.

«Que no hi hagueren dones en els sindicats, ni en els llocs directius era una cosa normal. (...) No s'atrevien a tirar p'alante, i els homes tampoc no les deixaven passar. Les dones sempre ens hem retragut molt i en aquells sindicats la majoria eren homes. Però era tot aixina, les dones no comptaven per a res, ens han ensenyat a no atrevir-nos. Jo, fins que vaig decidir que valia molt, m'ha costat molts anys, això costa molt... Per tant, tampoc des dels sindicats es donava veu... el que s'ha aconseguit en els sindicats i en els partits polítics ha sigut perquè les dones s'han empenyat, ningú ens ha donat res, ens ho hem guanyat nosaltres.» [Dona treballadora. 1948]

«Recorde que les meues amigues havien començat a festejar molt prompte, jo vaig començar més tard. Ja comences a fer un altre cercle d'amics i ja em vaig quedar amb un altre tipus de xiques, i ahí ja pues estàvem en este grup [feminista] i ahí vàrem començar a manejar-mos. Dissabtes per la vesprà féiem reunions a les Escoles Velles. Estàvem més estacaes en si passava algo al poble en relació a política, ahí sí que ens manifestàvem i després altres qüestions com

l'avortament, el divorci.... però de fàbrica no. Encara no estava la qüestió feminista per les reunions sindicals, ahí no entràvem, era sindical...» [Dona treballadora. 1960]

«Jo trobe que no es plantejava ningú res de res, anaves a fer faena i el nòvio t'asperava a casa. Una pena. Després ja mosatros vaem començar a fer reunions en plan de feminisme i tot això, ben fadrinetes. En les reunions no parlàvem de les fàbriques... ahí parlàvem més pues, això, del canvi de les xiques, que podien fer lo que fora i que no havien de dependre de ningú. Mos ha obert els ulls a muntó de generacions, perquè jo vaig ser de les primeres... era una altra manera de vore el món.» [Dona treballadora. 1960]

Però sempre hi hagué dones que, des de la discreció o des de la fermesa, van jugar un paper fonamental en les lluites laborals i polítiques del moment. Algunes assumiren responsabilitats dins dels comitès d'empresa, participant activament en les negociacions del conveni col·lectiu del sector marroquiner; altres actuaven com a enllaç entre les treballadores i els sindicats, traslladant informacions, convocatòries o suggeriments.

«Al partit i a comissions, a nivell de comarca, provincial i País Valencià, el 98% eren homes. Això no vol dir que no n'hi haguera dones que anaren fent la seua faena, però tot érem tots homes... hi havia dones que anaven furgant, xarrant, anaven vequent-se.» [Sindicalista. Moviments socials]

«Va ser una votació que vaen fer i vaig eixir com a representant per anar a negociar al conveni i per a quan tingueres que baixar a les oficines i parlar en la jefa, per a quan demanaves cosetes, o no trobaves bé fer més horetes o algo, pues tu eres la que anaves a parlar amb l'ama. Baixaves a la oficina i entre altres cosetes, vaem demanar uniformes, babies per al treball i mos els vaen fer, uns babies blau marino que això anava bé, perquè no t'ambrutaves de cola.» [Dona treballadora. 1955]

«Jo no he estat mai en cap sindicat, però jo em decantava més CCOO perquè el meu germà era del PC. A ma casa això es parlava i no hi havia tabú, ni censura ni mals rotllos, i quan hem tingut necessitat hem anat a Dénia a CCOO i tu pagaves i ja està, encara que no estigueres afilià. Després, no recorde quin any era, però a mi em van traure per al comité d'empresa, perquè necessitaven a una persona per si hi havia coses per a parlar, i tampoc no recorde molt però seria antes de tindre jo els vint-i-cinc anys.» [Dona treballadora. 1960]

L'any 1978, el moviment sindical a Pedreguer, vinculat a les fàbriques de marroquineria, ja mantenia contacte amb els col·lectius del sector del calçat i la pell d'Elda i Petrer —en aquell moment amb una forta capacitat de mobilització i més recorregut en la lluita sindical. L'objectiu era negociar l'augment salarial del conveni col·lectiu. Les reunions i converses eren constants: compartien impressions sobre la situació laboral, contrastaven estratègies i treballaven per unificar discursos i punts de vista. Una dona treballadora, delegada de personal i representant de la seua fàbrica, ens explica la importància d'aquesta vinculació i com, dins d'aquestes trobades, es començaria a gestar la gran vaga de les fàbriques de marroquineria a Pedreguer. Cal dir que hi hagué distintes aturades, però segons la recerca realitzada, la més significativa fou la que es desenvolupà a principis de l'any 1979, després de mesos de negociacions.

«Varem fer una vaga de marroquineria per a renovar el conveni, que volíem pues pujar el jornal i que estiguérem dins del conveni de la marroquinera. Pues a lo millor estava Elda, que també eren bolsos de pell, i ens basàvem més en aquell conveni, mosatros estàvem un poc més desplaçats, no estàvem allí dins, i ahí va ser quan vàrem fer vaga, per lo menos dos mesos.» [Dona treballadora.1960]

«Vaen començar a vorer com fer-ho. Primer, vaen fer delegats de treball i tot això, ja teníem el sindicat. Nosaltres érem dos quan navem a Alacant a negociar totes les coses de pujar el jornal, de la nostra fàbrica érem dos dones i de les altres eren homes, eren homes casi tot. Estava la gent de Petrer, Elda, pues que eren gent més preparada en tot açò que mosatros i estaven més conscienciats en totes les lleis i les coses, i van estar al nostre costat hasta que es va solucionar lo del conveni. (...) Jo pense que seria cap al 78, vaem nar a negociar a Alacant amb els d'Elda i Petrer, i no mos vaem posar de acuerdo i vaem decidir fer huelga per totes les fàbriques de Pedreguer. Vaem fer assemblees al Trinquet de Pedreguer, per a explicar a tota la gent, perquè clar, quan no anaves a la fàbrica, no cobraves, però havíem d'explicar-ho i venien uns companys de Petrer i havies d'explicar la gent que era per a benefici, perquè si no feem això no conseguíem lo altre, però en totes les mogudetes estes pues sempre hi ha qui està d'acord i qui no: "Ei, jo és que necessite el jornalet". Vaem fer una huelga que va ser, pues ma'n recorde que va ser forteta perquè vaen eixir totes les fàbriques i naven replegant-mos i quan vaem vindre a per mosatros pues vaem eixir també, que els amos, pues clar: "Neu a fer-mos la ruïna! Perquè açò portarà la ruïna!" Però si no eixies, n'hi havia perill que entrara un piquete i li passara algo a la fàbrica, perquè la cosa era forta, entonces vaem eixir i navem davant els representants encabeçant tota la manifestació. Ma'n recorde perfectament, hi havien guàrdies civils, o lo que fora, que anaven en metralletes. Però clar, el fer eixes vagues, a lo millor no vaen eixir els bolsos conforme havien d'eixir i

bueno, no sé... va passar tota la història esta. Jo pense que quan vaem eixir eixe dia, vaem eixir casi tots, a lo millor els encarregats i això no vaen eixir però els treballadors sí, érem mogolló, tot el poble estàvem en pancartes, va ser una moguda gran.» [Dona treballadora. 1955]

L'empresariat, per la seua banda, recorda aquelles vagues no només com a resposta a les reivindicacions salarials, sinó també com a moments especialment tensos per coincidir amb processos de reestructuració de plantilla —és a dir, amb la necessitat de retallar llocs de treball degut, segons expliquen, a l'encariment de mantenir la producció amb tanta mà d'obra. Les fonts consultades assenyalen també els conflictes interns entre els mateixos propietaris a l'hora de negociar els convenis col·lectius, especialment en relació amb les pujades de sou. Segons relaten, tenien la percepció que la plantilla estava molt unida i organitzada, mentre que entre els empresaris predominaven les discrepàncies i la manca de coordinació.

«Perfectament, les huelgues, les recorde perquè jo estava al comité d'empresaris del conveni i, perfectament, les ha viscudes totes, les dos o tres que vàrem tindre. Sí, la primera, en el Trinquet... unes tres huelgues vàrem tindre, jo diria que són tres en tres convenis i estic parlant dels anys en què busquem alternatives a les plantilles altes i encariment de la mà d'obra. Pense que vaen ser en tres ocasions. En el 75, 77 i 78, después venen les negociacions dels convenis, huelgues... i és quan tots mos asustem de plantilles altes de personal, perquè la pressió social és molt forta i els augments salarials són del 20%, això no es podia aguantar, entonces mos asustem tots los empresaris i venen les huelgues. Huelgues dels sector que mosatros teníem un conveni nacional, fabricants de bolsos i sombreros a nivell nacional que abarcava casi tot, Pedreguer, Gata, però també Muro, Banyeres, Crevillent... La lucha dels convenis sempre era pel mes de gener, febrer, quan teníem que fer les faenes

per a subministrar als clients, ahí és quan venien les huelgues. I bé, ma'n recorde perfectament perquè l'empresariat no estava unit, el treballador estava més unit. Què vol dir? Que mosatros arribàvem a uns acuerdos d'augment salarial i per darrere no els complien. No diré noms, però sí teníem empreses que estaven en el comité de huelga, i mosatros, per exemple, discutíem: "Demanem el 25% d'augment"- i mosatros- "El 15%...". I después, huelga de tres dies, i allò es podia prorrogar a tres dies més. Jo recorde converses amb companyeros meus: "-És que no puc aguantar-ho, és que tinc que servir els pedidos al Corte Inglés! -Pues mira, si tens pedidos del Corte Inglés, pagues el 25% i ja ho tens clar -És que no puc pagar el 25%...-Pues aguantem la huelga". I después arriben a pactes amb els treballadors: "Si veniu a treballar, el dia que s'aprove el conveni, si s'aprova el 25, jo vos donaré dos punts més"-rises-. Sí, en serio, conforme ho dic, un de Pedreguer i un de Gata, els dos d'amagat. Per això dic que el treballador estava més unit, també passarien lo d'ells, no?, perquè la huelga aquella va durar... una va durar set o huit dies, o deu... era dur...» [Empresariat]

L'empresariat també despleguava les seues pròpies estratègies per fer front a les mobilitzacions i vagues. Una de les més conegudes era decretar un tancament patronal o *lock-out*, una mesura que consistia a tancar temporalment l'empresa o impedir l'accés al lloc de treball a tota la plantilla, com a forma de pressió davant un conflicte laboral, com ara una vaga. Durant el tancament, no es percep salari ni es cotitza i, per tant, també resulten perjudicades aquelles persones que no donen suport a la vaga. D'aquesta manera, el *lock-out* funcionava com una eina de control indirecte, ja que castigava col·lectivament tota la plantilla i afavoria la divisió interna: tensions entre qui secundava la vaga i qui no, en un context en què la necessitat del jornal podia dificultar el manteniment de l'acció col·lectiva.

«Una de les huelgues vaem tancar mosatros, vaem fer cierre patronal. Vaem fer tres dies de cierre patronal, perquè també teníem motius per a fer això, no recorde ara els motius, però teníem motius. Crec que era pagant als treballadors, no recorde bé... o no pagarem res... però va haver moltes tensions, eh? Dos o tres anys aixina, de tensions fortes dins la fàbrica. Hasta que al final s'estabilitza perquè anàvem desfent-mos de les plantilles, no desfent-mos, van mermant les plantilles... però allò va durar cinc anys i es va estabilitzar tot una altra volta. Era poder aguantar el colp, veníem d'una dictadura a una democràcia a on tots tenien dret a parlar, no? I les huelgues, això no sabien lo que era una huelga.» [Empresariat]

«Però es van tancar totes les empreses, clar, dins de tancar totes les empreses, hi havia gent que no volia, que ells volien treballar, hi havia gent que no li importava, però clar, l'enfado nostre era: “Però si després mos tenim que beneficiar tots!” I hi havia gent que s'enfadava amb mosatros, però és que al final era un benefici per a tots, si em pugen el jornal a mi també te'l pujaran a tu!» [Dona treballadora. 1960]

Part de l'empresariat també mostrava una actitud més oberta a entendre el paper de les mobilitzacions laborals en el context de transformació social i política que vivia la comarca, i en general, tot l'Estat espanyol. Encara que les vagues es vivien com una lluita —amb interessos enfrontats i moments de tensió evidents—, i així es reconeix, també s'admetia la necessitat de millorar les condicions laborals i d'escoltar les demandes de la plantilla.

«Sí, va haver reunions sindicals, clar que sí, i de fet era una cosa que trobàvem que devia de fer-se. (...) Es van fer els convenis i va començar a funcionar a totes les fàbriques. Tots los que anaven a jornal. Jo sé que va haver vagues i va haver reunions allí al Trinquet, que estava tot ple de la gent de les fàbriques, crec que de

totes les fàbriques. Jo no vaig anar, perquè jo era de la part empresarial. No estava en contra, tot al contrari, les persones tenen que cobrar un bon jornal, si no hi ha un bon jornal, açò no funciona.» [Empresariat]

Així, les reunions entre la patronal i els comitès d'empresa per negociar els convenis esdevenien veritables escenaris de confrontació. Una de les anècdotes més recordades, que va tindre força ressò, la protagonitzà un empresari que, durant una d'aquestes trobades, va exclamar que els treballadors «*el que havien de fer era menjar pa i garrofes*». L'episodi va ser tan sonat que, durant les entrevistes realitzades amb l'empresariat, algun ens preguntà si les dones encara recordaven aquella frase, que ells mateixos qualificaven de «desafortunada».

«Hi havia en una de les fàbriques, una persona, bé, un empresari, que va dir: “Els treballadors el que tenen que fer és menjar pa i garrofes!”, clar allò va sentar fatal. Es veu que ho va dir al seu comitè d'empresa, i després ho van dir a la reunió.» [Dona treballadora. 1960]

L'ambient era de mobilització permanent, amb assemblees contínues i una gran implicació col·lectiva. Durant aquells mesos, els i les treballadores es concentraven al Trinquet per seguir de prop l'evolució de les negociacions, que es convertí en un veritable centre de trobada i debat. En l'imaginari de moltes treballadores, el Trinquet ocupa un lloc destacat com a espai simbòlic de resistència, no només per aquella vaga, sinó també per altres reivindicacions col·lectives, com l'oposició a la planta asfàltica l'any 1978, en què la gent de Pedreguer ja es reunia en aquell mateix espai.

«Vam fer paro, paro (...) ahí on està el Trinquet, vam estar fent paro (...) allí venien els delegats i parlàvem i ens dien el que anaven aconseguint (...) jo tindria uns díhuit anys... i mos vàrem pujar un deu per cent. L'amo dia: "Jo tinc que donar-li a les xiquetes una pesseta?" Però varen aconseguir que ens pujaren el jornal, que teníem dret a vacances, permisos de metge. Ara no hi ha cap de huelga, tots a casa sentats mirant la tele.» [Dona treballadora. 1945]

Finalment, després d'almenys tres mesos de vaga, un període en què els i les treballadores no percebien cap salari ni, per descomptat, cotitzaven, es va poder arribar a un acord. Va ser un procés llarg i esgotador, tant per l'impacte econòmic com per la intensitat emocional que va suposar. Aquell desenllaç representava una victòria col·lectiva, però no deixava gaire marge per a la celebració. Una treballadora ho resumeix amb humor i pragmatisme:

«Totes, totes, totes les fàbriques estaven tancaes... estàvem en plena ebullició... no sé ni quan va començar ni quan va acabar, però sé que varen ser uns dos o tres mesos de reunions, de reunions, de reunions. (...) Com vàrem celebrar l'acord? Tornant a la faena i recuperant els pedidos que teníem esperant-mos -rises-.» [Dona treballadora. 1960]

8.2 La vaga a través dels diaris. Reconstrucció d'un conflicte.

Si l'apartat anterior s'ha centrat en l'evolució de la consciència sindical i política dins les fàbriques, així com en la participació de les dones en aquests processos, aquest es focalitza en un episodi concret: la vaga indefinida de 1979. Tot i que aquest esdeveniment persisteix en l'imaginari col·lectiu, la memòria és sovint fragmentària i capriciosa, feta de records dispersos i emocions latents. Per això, més enllà de les veus recollides en les entrevistes, hem recorregut també a fonts documentals que ens han permès reconstruir-ne el relat i omplir alguns buits.

Un dels factors que pot explicar per què moltes dones no conserven records clars d'aquesta vaga és el caràcter intermitent del treball femení, però sobretot la separació física que afectava aquelles que treballaven en l'economia submergida. Apartades de l'ambient fabril, on bullien les reivindicacions col·lectives, restaven sovint al marge de les dinàmiques de participació. No obstant això, no foren oblidades. Tot i que les demandes no incorporaven reivindicacions explícites en clau de gènere, el moviment obrer va visibilitzar la realitat de les nombroses treballadores que feien feina des de casa o des dels tallerets, en denuncià la precarietat i les animà activament a sumar-se a la vaga.

A través de la premsa comarcal, especialment el setmanari *Canfali Marina Alta*, hem pogut seguir el fil d'una mobilització laboral que comença a gestar-se l'any 1978, arran de les negociacions per renovar el conveni col·lectiu. Tot i que l'eix

central d'aquest recull documental és la vaga del sector de la marroquineria, hem decidit incorporar també altres peces d'opinió i notícies que, sense fer-hi referència directa, ajuden a compondre el context polític i social del moment. Articles que aborden qüestions com el canvi de model econòmic i les crítiques a la destrucció del territori, les desigualtats de gènere o les primeres reivindicacions d'un feminisme incipient, que permeten dibuixar un paisatge més complet de les tensions i esperances que travessaven aquells anys, fins i tot dins els espais religiosos.

En aquest sentit, per obrir la reconstrucció de les mobilitzacions que desembocaren en la gran vaga indefinida, recuperem l'article escrit l'any 1976 pel rector de Pedreguer, Francisco Mercader Tamarit, titulat «Estar de Fiesta». En aquest text, publicat en plena Transició, el capellà reflexiona sobre el significat del treball, la seua dimensió humana i la frontera amb l'esclavitud, i alhora reivindica el dret al gaudi, a la festa i a una vida digna. Lluny de discursos espiritualistes desconnectats de la realitat material, l'article llança una crítica clara a les formes d'explotació, tot assenyalant que només quan el treball deixi de ser una càrrega i una imposició, hi haurà festa veritable. Algunes dones entrevistades recordaven Mercader com un retor amb idees poc ortodoxes, que des d'ací veiem properes a les tesis de la Teologia de l'Alliberament, fins al punt que hi havia famílies de Pedreguer que preferien anar a missa a altres pobles per evitar escoltar els seus sermons.

Estar de Fiesta

por Francisco Mercader Tamarit - Cura

Trabajo y esclavitud

El trabajo es, sin duda alguna, algo muy importante. Sobre todo cuando uno está trabajando en aquello para lo que tiene vocación. Uno que tenga vocación para la mecánica, que le guste su trabajo, no le importará ensuciarse las manos. Cuando soluciona una avería se siente como creador de algo, siente felicidad. El trabajo proporciona, además, al hombre una forma de vivir, de él saca su subsistencia. En su esfuerzo encuentra el hombre el gozo y la satisfacción de sus necesidades. El sudor tiene su satisfacción.

Pero si no hubiera más que esfuerzo, permanente trabajo, sería como un trabajo forzado, una forma de esclavitud. En este trabajo el hombre no ve desarrollarse su capacidad, se siente encadenado a lo que hace. Cuando sólo se trabaja por producir más, cuando la única finalidad de la existencia es producir más (trabajo totalitario), el hombre no puede hacer fiesta; solamente descansa para restaurar sus fuerzas para el trabajo. El trabajo entonces pasa a ser lo único importante. El hombre no tiene fiesta, no está de fiesta, sólo se aturde para olvidar, para esquivar el aburrimiento. Se pierde una cosa esencial del trabajo que es la alegría.

En cambio, el trabajo libre, el éxito del trabajo libre se celebra porque en él el hombre goza. Y este gozo se hace comunicativo, busca compartir con los demás su alegría. La fiesta ya no es individual, se hace comunitaria. Y todos gozan, todos se ponen comunicativos, se saltan convencionalismos y etiquetas y todos se destapan con lo que tienen dentro. La broma, el baile, la bebida, la comida abundante... expresan esa corriente interior, que se derrama gratuitamente. Entonces se está de fiesta.

El domingo es fiesta

La iglesia es festera. Nos dice que no trabajemos por lo menos un día a la semana. Todos los domingos es fiesta. Así, periódicamente, dejamos los quehaceres diarios, regidos por infinidad de trabas inútiles para recordar que no somos esclavos. La fiesta nos dice que el hombre no ha nacido para la fatiga, aunque de momento es inevitable, sino para el disfrute. En la fiesta vislumbramos algo que todos anhelamos: la libertad, la paz, la plenitud. Así la fiesta no es sólo la conclusión del gozo que produce el trabajo, sino también la expresión de algo que se desea. Queremos que todo lo que somos, tenemos y hacemos culmine en algo superior.

De ahí que el hombre busque en la superación de la realidad presente una forma de superarse él mismo. Vendrán días en que, superadas las formas presentes, las fábricas serán de todos y ya no se trabajará por un salario, dejando en la empresa parte del valor del trabajo, sino que, como el hombre superó la etapa de la esclavitud, superará también las nuevas formas de explotación. Entonces habrá una gran fiesta.

"Y vio Dios que lo creado era bueno"

Pero sería poco serio querer celebrar la fiesta sin haber pasado por la fatiga del trabajo, gozar de una nueva sociedad sin trabajar para conseguirla. La construcción de una nueva sociedad es tarea de todos. Los cristianos tenemos aquí un puesto. El trabajo es creación.

Cuando Dios creó el mundo miró todo lo creado y vio que era bueno. Y en medio de todo ese universo inmenso y maravilloso, en medio de ese mundo bueno, puso Dios al hombre para que dominara todo lo creado. El hombre con su trabajo y esfuerzo tiene que continuar la creación. El cristiano no espera emigrar a otro mundo, sino ir recreando este mismo mundo que tenemos y en el que vivimos. Nuestra ciudad futura no está allá arriba, más allá de la luna, sino aquí mismo en la tierra, donde Cristo mismo estuvo en un taller de Nazaret haciendo del mundo algo más habitable y humano.

No se puede, no podemos esperar los cristianos soluciones mágicas y maravillosas. Fijémonos, por ejemplo, en la vida de Cristo. Durante su vida curó enfermos. Los curó porque sentía compasión de ellos porque así manifestaba un signo del Reino futuro que se acerca. Pero, cuando llegó el momento de su muerte, él mismo pidió ayuda a su Padre y el Padre rehusó ayudarlo en medio de la tragedia. Dios no quiere resolver los problemas humanos, desea que el hombre continúe la creación. Y, en medio del trabajo y de la fiesta, en sus éxitos y fracasos, gozar con la marcha del mundo, con todo aquello que sea superación y dominio de la naturaleza. Dios está presente en medio de los hombres cuando los hombres luchan y preparan la fiesta futura de la humanidad.

¡Felices fiestas!

En l'edició núm. 123 del *Canfali*, datada el 5 de novembre de 1978, el setmanari es fa ressò dels acords presos el 10 d'octubre de 1978 a Alacant, en una reunió entre les centrals sindicals UGT i CCOO, on es va acordar una plataforma conjunta per al Conveni

Pedreguer

ACUERDO

U.G.T.

CC.OO.

Reunidas las Centrales Sindicales de UGT y CC.OO. han llegado a un acuerdo de plataforma conjunta del Convenio de Marroquinería.

En dicha plataforma se recogen, de forma destacada, las reivindicaciones sociales: I.R.T.T. a cargo de la empresa, Modificación Premios de Jubilación, no admisión de menores de 16 años. En la parte Sindical se hace especial hincapié en llevar la democracia a las fábricas, potenciando la presencia y el poder del gestión de las Centrales Sindicales. En el aspecto económico destaca la eliminación de diferencia salarial entre sexos, reducción de las categorías de aprendizaje, aumento de vacaciones y reducción de jornada laboral. También se ha procedido a un profundo estudio de la masa salarial bruta para reivindicar al oportuno aumento salarial.

Alicante 10-10-78

UGT - CC.OO.
DENIA

de Marroquineria. Aquest document recollia un conjunt de reivindicacions socials, sindicals i econòmiques amb un fort contingut transformador. Entre les demandes principals, s'incloïa que la incapacitat temporal (I.R.T.T.)¹² anara a càrrec de les empreses, la modificació dels premis de jubilació¹³ i la prohibició de contractar menors de 16 anys. En l'àmbit sindical, es reclamava democratitzar les fàbriques i enfortir el paper dels sindicats en la gestió dels centres de treball. Pel que fa a les qüestions econòmiques, es defensava la igualtat salarial entre sexes, la reducció de les categories d'aprenentatge, l'augment de les

¹² La I.R.T.T. (Incapacitat Laboral Transitòria Temporal, hui anomenada incapacitat temporal) fa referència al període en què una persona no pot treballar per motius de salut. Reclamar que siga a càrrec de l'empresa significa que aquesta assumisca el cost del salari durant la baixa, per garantir una millor protecció econòmica a la persona treballadora.

¹³ Els premis de jubilació fan referència a compensacions econòmiques o reconeixements que s'atorgaven a les persones treballadores quan arribaven a l'edat de jubilació o es retiraven després de molts anys de servei. La seua modificació solia implicar una millora de les condicions o imports d'aquests incentius.

En l'edició del *Canfali* del 7 de gener de 1979, es recull la notícia d'una vaga del sector de la marroquineria que va tenir lloc els dies 3 i 4 de gener, en la qual es fixa la participació de més de mil treballadors de prop de deu fàbriques situades entre Pedreguer i Orba. Davant la manca d'acords en la negociació del conveni provincial —segons denunciaven els representants del comitè de vaga, per la intransigència de la patronal—, es preveia reprendre la vaga durant tres dies més la setmana següent. Els portaveus sindicals explicaven que optaren per una vaga intermitent per no perjudicar el sector durant el període de Nadal, però advertien que, un cop passada la fira internacional de

de Alicante, y a requerimiento de sus familiares, a Vall de Uxó, para ser enterrado en el cementerio de dicha población castellanense.

HUELGA DEL SECTOR DE MARROQUINERÍA

«No queremos ser más ricos, sino igual de pobres»

Más de mil trabajadores del sector de Marroquinería de aproximadamente 10 fábricas -entre Pedreguer y Orba- se mantuvieron en huelga durante los pasados días 3 y 4 de enero. Postura que volverán a adoptar durante tres días de la semana que viene en caso de que no se lleguen a buen término las negociaciones del convenio a nivel provincial.

En una charla mantenida con representantes del comité coordinador de huelga, el día 3 por la mañana, estos nos explicaron los motivos que les habían llevado a tomar la mencionada postura:

«Hace cerca de dos meses que estamos llevando la negociación del convenio y por causas ajenas a los trabajadores nos vemos obligados a acudir a la huelga. No es que nuestras pretensiones sean altas o bajas, sino que la patronal dice que no negocia ningún punto. Está diciendo que la hace pero no es así. La finalidad de la huelga es sacar el convenio sea como sea».

«Por que se ha tomado la decisión de hacer la huelga intermitente?

«Se ha tomado esta postura por que las fechas por las que estamos pasando no son las más propicias para llevar adelante la indefinición. Por el pasar de las fechas del 18 de enero, cuando termina Therpiel, que es la feria internacional de marroquinería, y es cuando llegan todos los pedidos a fábricas, hacerla de un carácter indefinido mientras no se sancione nuestro convenio.

«Fueron ser cuando los problemas para conseguir un local donde celebrar la asamblea anunciada para hoy miércoles por la tarde ¿no?

«El problema es que hemos llamado al alcalde de Pedreguer y nos ha negado el permiso, o mejor dicho ha manifestado que nos hace falta un permiso de la alcaldía. Pero eso no es verdad, porque en la Constitución, en el artículo 21, dice que se reconoce el derecho de reunión pacífica y sin armas. El ejercicio de este derecho no necesitará autorización previa». Y ésto es lo que pasa, ahora iremos otra vez y le enseñaremos la Constitución, porque se ve el que señor alcalde no la ha leído.

«¿Algo más?

«Sí, quisiéramos hacer un llamamiento a todas las amas de casa que están trabajando en plan clandestino aquí en Pedreguer, haciendo bolsos. La labor de los comités de huelga de las fábricas es que no entre ni salga trabajo de éstas, pero de todas formas llamamos a estas personas a que se conciencien y a que no trabajen mientras dura la huelga, que tengan en cuenta que pedimos unas reivindicaciones que son justas.

Y otro llamamiento imprescindible es a todos los pueblos y trabajadores de la Marina Alta, aunque sean de otros sectores, para que se sumen a estas personas y nos apoyen al máximo posible. La huelga no es un cachondeo. El trabajador no pide para ser más rico, sino para ser igual de pobre que año anterior, simplemente que el nivel de vida sube y con los mismos salarios no se puede vivir.

PACO SERRADELL

marroquineria d'Iberpiel, prevista per al 16 de gener, la protesta esdevindria vaga indefinida si no hi havia acord.

L'article també recull el conflicte generat per la negativa de l'alcalde de Pedreguer, llavors Vicente Pérez Pérez de l'UCD, a autoritzar l'ús d'un local per fer una assemblea i exigint un permís de Governació. Els treballadors denunciaven aquesta decisió com una vulneració del dret de reunió reconegut per la Constitució espanyola, i anunciaven que tornarien a parlar amb l'alcalde per fer-li veure que no cal cap autorització prèvia per reunir-se pacíficament.

Finalment, el comitè de vaga feia una crida a la solidaritat: tant a les dones que treballaven des de les seues cases —a qui demanaven que deixaren de produir bosses mentre durara la vaga— com a treballadors/es d'altres sectors i pobles de la Marina Alta, perquè recolzaren les seues demandes.

Diari Rosa

LA LLUITA DIARIA

Per VICENT PONS

Segurament els reis vendrien carregats de tantes coses, pero desgraciadament les festes han tingut final, per això començaren. La realitat és crua i ja que fer front, presentar-li la nostra continuada lluita per conèixer-la, per canviar-la, per plantejar noves alternatives. Sencillament, per continuar vivint, que es el mateix que continuar lluitant.

La situació política es presenta amb una alta temperatura, tanta que crec encendria qualsevol carbó, con vertint-lo en foc, roig que crema tot lo que se li acost. La situació econòmica és desesperant, els convicte en les empreses, les vagues, son el resultat de una desastrosa planificació dels mitjans de producció. L'Na La nostra comarca, s'han vist afectada per la vaga intermitent de la marroquineria. Els treballadors exigeixen que es firme el conveni col·lectiu i que al menys no siguem ells altra volta els que paguen, com sempre les conseqüència del desastre econòmic. La patronal com sempre, es nega a que el conveni es firme, hi ha interessos grans i solemnes, els mateicos de sempre, el capital suca, exprimeix, fins les últimes conseqüències. Aquesta vaga ha demostrat la unió dels treballadors front un mateix problema, i la posició intransigent, autoritària, de la patronal que no vol accedir davant

d'unes reivindicacions justes que li són plantejades per l'autèntic protagonistes de la realitat econòmica, el braç treballador, com sempre s'ha dit, «sofrit braç treballador».

Que no falta la nostra solidaritat i total compenetració davant d'aquests fets, com la vaga de la marroquineria que es porta a nivel «provincial». Són un signe de que la conscienciació del treballador cada volta és més gran, més conscient, i que la intolerància del franquisme moltes voltes feia callar o silenciava amb fins molt concrets, de que la consciència de classe explotada no fóra assumida pel poble treballador que havien al·lènat poc a poc per mig del silenci i de la repressió.

Crec que ve molt a propòsit recomanar la lectura d'un llibre de poemes l'últim editat del nostre més gran poeta viu, últim Premi D'Honor de les Lletres Catalanes, Vicent Andrés Estellés, el llibre porta com a títol «El Procés», s'entà amb un bonic pròleg del professor Alfons Cucó que fa una introducció al món poètic del poeta, així com al recull de poemes.

El poeta va escriure aquesta col·lecció de sonets cap a final del setanta cinc, quan el dictador feia assassinar a cinc joves, i els ulls dels homes de l'estat espanyol s'obrien espavorits de por, i les dones ploraven davant de tantes ganes de sang mai no satisfetes del tot.

Diu, Vicent Andrés Estellés, d'ofici poeta:

*«...cau una sang innocent de les síl·labes,
cau una sang innocent i s'esgola
des dels papers al carrer i demana
punys vengatius i convoca a la lluita
i al fosc combat i ala clara esperança!*

Jo no tinc res més que dir.

En ple context de vaga intermitent del sector de la marroquineria, apareix al diari *Canfali*, del dia 17 de gener de 1979, un article de Vicent Pons titulat «La lluita diària», dins la columna Diari Rosa, on reflexiona sobre la situació política i econòmica del moment, marcada per la crisi, els conflictes laborals i la resistència de la patronal a accedir a les reivindicacions dels i les treballadors del sector de la marroquineria. Pons assenyala que la lluita sindical no és un fet aïllat, sinó part d'un procés de presa de consciència col·lectiva que trenca amb el silenci imposat pel franquisme. En aquest sentit, interpreta les mobilitzacions com una mostra clara que la classe treballadora ja no està disposada a continuar pagant les conseqüències d'un sistema econòmic fallit.

El text conclou amb una recomanació literària: el poemari *El Procés* de Vicent Andrés Estellés, escrit en resposta a les execucions de 1975, traçant un pont entre la memòria de la repressió i la necessitat de continuar lluitant.

Marroquinería

NO HAY ACUERDO

Cuando el viernes de la semana pasada los trabajadores del sector de la Marroquinería se fueron a incorporar a sus puestos de trabajo, tras permanecer dos días en huelga legal, se encontraron con las puertas de la fábrica cerradas.

Precisamente ese mismo día, en Alicante, hubo una reunión de ambas partes (patronal y trabajadores), con el delegado provincial de Trabajo, y allí se adoptaron los siguientes acuerdos:

-El lunes, día 8, vuelta al trabajo.

-Ninguna represalia para los trabajadores por parte de los huelguistas.

-La patronal se comprometió a pagar los salarios del viernes anterior, ya que el cierre de ese día se consideró ilegal.

-Los trabajadores ni irían a la huelga prevista para la pasada semana durante los días 9, 10 y 11.

-Ambas partes se comprometieron a negociar el convenio.

SURGEN MAS DESACUERDOS

Pero al iniciarse las negociaciones volvieron a surgir las divergencias, mientras que los trabajadores solicitaban un aumento en los salarios del 16%, la patronal no está dispuesta a conceder más del 13%.

Por otro lado hay divergencias en otros puntos de incidencia económica. Los trabajadores piden: 30 días de vacaciones al año. 4 trienios de antigüedad al 4%. Incapacidad laboral transitoria al 12%. Pagas extras, una a salario real y otra a paga de convenio, y bolsa de estudios de 1.500 pesetas por año e hijo.

Según representantes de los trabajadores que han participado en las negociaciones en Alicante, la patronal además de no dar más del 13%, quiere que los anteriores puntos sean restados de ese 13%, con lo cual los trabajadores consideran que el aumento salarial se reduciría a un 5% (para un oficial de 1ª, por ejemplo, un aumento de 300 pesetas semanales).

Asimismo hemos podido averiguar que los trabajadores estarían dispuestos a rebajar en algunos puntos, ya que si al aumento salarial del 16% se le añade el 8% que supone la consecución de los mencionados puntos, el aumento general ascendería al 24%.

REUNION EN PEDREGUER

Además de estas reuniones en Alicante, a nivel provincial de todo el sector, para negociar el convenio entre empresarios y trabajadores, el miércoles día 10, tuvo lugar en Pedreguer una reunión entre ambas partes a nivel local, pero tampoco se llegó a ningún acuerdo. Con lo que todo parece indicar que volverá haber huelga los días 17, 18 y 19, es decir, el martes, miércoles y jueves de la semana que viene.

Finalmente podemos añadir que las negociaciones de este convenio de marroquinería están siendo seguidas con gran interés por otros sectores a nivel provincial, ya que al ser el primero que se negocia el presente año en Alicante puede que marque las pautas para los demás.

PACO SERRADELL

Aclaraci

Pozo de Los Palo

Tras el artículo 1 tras páginas, en e bre el pozo de rü de Pedreguer, el : D. Francisco Bal comunicado las : nes:

El día 10 de el Salón Parroq cios en junta cuentas de di 75, 76 y 77. años 73 y 74. : den leer-1, se de dichas pé rian regar c Año 73 (Año 74 (pé Año 75 (gí Ao 76 (ga Año 77 (g

Queda 45.427'5

Lo qu la Junti se acor nueva giera i das p coger Vega nos. de d san for no el ci f

En l'edició del diari *Canfali*, publicada el dia 17 de gener de 1979, amb el títol «No hay acuerdo», s'informa que no s'ha arribat a cap entesa entre la patronal i els representants dels treballadors del sector de la marroquineria, malgrat les reunions celebrades a Alacant i Pedreguer. Després de dos dies de vaga legal, els dies 3 i 4 de gener, els treballadors van intentar reincorporar-se a la feina el divendres següent, però es trobaren amb les portes de les fàbriques tancades —recordem el tancament patronal que hem analitzat en l'anterior apartat. Davant d'aquesta situació, el mateix dia es va celebrar una trobada amb el Delegat Provincial de Treball, on es va acordar la reincorporació a la feina el dilluns 8 de gener, així com l'absència de represàlies.

Mentre els treballadors exigien un augment salarial del 16%, la patronal només estava disposada a oferir un màxim del 13%, incloent-hi dins d'aquest marge altres millores reclamades, com ara 30 dies de vacances anuals, quatre triennis d'antiguitat al 4%, cobertura de la incapacitat temporal al 12%, dues pagues extres (una sobre salari real i l'altra segons conveni), i una borsa d'estudis de 1.500 pessetes anuals per infant. La classe treballadora considerava que, amb la proposta patronal, l'augment salarial real es reduïa a un 5%, fet que consideraven inacceptable. Tot i que es mostraven disposats a rebaixar algunes demandes, insistien que no podia ser a costa de perdre poder adquisitiu. Paral·lelament, el 10 de gener es va fer una reunió a nivell local a Pedreguer, també sense resultats.

Davant la falta d'acords, tot apuntava a una nova vaga convocada per als dies 17, 18 i 19 de gener. L'article també destaca que aquest conveni, en ser el primer en negociació del sector a la província d'Alacant en aquell any, estava sent seguit amb gran interès per altres col·lectius laborals, ja que podria marcar les línies generals per a futurs convenis.

¿UTOPIA?

Hombre y mujeres trabajadores en talleres, estaban en huelga, cada día que pasaba más gente despedida, más gente, que trabajo no encontraba.

En huelga para pedir un digno salario, pues con lo poco que daban a muchas familias, para sus necesidades básicas no alcanzaban.

¿Qué pasaba en este pueblo?

¿Es que el trabajo se terminaba?

¡¡No!! ¡¡No!! Lo que pasaba, es que los empresarios, otra forma habían encontrado, para aún explotar al trabajador más. ¿Para qué (ellos decían) vamos a aumentar la plantilla, si a la plantilla tenemos que darle casi, casi, lo poco que marca el convenio?

¿Sabeis lo qué vamos a hacer?

¡¡Ahora os lo diré!! Vamos a llevar las máquinas a las casas, no pagaremos antigüedad, ni seguros, ni vacaciones, ni siquiera tendremos que pagar la luz y con la mitad, y un poquitin más del salario base, sin pagar extras ni nada y sin dar un solo empleo todo arreglado, hala, a amontonar dinero, ¡¡Ya podeis comprar una pala cada uno, para irlo amontonando!!.

Y después de estos chanchullos a su estado-gobierno, vinieron las consecuencias: El paro aumentó y aumentó, de los parados, unos cuantos optaron por hacer una asamblea de parados.

La hicieron: Los parados acudieron, y entre todos acordaron, y a la vez gritaron ¡¡Acabemos con la explotación clandestina en nuestras casas, en nuestro hogar!!.

Se nombraron comisiones, gente encargada en la asamblea para con todo esto acabar.

Se les notificó a los empresarios que sus máquinas, a las fábricas llevarsen, si no querían que ellos, las fueran a arreglar.

Los empresarios convencidos de que los trabajadores decían verdad, las fueron, a las casas a buscar y las máquinas a las fábricas llevar.

Al no trabajar clandestinamente y tener pocos trabajadores en nómina el trabajo se empieza a amontonar.

Ellos dicen ¡¡los pedidos se amontonan, tendremos que a la gente contratar!!

Dicen a las gentes, que trabajos ellos tienen, que los van a contratar.

Piden los trabajadores, en nómina entrar, justo salario cobrar, al no tener más remedio, se los tienen que dar.

Pocos días después los trabajadores les dicen ¡¡Esta vez os lo dejamos pasar, la próxima vez, con nuestras fábricas, construidas de nuestro esfuerzo, nos vamos a quedar!!!.

¡¡Puede que pase esto hoy, puede que pase mañana, puede que sea mentira, puede que sea verdad!!.

UN ADMIRADOR DE PEDREGUER

En la secció d'opinió del diari *Canfali*, publicada el dia 17 de gener de 1979, sota el títol «¿Utopía?», una veu anònima signada com «Un admirador de Pedreguer» imagina, en to poètic, el que podria passar si també les dones que treballaven des de casa en condicions precàries plantaren cara a l'explotació. El text parteix d'una situació real —la vaga de la marroquineria i la manca de recursos de moltes famílies— per denunciar com els empresaris havien traslladat part de la producció a les llars, fugint de la regulació laboral i reduint costos en sous, assegurances i drets.

L'article narra com, davant d'aquesta situació, un grup de persones aturades decideixen autoorganitzar-se i convocar una assemblea de desocupats, on, col·lectivament, es pren la decisió de rebutjar el treball clandestí a les cases. El relat imagina les conseqüències: les dones retornen les màquines a les fàbriques,

el treball s'acumula i els empresaris es veuen forçats a contractar formalment. És una escenificació d'un escenari de resistència: una mena de fàbula obrera on el rebuig a la precarietat activa un cicle de transformació.

El text conclou amb una advertència simbòlica: «Esta vegada us ho deixem passar; la pròxima, ens quedarem amb les fàbriques construïdes amb el nostre esforç».

NOSTRE POBLE... NOSTRA TERRA

Els quatre cantons

LES REBAIXES

Les rebaixes de gener ja estan ahi, per a satisfacció d'«ames de casa», caps de família, fadrins i fadrines, monges i frares, i militars sense graduació. Les rebaixes de gener -com altres tantes rebaixes- són un producte d'aquesta societat en la que vivim, capitalista, d'incitació al consumisme sense fre.

Ací portem alguns articles, tots ells de molt bona qualitat, els quals es liquiden, o convendria liquidar-los com restants de temporada, segons els interessos quasi sempre antagònics de venedors o consumidors:

Mitja dotzena de preautonomies sense traspasos de competències

Mitja dotzena de partits polítics pendents de legalització.

Cinquanta grosses de sàries plenes d'espardenyes d'espert, sense estrenar, procedents del Plan Badajoz.

Tres kilòmetres de cintes inauguradores de pantanos Alguns milers d'ajuntaments franquistes en bon estat de conservació.

Una cinquantena de diputacions provincials en iguals circumstàncies.

Una forta remesa de caciques un tant corcats, però fermes.

Una unitat indissoluble de la Pàtria, en castellà, clar.

Un projecte de residència sanitària a la Marina Alta per a estrenar.

Mitja dotzena d'espigons protectors de platges de Dénia, Costa Blanca, País Valencià, innecessaris per la desaparició d'aquestes.

Un trazat de carretera al Montgó, per damunt de poblats ibèrics i trepijador ecològic, encara que -això sí- destinat a la instal·lació d'un repetidor de T.V.E.

Un projecte de destrucció de la Sella, sense solució per cirujia plàstica, perquè es tracta de la personalíssima muntanya de Pedreguer.

Mil fanecades de bona terra de conreu al País Va-

lencià, un poc destrocades -és veritat- per l'autopista del Mediterrani.

Mitja dotzena de centrals nuclears, ja necessàries, degut a la paralització industrial per «lock-outs», suspensions, quebres empresarials i viatges a Suïssa i altres paradisos per a divises patriòtiques.

5.000 tractors, 500.000 aixades i altres tants ganxos abandonats pel traspas migratori del camp a la ciutat.

200.000 xiquets sense escola.

40.000 llicenciats sense faena.

1.400.000 treballadors en l'atur. (El «paro», «ti» Mi-
quel, el «paro»).

Uns quants millions d'emigrants de l'Estat Espanyol, doblant el llom per tot el món amb l'utòpica esperança de que la cosa s'arregle per a tornar ací.

Un «decreto-ley» de congelació salarial, model de la casa Abril Martorell, especialment dissenyat per a lluir-lo en les jornades «calentes» de l'hivern laboral.

Un xarpell de multinacionals que, vinculades amb el gran capital indígena, ho monopolitzen tot i s'en duen el producte de la nostra suor i de les esmentades congelacions salarials.

5.999 retrats d'aquell que tots sabem.

20.000 ròtuls de carrers de noms no massa grats.

36.497 cartilles del segur, que protegeixen -pam dalt, pam baix- a unes 109.500 «persones» de la Marina Alta, un poc fotudes ja de viatjar amunt i avall -València-Gandia-Alacant-, per a poder parir com Déu mana o que l'operen a un d'apendicitis.

Un projecte de via ampla Dénia-Gandia, que ens digueren haurien de donar-li al poble a canvi del trenet Dénia-Carcaixent, que desmuntà el «progrés».

Uns quants milers de banderes tricolors preparades per a la inauguració d'altres tants locals de Convenció Republicana, un tant arnades a l'espera -des de fa ja un any i seixanta dies- de la seua legalització, que mai no aplega.

No s'admet la tarjeta de crèdit, degut als preus roïnosos d'aquestes rebaixes de gener, totes, com havem dit, sobre articles de primera qualitat. Ni estan tots els articles que són, ni són -potser- tots ls que estan. En qualsevol cas la llista queda oberta per a que tothom puga entrar en el joc, afegint o retirant de les «liquidacions» allò que més li agrada.

Açò no més precisa una mica d'imaginació: tancar els ulls i concentrar-se. Qui no es realitza és perquè no vol. On en donen més per 25 pessetes?

VICENT BALAGUER

En la secció «Nostre poble... Nostra terra» del diari *Canfali*, publicada el dia 21 de gener de 1979, dins de la columna «Els Quatre Cantons» signada per Vicent Balaguer, es publica l'article

titulat «Clima social i polític», una peça d'opinió on l'autor desplega una crítica carregada d'ironia sobre la situació econòmica, política i social del País Valencià i de l'Estat espanyol en plena Transició.

Amb l'excusa de les «rebaixes de gener», Balaguer construeix un inventari satíric «d'articles en liquidació» que simbolitzen les promeses incomplides del canvi democràtic, però també la persistència d'estructures hereves del franquisme i la consolidació del capitalisme especulatiu.

L'article inclou també una denúncia explícita contra la destrucció del territori i el gir econòmic cap al turisme i la construcció. Es fa referència al traçat de carretera al Montgó per damunt de poblats ibèrics, a la transformació irreversible de la muntanya de la Sella, o a la pèrdua de terres de cultiu arran de les infraestructures, tot deixant entreveure una crítica primerenca i contundent a un model de desenvolupament que posava en risc el patrimoni natural de la Marina Alta.

L'article esdevé una crida a no resignar-se davant la mercantilització del territori i el desmantellament dels drets socials, tot convidant a reflexionar sobre qui guanya i qui perd en aquest procés de transformació.

¿Y las mujeres, cuándo se jubilan?

Los ancianos y los subnormales son hoy en día en nuestro país las clases más marginadas, pero inmersa en ellas pasa desapercibida otra, las ancianas, la mujer. ¿Cuándo se jubilan las mujeres?, ¿nos hemos hecho alguna vez esta pregunta?

Algunos me dirán que las que trabajan se jubilan al igual que los hombres, una vez cumplida la edad reglamentaria. Cierto, aunque yo les diría utilizando un símil taurino, que lo que hacen es cambiar la tela por el percal; me explicaré.

Cuando una oficinista, dependienta, maestra... etc., se jubila, lo único que hace es cambiar a una dedicación completa al hogar las siete u ocho horas del día que antes dedicaba a su profesión, con la particularidad de que en este caso el horario es indefinido.

Y no hablemos de las que vieron fallidas sus esperanzas en unas oposiciones suspendidas o en un trabajo en el que habían puesto su ilusión y no

llegaron a conseguir, o las que trabajando sufrieron la decepción cuando al recurrir a su Mutualidad a reclamar sus derechos se encontraron con que su empresa no había cotizado regularmente lo que tenía obligación, dejando en el más completo abandono a cuantas habían trabajado en ella.

Otro capítulo es el de las solteras que dedicaron toda su vida a cuidar de sus padres hasta que ancianos y jubilados éstos al fallecer, no les queda ni el consuelo de percibir parte de su modesta pensión por haber excedido de la edad que la ley reglamenta para estos casos.

En algunos países especialmente en los nórdicos esto lo tienen superado, la llamada tercera edad se encuentra asistida, respetada y cuenta con la ayuda estatal que se encarga que no les falten residencias, hogares, actos culturales, diversas distracciones que les dan una vida amena, incluso les organizan viajes... Cuantas veces hemos visto autocares llenos de ancianos de ambos sexos fletados por organismos oficiales, suecos, fineses, daneses, holandeses... etc, disfrutando de unas vacaciones en nuestro país que les permite conocer bellísimos paisajes que nosotros desconocemos y a los que no tenemos acceso porque nuestra débil economía no nos lo permite. ¿Qué diferencia! Triste que sólo tengamos derecho al único viaje, al último, sin retorno en el que todos conseguiremos descansar... en paz.

AROA

En la secció d'opinió del diari *Canfali*, publicada el dia 21 de gener de 1979, sota el títol «¿Y las mujeres, cuándo se jubilan?», una ciutadana fa una denúncia explícita de la desigualtat estructural de gènere que travessa la vida de les dones, especialment en la vellesa. A partir d'una pregunta aparentment senzilla —quan es jubilen les dones?—, l'article posa en evidència que el sistema de benestar continua ignorant i penalitzant les trajectòries laborals femenines, marcades per l'ocupació precària i la doble jornada. La crítica s'estén també a les dones que mai no han pogut cotitzar suficientment, perquè els seus contractes no ho permetien o perquè les empreses incomplien les obligacions legals, deixant-les fora del sistema de pensions.

Especialment colpidora i suggerent és la denuncia de la situació de les dones «fadrines», que han dedicat tota la vida a cuidar els

seus pares. Quan aquests moren, elles queden desemparades i invisibilitzades, sense dret a cap prestació, perquè el seu treball —com el de tantes altres— mai no ha estat reconegut com a tal. Davant d'aquesta realitat, l'autora contrasta el cas espanyol amb l'atenció que reben les persones grans en els països nòrdics, on l'estat garanteix recursos i espais per a una vellesa digna, activa i valorada.

L'article conclou apel·lant a la necessitat d'una reforma profunda del sistema des d'una perspectiva feminista, capaç de reconèixer i reparar les desigualtats acumulades al llarg de tota una vida.

Todos a una para el desarrollo local

Este título -querido lector- tenía que ser el lema de todos los diáscoros y los que en ella conviven a pesar de venir de otras tierras, bien españolas o de todas las partes del mundo. Si esta fuera la consigna de los referidos, el fantasma del paro que aflora por toda España, no aparecería nunca por poseer uno de los factores más importantes en el desarrollo nacional desde los años sesenta, teniendo en cuenta que, ya en el siglo pasado, eran muchos los extranjeros que habitaban en nuestra ciudad en plan comercial. Ya saben a que me refiero, al turismo, gran influyente en el resurgir de un pueblo como el nuestro, por situación geográfica en el Mediterráneo y climatológica, con una belleza impresionante al contemplar su gran extensión de costa que alcanza, entre Rotes y Marines, a los dieciséis kilómetros de longitud y la visión romántica y tranquilizante de ese Montgó tan hercúleo. Por cierto que, en la capital valenciana se está construyendo un edificio que lleva el nombre de nuestro monte con un slogan propio y que dice... «...para vivir bien». Ciertamente, para que el relax le domine a uno en esta vida de tanto ajeteo que llevamos, es necesario buscar la paz del gran elefante sobre el Cabo de San Antonio. Desde el año 1960 nuestra ciudad ha cambiado muchísimo, tierras que carecían de valor urbanístico han alcanzado precios jamás imaginados, influyendo también el abastecimiento de agua potable, aunque nos tengamos que quejar -con toda razón- en lo que se refiere a la estrechez de los viales o caminales que se dirigen hacia los acogedores núcleos del Corral de Calafat, Santa Lucía, Les Troyes, el Tossal Gros, San Chuan, etc. pero esta anomalía tendrá su solución tarde o temprano, pudiera ser que, con la entrada de la democracia con toda su plenitud se pueda alcanzar. Todo este emporio de riqueza local, viene evitando el paro en todos los conceptos, ya que vienen percibiendo lo suyo los albañiles, transportistas, carpinteros, pintores, electricistas y comercio en general, así como la Banca y las Cajas de Ahorros que reciben la entrada de cuenta-correntistas extranjeros, al tiempo que llevan a cabo el cambio de una buena cantidad de divisas que tanta falta le hacen a España. No pretendo elogiar a los señores o empresas que han promocionado este fenómeno, pero sí el darles las gracias por sus iniciativas y si por una de aquellas han tenido algún error en la ubicación de las construcciones, que procuren que no se repita. Debemos considerar «en todos a una» que el esfuerzo de estas empresas ha sido heroico, como cualquier negocio que comienza sin saber como será su caminar, si fracasa aguantará con paciencia, y si triunfa, dichoso él que tantos jornales ha repartido y tantos ingresos ha traído a la ciudad. No debemos discriminar al que hace, todo lo contrario, ya que hacer es encontrarse uno mismo y, eso, nos hace falta a los de este solar ibérico de raíces profundísimas que nos vienen ofreciendo unos frutos muy dulces, semejantes a las naranjas de esos huertos tan verdes que ro-

dean la población y su riquísima comarca. No hace muchos días, amigo lector, leí en la Marina Alta un corto trabajo literario con la sabrosísima lengua valenciana, en el que nos ponía alerta respecto a la montaña denominada la «Sella de Pedreguer», ese montículo en forma de ceja y que se encuentra a unos cuatro kilómetros de la prolongación del Montgó, llamada la «punta de Benimagia», lugar donde se supone y cuando la denominación árabe se ubicó un pequeño palacete del hijo de un mago. Sin duda alguna si ahondamos, nos daremos cuenta que es toda una zona de magia, comenzando por Les Planes de Xàbia y terminando en ese lugar de la «Sella». Para algunos esas construcciones que vemos, ensucian la belleza del paisaje ecológicamente, cuando en realidad lo embellecen, ya que terrenos incultivados en la época actual, por la comididad en que vivimos, se han transformado en pequeños jardines rodeando esos coquetones chalets que semejan un vuelo de palomas blancas, reunidas junto al palomar que en este caso es el Montgó. Digan lo que quieran algunos, en Denia no existe problema de paro, el porque ya lo conocemos ¡el fenómeno del turismo, por lo tanto, el entorpecer la marcha del mismo es atentar contra nuestra riqueza natural, mucho más que impedir la construcción de chalets en la falda del Montgó o, en este caso la «Sella». La construcción es elogiada y progresiva, defendiendo siempre la belleza del paisaje, ya que la Natura es la diosa de la paz, de la serenidad, de la paciencia, de la concordia y de la salud. Que nos arranquen un romero, que hagan explotar una piedra, que rellenen lo que fue monte con tierra y en ella den cobijo al mismo romero, al tomillo a la «anchilaga» o a un pino, es un premio de lotería que nos ofrecen. Vamos a suponer que, la confianza internacional continúe al ritmo de 1978. Las inversiones extranjeras aumentaron al 103% respecto al 1977 y que de este aumento una buena cantidad de millones vengán a Denia en busca de inversión que al fin y al cabo es trabajo para todos, negando la aparición de ese terrible paro que asoma sus cauces, pues en Denia quien no trabaja es porque no quiere. Empecemos la campaña de ampliar los caminales y dejar que construyan sin afean el paisaje, recordemos que Gaudí, el famoso arquitecto, se le consideró un ido atormentado cuando planeó el parque Güel, la casa de piedra, la Sagrada Família. No buscó Gaudí su provecho, quería darle a la capital catalana, algo que venía de su mente influenciado por su amor al paisaje, por lo tanto en nuestra Denia, no hemos de lanzar nuestras lanzas ante los que hacen y construyen dentro de un protocolo que sean pinceladas bien puestas sobre el lienzo y que a los ojos de todos llamen la atención por su imán de haber sido bien puestas. Denia necesita de todos nosotros, desde la Banca y Cajas de la localidad, hasta el más insignificante de los que convivimos, dejando a un lado los rencores y las envidias que tanto daño hacen a nuestra vida. Que la entrada en vigor de la democracia, sea para Denia, gran fuente de dinero para todos y que muera el poco paro existente.

MARTÍ IVARS

En la secció d'opinió del diari *Canfali*, publicada el dia 28 de gener de 1979, amb el títol «Todos a una para el desarrollo local. A favor de la construcción en la Sella», Martí Ivars escriu un article que actua com a resposta directa a l'article de Vicent Balaguer publicat una setmana abans en la columna «Els Quatre Cantons», titulat «Clima social i polític». Davant la crítica d'aquest últim al model econòmic basat en la construcció i al procés de destrucció del territori, Ivars defensa obertament la urbanització com a motor de desenvolupament i benestar.

Amb un to entusiasta, l'autor elogia el creixement urbanístic i turístic que ha experimentat la Marina Alta, especialment a Dénia, tot afirmant que la construcció ha sigut clau per reduir l'atur i millorar l'economia local. Segons ell, «en Dénia quien no

trabaja es porque no quiere», i considera que el turisme residencial i l'arribada d'inversors estrangers han permés revaloritzar espais que abans es consideraven improductius.

Un dels punts centrals de l'article és la defensa de la urbanització de la muntanya de la Sella, que Balaguer havia criticat durament. Martí Ivars, en canvi, la presenta com una millora paisatgística, comparant els xalets amb «colomets blancs reunits al voltant del palomar que és el Montgó». Lluny de considerar-ho una amenaça ambiental, celebra aquestes intervencions com una manera d'embellir l'entorn i d'aportar prosperitat al poble.

L'article reflecteix fidelment el discurs de l'època, que oposava les crítiques conservacionistes al suposat realisme econòmic, i considerava que la preservació del paisatge no podia estar per damunt del progrés. En aquest context, la resposta de Martí Ivars funciona com una reivindicació de la construcció com a eina legítima de modernització, i com una desautorització del to crític i irònic de Balaguer, a qui acusa implícitament de posar traves al creixement.

MARINA ALTA

¡Por fin!

GARCIA MIRALLES A NUESTRA COMARCA

Antonio García Miralles visitará oficialmente nuestra comarca como consejero de Obras Públicas y Urbanismo que es. Y nos parece muy bien, ya que además ha elegido para sus visitas ciudades que han tenido problemas con asuntos que pueden estar relacionadas más o menos con su departamento, Pedreguer (asfáltica y autopista), Ondara (autopista), etc.

Pero no deja de parecer tan bien desde el preciso momento en que esos problemas han sido y ahora no son más que hechos consumados.

¿Por qué no vino García Miralles en su día a dar la cara cuando esos problemas tenían solución, para por lo menos decirnos que no tenía competencias pero que momentáneamente estaba con la comarca, como hizo sin ir más lejos el consejero de Interior, Ferrán Vidal, cuando el asunto de la asfáltica?

No sabemos por qué no vino, ni tampoco a santo de qué viene ahora. Pero esto último aunque no lo sabemos si que nos lo imaginamos. Tan sólo hay que recordar que las elecciones generales son el día 1 de marzo, y que García Miralles es candidato a diputado.

En fin, no adelantemos acontecimientos. Esperemos ver que nos dice García Miralles en esta su precampaña preelectoral. Y ¡ojol!, que no estemos en contra de las mismas, sino de que se lleven a efectos mientras a la hora candente de los problemas se haya efectuado la política del avestruz.

En resumidas cuentas, que ya está bien del «puedo prometer y prometo...».

CANFALI/Marina Alta

García Miralles

¿A SANTO DE QUE?

SUMARIO ONDARA

II Congrès de la Unió de Llauradors y Ramaders del P.V.

Pedreguer

Parece seguro

Los trabajadores de la Marroquinería a la huelga indefinida

GATA El bilingüismo II

Benitachell

LAS ELECCIONES

CANFALI

PULSO POLITICO SOCIAL

Presentado los candidatos de UCD

«Cauto lanzamiento económico, terrorismo y orden público, objetivos de U.C.D.»

(Luis Gamir)

EL PSOE Y SU CANDIDATURA

Los socialistas de la Intercomarcal le cantaron el «Cara al Sol» a García Miralles

inconvenientes ha tenido para confeccionar la candidatura a las elecciones generales.

El grupo capitaneado por García Miralles, con bastante menos fuerza imponía una serie de nombres que al final no salieron. Mal empieza a pasarle el señor García Miralles y peor lo pasara. Su socialismo de «ala» ya no se lo cree nadie y la base, hasta ahora silenciosa, empieza a imponer su criterio. De todos modos, en la actualidad, y en bien del socialismo esa respuesta base ha tenido que venir en los dos primeros puestos de la lista. El no hacerlo significaría dar un durísimo golpe al PSOE y eso no lo puede admitir, ni tolerar, los verdaderos socialistas que están encuadrados en la base del PSOE.

El Partido Socialista Obrero Español ha sido, tal vez, la agrupación política, a nivel provincial, que más

P. 12

MAS SOBRE LA OBRA DE GALANT Y CIA

P. 11

QUIEREN DESPEDIR A 270 TRABAJADORES

En Magdalenas Ortiz

La conocida empresa Magdalenas Ortiz ha presentado expediente de crisis, con reducción de plantilla, reducción que equivaldría a despedir a 270 trabajadores de las factorías de Denia y de Vergel, donde en total hay actualmente alrededor de 700 operarios.

Pido la palabra Año 1979: Un centenario olvidado

Este año se cumple el centenario del nacimiento de Stalin. Dices que el hombre más temido y odiado de este siglo. Le llamaron el Zar Rojo y con ello quisieron significar que había sido reprimido tiránico y despótico. Un loco, un sádico cruel, sediento de sangre. Aún hoy, a más de un cuarto de siglo de su muerte, el nombre de Stalin provoca un no sé qué de miedo, y un sí qué de silencio.

Pero es que la historia lo escribe siempre al vencedor. Y nuestra historia la han escrito los historiadores burgueses, vencedores. Y, como siempre, la han descrito desde su propia óptica. Desde una perspectiva que nunca no cubre la menor duda de que Stalin fue delusor, un salvaje en el poder y lo que quisieran achacar entonces, pero por supuesto, cabe una segunda interpretación.

Cuando en 1917 los soviets se hacen con el poder, los gobiernos burgueses del mundo sienten un terrible escalofrío. El ejemplo puede ser letal. Nadie se siente a salvo en su lugar de privilegio. Solo hay una posibilidad de supervivencia: los soviets deben fracasar. De esta manera podrá interpretarse su fracaso como la prueba evidente de que los obreros necesitan a los patronos.

Para conseguir el hundimiento de los soviets, Europa corre a Rusia. Se establece el cordón sanitario que aísla al foco enfermo hasta que la muerte limpie el lugar. Se cortan los suministros, deja de exportarse cualquier tipo de producto y al mismo tiempo las escuas embajadas de la misma Rusia empiezan a funcionar como sede de complotes.

Se financian huelgas, sabotajes, atentados. Todo es válido con tal de romper los soviets. Pero los soviets resisten. Primero con Lenin, luego con Stalin. Rusia sobrevive al cerco exterior e interior. A los golpes de las potencias occidentales y a las intrigas de los señores de la guerra. La clase obrera rusa mantiene al mundo la posibilidad de una sociedad sin patronos.

Por supuesto hubo errores. La triple función asignada por Lenin al partido: Educación, organización y dirección, no fue cumplida en su totalidad.

La organización se llevó a cabo con dificultades, la dirección se redujo y la educación simplemente fue olvidada. Esto sí son críticas que pueden hacerse al período Stalinista. Pero quien no puede hacerlos en una derecha cuyo poder se basa en el engaño y la mentira, si una izquierda, en su constructiva, copia a la derecha y lo que es más grave, empieza a copiar en sus objetivos.

ORGASMO DE ROTTERDAM

Este pasqueto, pero sincero homenaje, de la revista «El Pájaro» al ambiente revolucionario Stalin, abre toda una serie de pactos en su contenido, en sus primeras conclusiones. Los verdaderos marxistas leninistas, no vamos a comentar que se le diga leninismo, vamos a reivindicar ante toda la clase obrera, la gran obra de este jefe del pueblo, porque estamos seguros de que antes las grandes masas se han ido.

¡Viva el año Stalin! ¡El marxismo leninismo vencedor!

J.M.V.

En la portada del diari *Canfali*, publicada el dia 28 de gener de 1979, apareix el titular destacat «Parece seguro: los trabajadores de la marroquinería a la huelga indefinida». S'anuncia com a molt probable la convocatòria de la vaga indefinida al sector de la marroquineria. L'article reflecteix el clima de tensió creixent després de mesos de negociacions sense acord i una mobilització progressiva del sector, que feia intuir un imminent esclat del conflicte laboral.

De fet, els i les treballadores anuncien l'inici de la vaga indefinida el dilluns 29 de gener, un dia després de l'aparició d'aquest article.

HUELGA INDEFINIDA EN EL SECTOR DE MARROQUINERÍA

En el momento de cerrar la edición del presente número, jueves, continúa la huelga que con carácter indefinido iniciaron el lunes 29, los trabajadores del sector de la marroquinería.

Según una circular enviada por la patronal a los trabajadores la oferta aún no aceptada por la centrales es la siguiente:

- Dos días más de vacaciones.

- En antigüedad, aumento de los tres primeros trienios en un 1% de manera que quedarían 3 trienios al 4% y 6 trienios al 3%.

- En incapacidad laboral transitoria, complemento hasta el 100% del salario regulador en los casos de hospitalización, fractura y relación de enfermedades que se cita en la oferta.

- Elevación de los salarios en un 14%.

Por su parte los trabajadores aceptan lo anterior, ya que éstas eran algunas de sus

reivindicaciones anteriores, y además continúa pidiendo:

- Bolsa de estudios de 1.500 pesetas por hijo al año.

- Dos pagas extras a salario base, y dos pagas de 5.000 pesetas al año.

- Que en caso de incapacidad laboral transitoria, en lugar de llegarse al 100%, sólo se llegue al 87% pero cubriendo todos los casos de enfermedad.

Por otro lado, y según puede apreciarse en la foto, el pasado viernes 26, cuando los trabajadores iban a reincorporarse a sus puestos de trabajo después de la huelga intermitente, se encontraron con las puertas de las fábricas cerradas, circunstancia que ya ocurrió hace unas semanas. En aquella ocasión se consideró el cierre patronal como ilegal y las empresas tuvieron que pagar la jornada a los trabajadores. Ignoramos si ahora sucederá lo mismo.

En la secció de notícies del diari *Canfali*, publicada el dia 4 de febrer de 1979, amb el títol «Huelga indefinida en el sector marroquinerio», es recull la crònica del primer dia de vaga indefinida del sector de la marroquineria, després de mesos de mobilitzacions i negociacions fallides. L'article destaca el contingut de l'última oferta remesa per la patronal, que incloïa dos dies més de vacances, un increment de l'1% en els tres primers triennis d'antiguitat i, pel que fa a la incapacitat laboral, la cobertura del 100% del salari regulador en casos d'hospitalització, fractures i malalties determinades. També es proposava un augment salarial del 14%.

Aquesta oferta fou acceptada parcialment, però els sindicats mantingueren altres reivindicacions com la creació d'una borsa salarial per a estudis de 1.500 pessetes per fill, la incorporació de dues pagues extraordinàries al salari base i dues pagues addicionals de 5.000 pessetes anuals. A més, es proposava que la baixa per incapacitat transitòria es cobrira en un 87% del salari, però ampliant-ne l'aplicació a qualsevol tipus de malaltia.

La notícia s'acompanya d'una fotografia feta al Trinquet durant l'assemblea del divendres 26 de gener, on els i les treballadores omplien l'espai de gom a gom. Aquell dia es va intentar reprendre l'activitat laboral, però es va produir un nou tancament patronal que fou considerat il·legal, motiu pel qual s'obligà l'empresariat a abonar igualment el jornal corresponent.

NOSTRE POBLE... NOSTRA TERRA

Els quatre cantons

LES VAGUES

(«huelgas»)

Insòlit. L'altra nit va aplegar a les meues mans una revista d'excel·lent presentació, informant -amb la major amplitud i de manera exclusiva- sobre una sèrie de vagues («huelgas») que estan donant-se ara per diferents indrets. Com considerem que es trata de notícia d'interès general, ens hem decidit a reproduir-ho ací.

a) Vaga de certs sectors de líders polítics en protesta pel conformisme dels militants respectius de base, que permeteixen estoicament als seus dirigents que els duguin venuts entre pactes i consensos i abaixades de pantalons.

b) Vaga del Consell Preautonòmic del País Valencià, dolguts perquè el personal l'importe una figa la seua inoperància, total.

c) Vaga general de beneficiaris de la Seguretat Social, protestant per l'encariment de les medicines i el mal funcionament de cases del Metge, ambulatoris, residències i altres servicis sanitaris.

ch) Vaga de cardenals, bisbes, arquebisbes, canonges, rectors, escolans, monges, freres i beatres integristes davant la llei que obliga a l'impost religiós.

d) Vaga d'un ampli grup de grans empresaris en contra de la flexibilitat de plantilles i el «lock-out», que els produeixen llàgrimes salades i abundants quan els «obliguen» a acomiadar -o despatxar- al personal.

e) Vaga general de totes les organitzacions polítiques de dreta, per a presionar a l'administració a «legalitzar» als partits d'esquerra que la nostra democràcia té encara abandonats a la cuneta, malgrat la flamant Constitució que diu, en el seu article 22, allò tan bonic de: «1.- Se reconoce el derecho de asociación... 3.- Las asociaciones constituidas al amparo de este artículo deberán inscribirse en un registro a los solos efectos de publicidad».

f) Vaga de terratinents, cansats ja de tenir totalment abandonats milers de fanecades, sense que ningú s'escandalitze, malgrat la fam que està passant algun sector del poble i la gangrena de l'atur (el «paro») en la població treballadora de l'Estat espanyol. Així mateix demanem una reforma agrària amb profunditat.

g) Vaga d'un sector de la societat, sobancer de diners, que se'ls endu a Suïssa i altres llocs, fins que l'Estat es decideixca a fer una reforma fiscal com Déu mana. Mentre, pregant per a que açó siga prompte una realitat, li recen, fervorosament, a Santa Rita, advocada dels impossibles.

h) Vaga d'altíssims dirigents d'organitzacions poli-

tiques d'esquerra, com a mostra de desacord per la falta d'un front comú, autènticament popular i unitari, davant les eleccions generals i les municipals, i pensant únicament en servir al poble i rebutjant tota classe de protagonisme partidista.

i) Vaga dels responsables de l'educació de l'estat, protestant pel superàvit d'instal·lacions escolars, a tots els nivells, amb les aules quasi buides per l'excés d'entusiasme de l'administració en construir edificis per a la docència, amb perdó.

j) Vaga general de grups ecologistes, davant l'amenaça de la Naturalesa que, poc a poc, i si Déu no li posa remei, acabarà destroçant les grans ciutats, les urbanitzacions residencials en platges i serralades, i, fins i tot, acabarà amb els detritus industrials i les centrals nuclears i la consegüent seqüela de contaminacions. Els ecologistes acaban diguent: «Verd, sí; naturalesa, sí; però, dintre d'un ordre».

k) Vaga general de xiquets, per tot arreu de l'estat espanyol, que aprofiten l'efemèrides del «Año Internacional de los derechos del niño» per a protestar per la proliferació de parques i guarderies infantils, així com llocs per al seu esbargiment: cine, teatre, etc.- Els xiquets que -junt amb els que no s'estem massa bé del cap- sempre diuen la veritat, consideren que tantes instal·lacions al seu servici resulten perjudicials, perquè es maregen a l'hora de decidir la que més els agrada, de tant on tenen per a triar.

l) Altra vaga, aquesta d'ancians jubilats, pels mateixos motius, decidida a Dénia, a la popularment coneguda per la plaça dels pianos «La Glorieta», en assemblea general.

m) Vaga de funcionaris de l'administració, farts de donar cifres de parats, índex del cost de la vida i altres estadístiques, perquè el senyor rector del seu poble els ha dit que el que conte mentides se n'anirà a l'infern.

n) Vaga general d'homes, primerament servidors del franquisme i després, amb un superficial canvi de jaqueta i de maquillatge, impulsors de la democràcia, cansats -segons manifesten- del servici en el poder, que fatiga i crema.

Postdata 1ª.- N'hi havien més «huelgues» (cal dir vagues), anunciades en l'esmentada revista i aplegades a les meues mans l'altra nit, però açó es fa massa llarg.

Postdata 2ª.- Hi ha que aclarir que totes aquestes vagues les vaig llegir l'altra nit, mentre dormia, somniant, que és quan es sol realitzar algun que altre desig.

Al despertar-me i, després de fote'm uns quans pessics a les galtes per a cerciorar-me de la realitat, la premsa diària m'informava de la vaga real, de l'única i gran vaga del moment, protagonitzada per centenars de milers de treballadors, no massa conformes amb les teories congeladores del senyor Abril Martorell.

VICENT BALAGUER

En la secció d'opinió del *Canfali*, publicada el dia 4 de d'abril de 1979, Vicent Balaguer signa l'article titulat «Clima social i vagues», dins la seua columna habitual «Els quatre cantons». Amb un estil irònic i desimbolt, l'autor desplega una crítica lúcida i carregada d'humor a la realitat social, política i econòmica del moment. L'article presenta una successió de vagues fictícies —la dels polítics decebuts, la dels cardenals molestos per la fiscalitat, la dels terratinents, la dels músics, la dels infants saturats d'oci...—, una manera sarcàstica de retratar un país immers en contradiccions i tensions socials.

Després d'aquesta desfilada d'imatges inventades, Balaguer canvia de registre i clou amb una referència a la «vaga real, l'única i gran vaga del moment», amb la qual apunta —sense explicitar-ho— a les mobilitzacions de la classe treballadora. Aquesta expressió ben bé pot abastir el clima de vaga de la marroquineria a Pedreguer, una lluita sostinguda que en aquell moment concentrava l'atenció sindical i mediàtica de la comarca.

L'article s'inscriu en un context de forta tensió política i econòmica a l'Estat espanyol, en plena Transició democràtica. El descontentament amb les polítiques econòmiques del govern d'Adolfo Suárez, i especialment amb les mesures d'austeritat i contenció salarial impulsades pel vicepresident per a assumptes econòmics, Fernando Abril Martorell, era creixent. Aquestes polítiques —fruit dels Pactes de la Moncloa signats el 1977— buscaven frenar la inflació i estabilitzar l'economia, però ho feien a costa dels drets laborals, generant un clima de mobilització sostinguda en molts sectors.

TERMINA LA HUELGA DE MARROQUINERIA Y COMIENZA LA DE MADERA Y CORCHO

Por mayoría de votos, y después de oídas las explicaciones que se les hicieron los del comité correspondiente, los trabajadores del sector de la marroquinería decidieron reincorporarse al trabajo dando por finalizada la huelga que ha durado tres semanas.

Parece que a propuesta del delegado provincial de Trabajo ambas partes se han sometido a un arbitraje para solucionar sus divergencias.

Al propio tiempo se anunciaba el comienzo de otra huelga por parte del sector de madera y corcho que también va a tener bastante repercusión en esta población.

Finalment, després de tres setmanes de mobilització sostinguda, el *Canfali* del diumenge 11 de febrer de 1979 publicava la notícia titulada «Termina la huelga de marroquinería y comienza la de madera y corcho», en què s'anunciava la fi de la vaga indefinida del sector de la marroquineria. La reincorporació a la feina es va decidir en assemblea, després que el

comitè explicara els termes de la proposta final i aquesta fora acceptada per majoria.

L'acord es va aconseguir gràcies a un arbitratge proposat pel Delegat Provincial de Treball, al qual s'acolliren tant la patronal com la representació sindical, amb la voluntat de tancar un conflicte que havia sacsats fortament el municipi. Tot i que la notícia no detalla el contingut exacte de l'acord, subratlla el paper de les negociacions i la pressió col·lectiva en la resolució del conflicte.

De manera significativa, l'article també informava de l'inici d'una nova vaga al sector de la fusta i el suro, que podria tenir una repercussió notable a Pedreguer, fet que evidencia el clima de mobilització social latent en altres sectors productius del poble.

Capítol 9.

Síntesi, línies obertes i epíleg

Aquest treball ha volgut conèixer i recuperar les experiències de les dones que van treballar en la indústria de la marroquineria a Pedreguer, especialment entre les dècades dels seixanta i els noranta del segle XX. A través dels seus testimonis, hem pogut reconstruir un univers laboral sovint inhòspit, marcat per la precarietat, les estratègies de resistència quotidiana i una organització del treball profundament travessada per la divisió sexual i les desigualtats de gènere. Alhora, també hem recollit veus de dones que valoren aquella etapa com una oportunitat per accedir a un salari propi, gaudir d'estabilitat laboral —amb contracte i assegurança— i experimentar una major autonomia personal i econòmica. Lluny de ser simples figurants d'un procés econòmic, les dones foren subjectes actius, sostingueren la producció industrial i compatibilitzaren el treball assalariat amb les cures i les tasques domèstiques, amb tot el que això implicava en l'àmbit vital i simbòlic.

A continuació, oferim una síntesi amb les principals conclusions de cada capítol. Posteriorment, dibuixem algunes línies de continuïtat d'aquest estudi, qüestions en les quals es podria continuar aprofundint o noves preguntes o possibilitats que sorgeixen a partir d'aquesta recerca. Per a concloure, acabem amb un epíleg en el qual defensem la importància de donar el protagonisme en aquest procés de recuperació de memòria col·lectiva a les mateixes dones treballadores, les quals vinculen aquesta mirada al passat amb algunes de les desigualtats que es continuen vivint en el present i les lluites per construir un futur més just.

9.1 Síntesi

Capítol 1. Motivació i enfocament del treball

S'inicia el treball presentant les bases teòriques i metodològiques, així com la motivació que el sustenta: recuperar les experiències laborals de les dones des d'una mirada situada i feminista. L'anàlisi del procés de transformació econòmica de Pedreguer s'articula amb una etnografia arrelada a la vida quotidiana, que fa valdre els sabers pràctics i les formes de resistència de les dones treballadores. L'enfocament de gènere i la crítica a la memòria hegemònica permeten qüestionar els relats oficials sobre el desenvolupament industrial, tot connectant les vivències recollides amb dinàmiques globals de despossessió i explotació. Mitjançant una metodologia qualitativa, centrada en entrevistes biogràfiques i un taller de memòria col·lectiva, el treball dona veu a quinze dones de diversos municipis de la Marina Alta, així com a persones vinculades al món empresarial, sindical i acadèmic, per construir una narració coral, situada i crítica.

Capítol 2. El «fil industrial» de Pedreguer. Context històric i territorial

En aquest capítol s'ofereix una contextualització històrica i territorial del desenvolupament industrial de Pedreguer, traçant un fil que connecta l'activitat artesanal tradicional de la palma amb la consolidació de la indústria marroquinera. A partir de testimonis orals i bibliografia especialitzada, s'analitza breument el pas d'una economia agrícola i familiar a una estructura

industrial cada vegada més especialitzada, on el treball femení ha estat fonamental. La presència de les dones —des de les treballadores de la llata fins a les cosidores de pell a les fàbriques— ha estat el puntal sobre el qual es va sostenir el creixement del sector, tot i fer-ho sovint en condicions de precarietat i desigualtat.

El capítol també planteja diverses hipòtesis sobre el declivi industrial a partir dels anys noranta, assenyalant processos com la deslocalització productiva, la manca de polítiques de suport a la indústria local i el gir econòmic cap a un model basat en el turisme i la construcció. Aquest nou rumb comportà no sols la destrucció del teixit productiu i la pèrdua d'estabilitat laboral, sinó també greus impactes sobre el territori i les condicions de vida. De fet, les conseqüències socials d'aquest canvi de model ajuden a explicar per què, a hores d'ara, la Marina Alta és una de les comarques del País Valencià amb majors índexs de risc de pobresa i exclusió social.

Capítol 3. L'accés al treball fabril

El treball de les dones de la Marina Alta en el sector de la marroquineria s'ha d'entendre, especialment en l'etapa inicial d'aquesta indústria, com una estratègia econòmica familiar. Les dones començaven a treballar des de molt joves, abans de concloure el període d'educació obligatòria o només fer-ho, i havien de compaginar des de molt menudes la faena dins i fora de casa. S'esperava que treballaren fins que es casaren o tingueren fills, quan moltes continuarien treballant, però ara en tallerets o des de casa, per a així poder compaginar el treball invisibilitzat de la llar i les cures amb la faena remunerada, en inacabables jornades en les quals les obligacions productives i reproductives s'alternaven sense descans.

Les fàbriques de Pedreguer requerien un gran volum de mà d'obra femenina, més de la que podia trobar-se en el municipi, així que recorregueren a dones de tota la comarca. Els empresaris «anaven a buscar-les» quan acabaven l'educació obligatòria. Familiars, amigues i veïnes s'avisaven unes a altres quan una fàbrica buscava treballadores. Es desenvolupà tot un sistema de transport (autobusos, furgonetes...) i serveis (bars, restaurants, un hotel...) per a les dones que es traslladaven cada dia a treballar a Pedreguer. Aquest municipi es va convertir en un dels principals pols socials i econòmics de la comarca, fins al punt que, entre bromes i amb una certa admiració, era comparat amb Nova York.

Capítol 4. Una cartografia del treball femení

La cartografia productiva de la marroquineria a Pedreguer posa en evidència l'existència d'un sistema industrial híbrid i altament flexible, on cohabitaven les grans fàbriques amb els tallerets i el treball a domicili. Aquesta combinació d'espais permetia donar resposta a les fluctuacions econòmiques, tant en moments d'expansió com en períodes de crisi, quan les plantilles es reduïen o calia externalitzar part de la producció. Fins i tot després del tancament de les fàbriques, els espais de treball desregulats —com el treball a domicili— perviuen com a forma residual i persistent. D'aquesta manera, el treball de les dones s'inscrivé en un règim laboral de doble cara: en alguns casos, dins dels marges de la legalitat i amb unes condicions mínimes garantides; en molts altres, en formes profundament desiguals, que limitaven els drets laborals mentre maximitzaven el benefici empresarial.

Tot i els marges estrets d'actuació, es fa palesa la capacitat d'agència de les dones, que elaboraren estratègies per gestionar les dobles i triples jornades i, malgrat tot, mantindre un espai per

a si mateixes, una vida pròpia més enllà del treball i les cures. Aquesta agència es concreta en formes d'adaptació i resistència quotidiana, en xarxes de suport entre dones i en l'aprofitament dels pocs marges de decisió disponibles. Alhora, les relacions entre empresariat i treballadores evidencien una dinàmica d'interdependència marcada per la proximitat quotidiana, però també per desigualtats estructurals de gènere i classe. En aquest escenari, les dones no només sostingueren el model productiu, el feren possible.

Capítol 5. Les condicions de treball a les fàbriques

Les condicions laborals en les fàbriques anaren transformant-se al llarg del temps. En els inicis moltes treballaven sense contracte, fins al punt que moltes recorden com els feien eixir per les finestres quan arribava una inspecció de treball. En els anys posteriors algunes passaren a estar assegurades, però moltes altres tingueren dificultats per a aconseguir un contracte o foren donades d'alta de forma parcial i discontinua, a vegades, sense ser-ne conscients. Aquesta situació no només va suposar una notable falta de drets laborals en el moment, sinó que també ha provocat que moltes tinguin importants dificultats a l'hora d'accedir a la jubilació que els correspondria.

La jornada laboral en les fàbriques s'estenia al llarg de tot el dia, des de les 7.30 h del matí fins a les 19 h de la vesprada, amb hores extres a les nits i en dissabtes o, fins i tot en l'etapa inicial, també en diumenges. Tenien dues pauses, una per a esmorzar a mig matí i una per a dinar a la 13 h, quan els carrers i bars de Pedreguer s'omplien de vida amb tots els treballadors i les treballadores que venien d'altres pobles.

El salari depenia de la fàbrica i de la tasca que es desenvolupava. Les dones cobraven menys que els homes, una desigualtat salarial que se solia justificar en el fet que desenvolupaven

tasques diferents. En l'etapa inicial, era comú treballar a estall i cobrar setmanalment en efectiu, mitjançant un sobret que lliuraven els dissabtes al final de la jornada. Aquest salari era entregat a les famílies, normalment a les mares, les quals s'encarregaven de guardar-lo per a despeses familiars i per a l'aixovar de les filles. Podien quedar-se amb les primes, amb les quals solien comprar roba del seu gust. Amb el pas del temps, la majoria de les fàbriques passaren a pagar per hores. Especialment durant la Transició, les lluites sindicals i feministes aconseguiren millores salarials i una progressiva reducció de la desigualtat entre homes i dones. Les dones també anaren lluitant per a poder quedar-se amb una major part del seu salari, avançant cap a una major independència personal i econòmica.

Les instal·lacions, l'organització del treball i les condicions de seguretat també anaren evolucionant al llarg del temps. En els inicis, eren tallers més precaris, sense pràcticament mesures de seguretat, amb lògiques de treball més artesanals i relacions més properes i personals. Amb el desenvolupament del sector, les fàbriques anaren modernitzant les seues instal·lacions i optimitzant els processos productius amb l'objectiu de maximitzar beneficis. El dia a dia de les treballadores es va transformar radicalment, amb mesures de monitoratge del seu treball, l'ús d'uniformes i restriccions en la interacció social. Algunes de les tasques que desenvolupaven les dones tenien impactes negatius en la seua salut, com ara efectes respiratoris, cutanis o neurològics que, en alguns casos, continuen fins al present. Va costar temps i esforços aconseguir que les fàbriques proveïren material de seguretat com guants o mascaretes i formaren els treballadors en prevenció de riscos.

Capítol 6. Treballs de dones, treballs d'homes: la divisió sexual dins les fàbriques

En els inicis de la producció preindustrial, en un context més familiar i artesanal, els límits entre les tasques que realitzaven homes i dones eren més difusos i sovint els trobem treballant en la confecció de bosses. Aquesta relativa flexibilitat es trencà amb l'arribada del model fabril modern i l'especialització del treball, que instauraren rols de gènere més rígids. La divisió sexual del treball possibilita l'existència del sistema de producció capitalista, fonamentada en la separació entre l'esfera productiva i la reproductiva. A les dones se'ls atribuïen de manera «natural» les tasques domèstiques i de cura —no remunerades i socialment menystingudes— i aquesta mateixa jerarquia es traslladava a la fàbrica i als altres espais de treball.

Els llocs que ocupaven dins el sistema productiu, a més d'estar restringits a aquells tradicionalment associats al gènere femení —com la costura, els acabats o l'embalatge—, estaven marcats per una lògica que desvalorava el treball en funció del sexe de qui el realitzava. Pel simple fet de ser dones, les seues tasques eren considerades auxiliars, complementàries o de menor importància, independentment de la destresa, la dificultat o la responsabilitat que requerien, i això justificava una retribució econòmica inferior. En canvi, les feines masculinitzades tendien a estar millor pagades, en coherència amb el model hegemònic de masculinitat, que atribuïa als homes el rol de principals proveïdors econòmics de la llar. Aquest repartiment desigual no responia a criteris tècnics o objectius, com a estructures de poder i jerarquies de gènere profundament arrelades. No obstant això, també hi hagué dones que assumiren funcions tradicionalment masculines, destacant com a modelistes, encarregades o treballadores del rebaixat i el troquelat.

Al seu torn, la vida que s'esperava que tingueren les dones —travessada pels condicionants de gènere i de classe: casar-se, tindre criatures i assumir les tasques de cura— condicionava també els seus itineraris laborals: entrar joves a la fàbrica, deixar-ho en formar una família, «agarrar màquina» per treballar des de casa i, si calia, tornar més endavant. Aquestes intermitències eren assumides socialment com a «naturals» i contribuïen a reforçar la idea que el treball de les dones era complementari, prescindible o provisional. Amb les lluites socials i sindicals d'ençà dels anys seixanta i setanta —i, sobretot, amb l'emergència del feminisme— començaren a trencar-se, a poc a poc, algunes d'aquestes rigideses. Tanmateix, la doble jornada —treball assalariat més responsabilitats de cura— continuà sent una constant que, fins i tot en l'actualitat, evidencia la persistència de desigualtats estructurals per motiu de gènere.

Capítol 7. Relacions entre treballadores: vincles i distàncies dins i fora de la fàbrica.

Les formes de relació de les treballadores també anaren transformant-se al llarg del temps. En la primera etapa, les dones recorden que existia una relació molt propera entre les treballadores. Durant la jornada laboral, les dones xerraven, reien i cantaven juntes. Els trajectes en autobús a les fàbriques i les pauses per a esmorzar i dinar també eren moments d'alegria col·lectiva i menjar compartit. Amb la modernització de les instal·lacions i el creixent monitoratge del treball, es feren més complicades les relacions entre treballadores. Es passà a treballar en files amb les màquines mirant en la mateixa direcció i, en alguns casos, es va impedir parlar durant la faena. Amb l'habilitació de menjadors en les fàbriques es deixà d'eixir al carrer a dinar.

En tot cas, la bona relació entre les treballadores va permetre que es teixiren estratègies de solidaritat i suport mutu davant les condicions de desigualtat estructural compartida, com ara repartir-se les tasques més pesades i les més rendibles –en l'època en què es treballava a estall– de forma igualitària. A més, treballar en les fàbriques va permetre que moltes dones eixiren de l'àmbit domèstic i dels seus pobles, podent així conèixer persones d'altres llocs, realitats diferents i formes diverses d'entendre la vida. En molts casos, la relació entre treballadores anà molt més enllà de l'àmbit laboral, amb amistats que han perdurat fins al present i un sentiment col·lectiu d'estima compartida.

Pel que fa a la relació amb els homes, tant treballadors com propietaris, tot i que aquests desenvolupaven tasques diferents i ocupaven llocs separats, les dones recorden que, en general existia una relació bona i propera. Alhora, també parlen de tensions i conflictes, amb situacions en les quals les dones eren criticades per desafiar la moral del moment o els propietaris abusaven del seu poder amb comportaments masclistes que violentaven algunes treballadores.

Capítol 8. Moviment sindical i formes de lluita

Aquest capítol ha explorat les formes de mobilització col·lectiva que emergiren dins i fora de les fàbriques de marroquineria a Pedreguer durant els anys setanta, un moment d'efervescència política i social. Es tracta d'un període en què es prenen els carrers per denunciar la manca de llibertats i les condicions materials de vida de la classe obrera, tot en un context en què perviuen estructures marcades per l'autoritarisme de la dictadura recent. En aquest escenari, trobem les dones participant en el moviment sindical, encara en minoria, assumint diverses responsabilitats.

Amb tot, el sindicalisme esdevingué també un espai de disputa. Per a les dones, la lluita era doble: contra l'explotació laboral i contra les imposicions patriarcals, tant dins com fora del món del treball. En aquells anys, algunes començaren a participar també en assemblees feministes, espais des d'on qüestionaven activament els mandats de gènere que definien què volia dir «ser dona», posaven en dubte els rols assignats i els límits socials a l'autonomia femenina, i aspiraven, en definitiva, a desmuntar les estructures simbòliques i materials que sostenien la seua subordinació. No obstant això, aquesta mirada crítica encara no havia penetrat de ple en els espais sindicals, on les reivindicacions de gènere restaven sovint en un segon pla.

La vaga de 1979 constitueix un punt d'inflexió en la història de la lluita obrera local. Més enllà de les reivindicacions econòmiques i laborals que l'activaren —millors salarials, cobertura de la incapacitat temporal, igualtat de drets—, la vaga es convertí en un espai de politització i empoderament col·lectiu. A través d'assemblees, comunicats, manifestacions i piquets, les treballadores i els treballadors experimentaren formes d'autoorganització que qüestionaven l'autoritat patronal i les relacions laborals tradicionals. Tot i que les dones no sempre tingueren les mateixes oportunitats de participar activament —especialment aquelles allunyades de l'entorn fabril o ocupades en el treball a domicili—, les seues reivindicacions no quedaren del tot fora del moviment: foren animades a sumar-se a la vaga i es començaren a visibilitzar condicions específiques de desigualtat i precarietat que afectaven el treball femení. La memòria d'aquesta vaga revela, així, els límits, però també les possibilitats d'una acció col·lectiva que començava a reconèixer les desigualtats de gènere com una part fonamental de la lluita obrera.

9.2 Línies obertes

Les qüestions que s'apunten al llarg del llibre no tanquen el debat, sinó que obrin noves preguntes i possibilitats de recerca que constitueixen, per si soles, camps d'estudi amb gran potencial analític i conceptual. Entre aquestes, destaca la necessitat de continuar explorant el treball a domicili i les formes d'economia submergida. Aquest camp de recerca resulta fonamental per entendre els mecanismes actuals de precarització del treball femení i les conseqüències que encara avui pateixen milers de dones, privades de drets laborals consolidats com ara una pensió de jubilació digna.

El gir econòmic cap al turisme i la construcció no sols va desarticular el teixit industrial local, sinó que també transformà les opcions laborals disponibles. En el cas de les dones, caldria analitzar fins a quin punt aquest procés ha contribuït a consolidar la feminització de la precarietat —també entre les generacions posteriors—, davant unes opcions laborals majoritàriament concentrades en el sector serveis —neteja, atenció domiciliària, hostaleria—, caracteritzat per baixos salaris, escassa protecció laboral i una elevada inestabilitat.

En el marc d'aquesta reconfiguració del mercat de treball, el context actual evidencia una manca generalitzada de condicions que facen possible la conciliació de la vida laboral, familiar i personal. El model econòmic dominant desarticula progressivament les estructures físiques i simbòliques que, en altres temps, sostenien formes d'organització social més comunitàries. Davant aquesta realitat, una part significativa de

les tasques de cures s'externalitzen a dones migrants, sovint en condicions de gran vulnerabilitat. Caldria, per tant, aprofundir en com s'ha produït aquest relleu generacional i geopolític en la reproducció social, que sosté i amplifica les desigualtats de gènere. Aquesta anàlisi ens interpel·la a exigir un model de vida laboral sostenible, just i compatible amb la dignitat de totes les persones i amb els límits del planeta.

Al llarg de les entrevistes s'assenyala, encara que sovint de manera indirecta o sense ser-ne del tot conscients, els efectes físics i emocionals del treball industrial a la fàbrica o a les llars. El fet que moltes d'elles començaren a treballar molt joves i visqueren aquella etapa com una experiència col·lectiva marcada pel comboi i la vitalitat, pot haver dificultat la identificació explícita del malestar físic. Per això, en molts casos cal llegir entre línies per a detectar com s'ha inscrit el treball en els seus cossos. En aquest sentit, seria rellevant poder accedir a dades d'epidemiologia laboral que permeten analitzar amb més precisió les malalties associades als ritmes, postures i esforços de l'espai fabril. Aquesta línia de recerca obri la porta a connectar els estudis de memòria amb la salut laboral i amb les epistemologies del treball femení, que integren coneixements tècnics, relacionals i corporals.

En l'àmbit de la lluita col·lectiva, el llibre apunta —però no desenvolupa en profunditat— la participació de les dones en el sindicalisme: les formes que prengué aquesta participació, les tensions internes, les exclusions que patiren i els límits dels espais mixtos, així com les possibles iniciatives autònomes impulsades per dones. Tot plegat convida a una anàlisi més detallada sobre com —i en quin moment— les reivindicacions feministes van integrant-se en el moviment obrer. Aquesta línia oberta és essencial per conèixer la participació de les dones dins

el moviment sindical i, més àmpliament, dins els moviments socials de la Marina Alta.

A més, cal assenyalar una absència parcial, però deliberada, que podria esdevenir, per si mateixa, una nova recerca: la memòria dels homes treballadors de les fàbriques. Tal com es va assenyalar a l'inici d'aquest llibre, els estudis de gènere no es limiten a parlar de dones, sinó que interroguen el conjunt de les relacions socials i simbòliques que estructuren la societat. Seria interessant abordar amb més deteniment com es construïa la masculinitat obrera, la figura del treballador com a proveïdor principal, i com aquest paper ha sigut també travessat per la crisi industrial, la precarització i la reconfiguració dels rols de gènere. Explorar com recorden ells el treball, les fàbriques, la conflictivitat laboral o la convivència amb les dones, obriria noves perspectives per repensar conjuntament una memòria de classe feminista.

Per acabar, considerem que seria interessant incorporar una mirada comparativa amb altres investigacions sobre dones fabrils en diversos territoris del País Valencià —com les obreres de la indústria tèxtil d'Alcoi, les dones de les conserveres del Puig, les cigarrerres d'Alacant, les treballadores de la Yutera de Foios, o les jaqueteres de Benimaclet, per citar alguns exemples— per tal de situar el cas de Pedreguer i la Marina Alta en un marc més ampli de dinàmiques laborals i socials. Aquesta perspectiva permetria identificar tant els elements comuns que travessen les trajectòries laborals femenines en sectors productius heterogenis com les particularitats locals derivades de les especificitats econòmiques, culturals i polítiques de cada context, enriuint així la comprensió sociològica del treball femení fabril al llarg del territori.

9.3 Epíleg.

La memòria la fan elles.

Per concloure la recerca, vam celebrar una trobada de dones treballadores a Pedreguer amb l'objectiu de teixir una narrativa compartida sobre el pas per les fàbriques i allò que volien que es recordara. Aquesta sessió, concebuda com un espai de memòria i reconeixement col·lectiu, va posar en diàleg generacions diferents de dones, amb trajectòries laborals diverses —algunes van treballar a casa, altres en tallerets o en fàbriques més grans—, i va permetre visibilitzar com, sovint, els records individuals esdevenen col·lectius i prenen una força reivindicativa. Per a moltes d'elles, el pas per les fàbriques va suposar molt més que un lloc de treball. Amb el temps, ha anat emergint una mirada que valora aquella etapa com un cicle vital i cultural compartit: els vincles creats als espais de producció, la capacitat d'autoorganització i de suport col·lectiu, i fins i tot una estima sincera per uns anys marcats per l'esforç, però també pel comboi, l'aprenentatge i la companyia.

«Perquè hem sigut una quadrilla que... continuem siguent, nos volem amb locura, com una família, i ho hem passat molt bé. (...) I quan ho passàvem tan bé sempre hi havia una que mirava per la finestreta a vore si venia l'amo. Si no treballàvem no cobràvem, lo que féiem lo cobràvem, però que si venia l'amo no trobara una rebolica gran. I no res, tenim un record... a part de que no estàvem assegurades ni res, però un record molt gran, molt gran mosatros. Encara que mos riem moltíssim, era súper atrassat, no podia ser més malament.» [Taller col·lectiu]

Aquest relat col·lectiu, lluny de quedar-se en la nostàlgia o en la idealització del passat, incorpora també una consciència crítica sobre les condicions materials i simbòliques d'aquell model productiu. Malgrat els records positius —la satisfacció d'aprendre un ofici, el bon ambient entre companyes, la possibilitat de contribuir a l'economia familiar o de guanyar un cert grau d'independència—, moltes reconegueren també les mancances de drets, el que ha suposat no poder tindre accés avui dia a una pensió de jubilació, la normalització d'un règim de precarietat. La trobada connectava així les vivències passades amb les lluites actuals: algunes dones expressaren la necessitat de reconèixer el paper de les treballadores migrants en les tasques de cura que abans assumien elles, i reclamaren una continuïtat en la defensa dels drets laborals per a totes.

«Érem independents, tenies el teu jornal, el teu segur... deuria d'haver sigut algo més personal també, de sentir-te que eres vàlida, que pots... Moltes dones, el boom de les fàbriques els va donar una oportunitat de ser independents...» [Dona treballadora.1960]

«Han canviat coses, encara falta molt per fer. Ara la diferència més greu que veig jo que hi ha són les dones migrants, que si nosaltres hem arribat on estem és perquè unes altres dones que han vingut d'uns altres països han fet la faena que antes féiem nosaltres i això hi ha que agrair-ho a les dones migrants, totes les que estan ací a Pedreguer, que ens cuiden als uelos, als fills. Tot açò és també necessari, donar un pas endavant perquè elles tinguen els mateixos drets, perquè el feminisme, si totes les dones no tenim els mateixos drets, el feminisme no val per a res. Si tu pots tindre una vida agradable, és perquè després tens una dona que està cuidant del teu pare, de la teua sogra, que està netejant-se la casa i que no està assegurà, que és el que està passant ara i és el que tenim pendent... perquè elles no estan a les fàbriques, estan a les nostres cases cuidant, que és com que per a nosaltres això ja no té importància i

són elles les que estan traguent el món avant... on està el sindicat que les defén?» [Dona treballadora. 1948]

Finalment, va emergir la necessitat que tota aquesta trajectòria es recordara, considerant fonamental que la memòria fora compartida per fer valdre allò que elles havien viscut i perquè no s'oblidi tot el que també s'hagué de conquerir amb esforç. Perquè la memòria no és un artefacte estàtic, sinó la matriu de noves lluites. El pas per les fàbriques —amb tot el que va suposar en termes de treball, cures, organització i solidaritat— no sols recorre encara el present, sinó que orienta les mobilitzacions del futur: per defensar els drets guanyats, per aconseguir-ne de nous, per continuar visibilitzant les desigualtats estructurals de gènere i de classe. Ara més que mai. Ara, com sempre.

«Si la gent jove no escolta lo que vam passar nosaltres, de la manera que vam treballar, que no tenia ningú dret de res, ni asseguraes ni dret a res. A callar i punto. Entonces, això s'oblida, i ells tenen que continuar.» [Taller col·lectiu]

Fotografia trobada col·lectiva de dones de les fàbriques. Font pròpia.

Bibliografia

- Alberola, M. (2001, 22 d'abril). Entrevista a Josep Vicent Marqués: «La burguesía valenciana no tiene personalidad». *El País*. Recuperat de https://elpais.com/diario/2001/04/22/cvalenciana/987967091_850215.html.
- Azagra Ros, J. (2019). *Regiones ricas, regiones pobres: La indefinición valenciana* (1a ed.). Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació.
- Bold, Christine, Knowles, R. i Leach, Belinda (2002). Feminist memorializing and cultural countermemory: The case of Marianne's Park. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(1), 125–148.
- Bourdieu, P. (2006). *La dominación masculina* (2a ed.). Anagrama.
- Carrasco, Cristina (Ed.). (2001). *Tiempos, trabajos y género*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Carrasco, Cristina (Ed.). (2003). *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Icaria Editorial.
- Carrasco, Cristina, Borderías, Cristina i Torns, Teresa (Coords.). (2011). *El trabajo de cuidados: Historia, teoría y políticas*. Los Libros de la Catarata / FUHEM.
- Carrió i Artigues, A. L. (1999). Las transformaciones económicas (1959-73) i Desarrollismo económico y estancamiento político (1959-73). A *Historia de la Marina Alta* (pp. 721–

- 744). Levante/Informaciones; Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta; Editorial Prensa Alicantina, SA.
- Carrió i Artigues, A. L. (2012). La transició a la Marina Alta (1973-1982). *Plecs d'Història Local*, (145), 8–10.
- Cavanilles, A. J. (1795/2010). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* (Tomo II). Imprenta Real. Reproduït digitalment per la Biblioteca Nacional / Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.
- Cervera Arbona, I., et al. (2013). Quatre dècades de conflictes territorials i mobilitzacions ciutadanes a la Marina Alta. *Aguaites*, (32–33), 17–26. Recuperat de <https://raco.cat/index.php/Aguaites/article/view/273954>.
- Comas d'Argemir, Dolors (1995). Trabajo, género, cultura: La construcción de desigualdades entre hombres y mujeres. Icaria.
- Comas d'Argemir, Dolors, Bodoqué, Iolanda, Ferreres, Sílvia i Roca, J. (1990). Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960). Alta Fulla.
- Costa Mas, J. (1977). *El Marquesat de Dénia: Estudio geográfico*. Universitat de València.
- Costa Mas, J. (1988). Les indústries tradicionals de la Marina Alta: El joguet, la marroquineria i els mobles. *Aiguaites*, (1), Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta (IECMA).
- Costa, P., Ballester, Teresa i Garcia i Rosselló, Pepa (2009). *Pedreguer, memòria d'un poble*. Ajuntament de Pedreguer.
- Cremades Arlandis, V. (2020). L'esquerra revolucionària a la comarca de la Marina Alta (País Valencià) durant la

Transició del franquisme a la democràcia: 1973–1983. En *Mobilitzacions socials i esquerra radical: Actes del II Congrés Les altres protagonistes de la transició* (pp. 455–482). Fundació Salvador Seguí / Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID), Universitat Autònoma de Barcelona.

De Lauretis, Teresa (2024). *Diferencias. Etapas de un camino a través del feminismo* (C. Meloni, Pròleg). Horas y Horas.

Fayos, E. (2023, 19 d'octubre). La massificació turística, sinònim d'exclusió i pobresa al País Valencià. Directa.cat. Recuperat de <https://directa.cat/la-massificacio-turistica-sinonim-dexclusio-i-pobresa-al-pais-valencia/>.

Federici, Silvia (2013). *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*. Traficantes de Sueños.

Federici, Silvia (2018). *El patriarcado del salario. Críticas feministas al marxismo*. Traficantes de Sueños.

Ferrero, Raquel i Colomina, Clara (2020). *Fadrines. El procés de no casar-se en la societat tradicional valenciana*. L'ETNO. Museu Valencià d'Etnologia, Diputació de València.

Friedan, Betty (2010). *La mística de la feminidad* (M. Luque, Trad.). Cátedra. (Obra original publicada el 1963).

Fuster, J. (1962). *Nosaltres, els valencians*. Edicions 62.

García, S. (2025, 13 de maig). La Marina Alta ya es el territorio con más riesgo de pobreza de toda la Comunitat. La Marina Alta. Recuperat de <https://lamarina.eldiario.es/2025/05/13/la-marina-alta-ya-es-el-territorio-con-mas-riesgo-de-pobreza-de-toda-la-comunitat/>.

García Delgado, J. L. (2000). Estancamiento industrial e intervencionismo durante el primer franquismo. A J. Fontana (Ed.), *España bajo el franquismo*. Crítica.

La herencia del Fuero del Trabajo y otras nuevas directrices jurídicas (1936–1958). (s.f.). Universitat de Barcelona. Recuperat de <http://www.ub.edu/ciudadania/hipertexto/evolucion/trabajos/9900/2/herencfuero.htm>.

Lluch, E. (1976). *La via valenciana*. Edicions 62.

Maquieira d'Angelo, Virginia (2001). Género, diferencia y desigualdad. A María Elena Beltrán Pedreira i Virginia Maquieira d'Angelo (Coords.), *Feminismos: Debates teóricos contemporáneos* (pp. 127–190). Alianza Editorial.

Maroto, V. (2016, 26 d'agost). Recuperar al ministre impossible pels privilegis franquistes. *eldiario.es*. Recuperat de https://www.eldiario.es/comunitat-valenciana/recuperar-ministre-imposible-privilegios-franquistas_1_3863344.html.

Marqués, J. V. (2000). *País perplex* (3a ed.). Edicions 3 i 4.

Nash, Mary (1996). Pronatalismo y maternidad en la España franquista. A G. Bock i P. Thane (Eds.), *Maternidad y políticas de género: La mujer en los Estados de bienestar europeos, 1880-1950* (pp. 279–307). Cátedra.

Nash, M. (2010). *Trabajadoras. Un siglo de trabajo femenino en Cataluña (1900-2000)*. Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.

Novell, N. (2014, 14 de juny). Pedreguer i Gata de Gorgos, una petita història econòmica. *País Valencià Segle XXI*. Recuperat de

<http://paisvalenciaseglexxi.com/pedreguer-i-gata-de-gorgos-una-petita-historia-economica/>.

Parella Rubio, Sònia (2003). *Mujer, inmigrante y trabajadora: La triple discriminación*. Anthropos.

Ruiz-Tamarit, J. R., Murgui García, M. J. i Cubel Montesinos, A. F. (2021). El model de creixement econòmic valencià (Demos 14). Fundació Nexè. Recuperat de <https://fundacio-nexe.org/publicacions/el-model-de-creixement-economic-valencia/>.

Scott, Joan (1993). La mujer trabajadora en el siglo XIX. A G. Duby i M. Perrot (Eds.), *Historia de las mujeres* (Tomo IV, pp. 405–436). Taurus.

Sola, J. (2014). El legado histórico franquista y el mercado de trabajo en España. *Revista Española de Sociología*, (21). Recuperat de <https://recyt.fecyt.es/index.php/res/article/view/65361>.

Soler, V. (2001). Lluch i la via valenciana. *Revista Econòmica de Catalunya*, (42), 46–49. Recuperat de <https://raco.cat/index.php/RECAT/article/view/400296>.

Stolcke, Verena (1996). Antropología del género. El cómo y porqué de las mujeres. A J. Prat i A. Martínez (Eds.), *Ensayos de antropología cultural. Homenaje a Claudi Esteva-Fabregat*. Ariel Antropología.

Troncoso Pérez, Lelya Elena i Piper Shafir, Isabel (2015). Género y memoria: Articulaciones críticas y feministas. *Athenea Digital: Revista de Pensamiento e Investigación Social*, 15(1), 65–90.